

Академія соціальних наук України (м. Харків)
Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека
імені Климента Тімірязєва
Центр дослідження історії Поділля
Інституту історії України НАН України
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
Вінницька обласна організація
Національної спілки краєзнавців України
Крайове товариство «Вінницький козацький
полк імені Івана Богуна»

ПОДІЛЛЯ В РОКИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ

**Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої
конференції, приуроченої 370-й річниці героїчної оборони
Вінниці на чолі з полковником Іваном Богуном**

Вінниця, 4 березня 2021 р.

Вінниця
2021

УДК 94(477.44)(063)

Редакційна колегія:

С. Д. Гальчак (голова редколегії), член-кореспондент УАІН, доктор історичних наук, професор; *Ю. С. Степанчук* (співголова редколегії), доктор історичних наук, професор; *А. К. Лисий* (секретар), кандидат історичних наук, доцент; *О. Ю. Антонюк*, член НСКУ; *О. І. Гуржій*, доктор історичних наук, професор; *К. В. Завальнюк*, кандидат історичних наук; *О. І. Роговий*, член НСКУ; *І. М. Романюк*, доктор історичних наук, професор; *Л. Б. Сенік*, член НСКУ.

Рецензенти:

Л. В. Баженов, доктор історичних наук, професор
(Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка)

Ю. А. Зінько, кандидат історичних наук, професор
(Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського)

**Поділля в роки Української національної революції
середини XVII століття** / Матеріали Всеукраїнської науково-
краєзнавчої конференції, приуроченої 370-й річниці героїчної
оборони Вінниці на чолі з полковником Іваном Богуном. Вінниця,
4 березня 2021 р. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2021. – 260 с.

*Рекомендовано до друку Вченою радою Центру дослідження
історії Поділля Інституту історії України НАН України при
Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана
Огієнка (протокол № 1 від 25 січня 2021 р.).*

ISBN 978-617-530-153-3

© ПП Балюк І. Б., 2021

© Автори статей, 2021

ЙОГО СЛАВА НЕВМИРУЩА

«Пошли нам, Боже, нині Богунів щоб вберегли омріяну Державу» – ці слова поетеси Євгенії Лешук є квінтесенцією бажань сучасного українського народу. Ми проводимо паралелі між сьогоднішніми подіями і часами Визвольної війни і розуміємо, що наша країна потребує сильного лідера, який зміг би стати на охороні нашої держави та об'єднати патріотичні сили навколо національної ідеї країни. На думку багатьох сучасників, саме така особистість як Іван Богун могла б переможно завершити війну на Сході, повернути Крим і знищити внутрішнього ворога, який розвалює Україну з середини.

На жаль, століттями винищували найкращих представників українського народу. Це створило небезпеку незалежності нашої держави. Одне з головних наших завдань – це відродження і формування української національної еліти. Образ Івана Богуну – видатного полководця, козацького полковника, воїна-стратега, патріота України сьогодні є найкращим прикладом для виховання молодого покоління.

Поміж пантеону героїв, яких народила наша кров'ю окроплена земля, Іван Богун проявив себе як талановита людина багатьма чеснотами, яку поважали навіть вороги. Відомий польський історик, критик Й. Ролле писав про видатного полководця: «...поєднаний розум, військові здібності, не заплямував себе жорстокістю, відзначився високою моральністю і високими ідеалами». Такі слова рідко можна почути від тих, проти кого він воював.

Переможні битви під проводом наказного полковника Івана Богуну безперечно змінили історію нашої держави. До сьогодні ці перемоги є свідченням того, що український народ здатний захистити себе і свою землю навіть тоді, коли ворог сильніший і переважає кількісно. Слава про блискучі

перемоги визначного полковника живе й до сьогодні і нагадує нашим теперішнім ворогам про непереможну силу нашого народу.

Українці – великий народ, який має героїчну історію. В кожному з нас – закладений генетичний код великої і непереможної нації. Ми зберігаємо пам'ять і прославляємо великого полковника Івана Богуна, бо добре знаємо, що це обов'язково буде винагороджено Богом, який пробудить у нас Богунів, які безперечно вбережуть омріяну Державу від ворогів та всіляких негараздів.

**Володимир ВОЛОВОДЮК,
отаман Вінницького козацького полку
імені Івана Богуна**

СТВОРИТИ ПАНТЕОН ГЕРОЇВ

Шановні учасники конференції!

Визначний військовий діяч Іван Богун є взірцем служіння своєму народові, державником, який вважав, що Україні не потрібно приставати ні до Москви, ні до Варшави, а творити свою незалежну державу, не жаліти для її захисту найдорожчого – життя. І героїчно доказав це своїм прикладом.

Маючи неперевершений хист полководця, він здобув немало перемог: під Вінницею 1651 року розгромив військо Калиновського, яке йшло на Київ; наступного 1652 року козацьке військо під його проводом, теж на Вінниччині – під Батогом, наголову розгромило поляків. Цю битву сучасники назвали вершиною воєнного таланту й майстерності Івана Богуна, порівнявши її з перемогою Ганнібала над римлянами у Каннах. Пам'ятають про його подвиги під Берестечком, Монастирищем... Не спокусили його багатства, посади, бо над усе він любив Україну і віддав за неї життя.

Минули століття, а та ж сама Москва, якій великий самостійник, патріот і провидець Іван Богун відмовився присягнути, вкотре хоче поневолити наш народ, вбиваючи кращих синів. А тому ми маємо створити Пантеон своїх героїв. І чільне місце в ньому має зайняти справжній козацький полковник Іван Богун, який не схилив своєї гордої голови ні перед царем, ні перед королем.

Як учасник російсько-української війни, який був поранений у боях із сучасними загарбниками під Красним Лучем, від свого імені і моїх побратимів, які воювали і воюють донині, пропоную порушити питання про спорудження величного пам'ятника Івану Богуну у Вінниці на місці колишнього кінотеатру, який носив ганебну назву «Росія». Якщо наша влада не може досі цього зробити, пропоную спорудити його

народною толокою. Готовий ввійти до організаційного комітету.

Ваш земляк
Олександр Марченко,
народний депутат України VIII скликання,
комбатант «Легіону Свободи»

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ, ПИТАННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ВИВЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ XVII СТОЛІТТЯ

*Олександр ГУРЖІЙ,
Євген МЕРІМЕРІН*

ХМЕЛЬНИЧЧИНА ТА ЇЇ ГЕРОЇ У ВІДОБРАЖЕННІ ІСТОРИЧНИХ ПІСЕНЬ І ДУМ

Коли слідувати за хронікою викладу подій Хмельниччини, то, зрозуміло, виникає закономірне питання: який поетичний твір треба вважати першим у цьому циклі? Наприклад, Л. Гомін писав, що це народна дума «Хмельницький і Барабаш», присвячена 1647 р. – передодню війни [1]. Проте є вагомі підстави визначити першим таким твором пісню «Розлилися круті Бережечки», адже в ній говориться про тяжку неволю українців, містяться заклики до повстання та звертання до козаків сідлати коней і вирушати на Варшаву (котра уособлює тут національний та соціальний гніт). Крім того, рядок «Чогось наша славна Україна, гей, гей, засмутилася» не в'яжуться з першими перемогами у Визвольній війні, як те доводили В. Антонович і М. Драгоманов [2].

Хоча пісня містить мало історичної конкретики, вона формує сприйняття настрою та прагнень майбутніх повстанців, з'ясовує причини соціального та національно вибуху.

Як справедливо зазначив Ф. Колесса, «козацька й мужицька кривда» визначена в пісенному фольклорі головною

причиною Хмельниччини (у нього – повстання) [3]. Отже, проблеми «кривди», соціальної та національної справедливості зумовили формування в народній свідомості справжньої причини революції в середині XVII ст.

Більш показово в цьому сенсі є дума «Хмельницький і Барабаш», у якій відповідається про безпосередню підготовку гетьмана до війни, оспівуються перші успіхи його вояків проти польської шляхти, відмічено існування відносин між керівником і повсталим людом. І, що характерно, уперше ставляться питання про зраду батьківщині як злочин, про покарання за нього.

Важливо зазначити, що автор твору (народ) недвозначно вживає іменник «войни», а не «війна». Можна припустити, що у такий спосіб наголошується на періодичності «воєн», починаючи з 1648 р., як не суцільного, а поетапного явища.

І хоча твір має глибоке історичне коріння, думаємо, велике його значення полягає не тільки в збігах із достовірними датами та фактами минувшини. З огляду на це, безперечно, мав рацію М. Гоголь, коли писав про українські народні пісні таке: «Історик не повинен шукати в них вказання дня і числа битви або точного пояснення місця, вірної реляції; в цьому відношенні небагато пісень допоможуть йому. Але коли він захоче пізнати справжній побут, стихії характеру, всі найтонші відтінки почуттів, хвилювань, страждань, радощів описуваного народу, коли захоче випитати дух минулого віку, загальний характер всього цілого і окремо кожного частково, тоді він буде задоволений цілком; історія народу розкривається перед ним в ясній величі» [4].

Зокрема, у думі володар булави вболіває за долю жителів українських земель і закликає Барабаша «козакам козацькі порядки давати», чинити опір польській шляхті. Візаві гетьмана репрезентує інтереси національної еліти, котра своїми діями не підтримала ідеї визвольної боротьби, а, навпаки, прагнула зберегти владу магнатерії Речі Посполитої. Бара-

баш навіть намагається переконати Хмельницького в хибності його задумів, схиляє до зради віри [5]:

*«Нащо нам, козакам, козацькі порядки давати
Нащо нам за віру християнську достойно, праведно стояти?
Лучче нам з ляхами, з мостивими панами
Хліб-сіль з упокоєм вічний час уживати».*

У даному випадку звертає на себе увагу точність думки про те, що гетьман, незважаючи на своє шляхетне походження, прагнув зміцнити права та привілеї козаків, включно з рядовими. Адже в одному зі своїх законодавчих актів, точніше, проекті угоди (статей) з московським царем від березня 1654 р., він категорично наполіг на чітко визначеному пільговому статусі козацтва [6]. Більше того, ще і свого сюзерена – Олексія Михайловича – спонукав 27 березня того ж року видати спеціальну жалувану грамоту, де зокрема йшлося: «Их права и вольности войсковіе, как издавна бывали при великих князях руских и при королей польских, что суживали и вольности свои имели в добрах и судах, и что б в те их войсковіе суди нехто не уступался, но от своих старшин судились, подтвердить...» [7].

У результаті перипетій з І. Барабашем, Б. Хмельницький повівся дуже суворо, незважаючи на свої нібито родинні зв'язки з ним [8]:

*«Свому куму Барабашеві, гетьману молодому,
З пліч голову зняв.
Жону його з дітьми забрав,
Турецькому султану в подарунок одіслав».*

Автор думи в цьому епізоді значною мірою відійшов від історичної правди і вдавня до поетичного вимислу про страту володарем булави козацького старшини та віддання сім'ї того в турецьку неволю. Польський мемуарист, певною мірою виправдовуючи угодницьку діяльність І. Барабаша, подав більш заплутану загибель цієї особи та деяких його поплічників, але не від руки Б. Хмельницького [9]. Насправді ж

24 квітня 1648 р. біля Кам'яного Затону (поблизу сучасного с. Дніпрово-Кам'янка Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл.) повстали реєстрові козаки на чолі з Ф. Джалалієм. Вони вбили І. Барабаша та інших зрадників, і 2 травня біля Жовтих Вод приєдналися до армії гетьмана. З народної поетичної творчості І. Барабаш, як негативний персонаж, потрапив на сторінки радянських історичних праць і енциклопедій [10]. Хоча і у них є певні розбіжності щодо смерті осавула реєстрового козацького війська, й аж ніяк не «гетьмана молодого», І. Барабаша [11].

Отже, у думі, за допомогою художнього вимислу, дужче наголошено на ненависті народу до зрадників. Звідси й пристрасні заклики володаря булави, сповнені патріотичних почуттів [12]:

*«Гей козаки, діти, друзі, молодці, добре дбайте,
Од сна уставайте, руський отче наш читайте,
На лядські табури найжджайте, лядські табури на три
часті розбивайте,
Ляхів, мостивих панів, упень рубайте, кров їх лядську у полі з
жовтим піском мішайте».*

Звертаємо увагу на те, що у творі, присвяченому початку боротьби, чітко простежується зв'язок гетьмана з козацтвом, а не з різними станами взагалі. Причому в слова «лях», «ляхи» вкладається «класовий», «іновірний» зміст. Здебільшого вони є синонімами до понять «пан», «пани», а тому нерідко ставляться поряд: «ляхи – мостовиті пани», «пани-ляшки» і т. п. Часто в поетичних творах ляхами називались і представники національної еліти, насамперед ті, котрі зраджували інтереси свого народу.

У пісні про Б. Хмельницького «Чи не той то хміль» йдеться про одну з перших славетних перемог українського народу над польсько-шляхетськими військами під Жовтими Водами (нині річка має назву Жовта, притока Інгульця, басейн Дніпра. Місцина знаходиться поблизу с. Пахарівка

Олександрійського району Кіровоградської області) 6 (16) травня 1648 р. Тому надалі в багатьох поетичних творах згадки про Жовті Води символізують силу й могутність непереможної армії володаря булави. Єдине, що хотілося б тут уточнити – це кількість польських вояків, задіяних у битві – «ляхів сорок тисяч хорошої вроди» [13]. Насправді напередодні битви (кінець квітня) проти повстанців вийшло кварцяне військо під проводом С. Потоцького та два полки реєстровців (зі слугами) – приблизно 6 тис. осіб [14].

Про визначні організаторські здібності й видатну діяльність стратега-полководця Б. Хмельницького йдеться в думі про Корсунську битву. Зокрема, звернено увагу на його вміння чітко ставити перед вояками бойові завдання [15]:

*«Гей, друзі-молодці,
Браття, козаки-запорожці!
Добре знайте, барзо гадайте,
Од села Ситників до города Корсуня
Шлях канавою перекопайте.
Потоцького піймайте,
Мені в руки подайте!»*

Цей уривок наведено власне не з тексту збірки «Думи та пісні про Богдана Хмельницького», а з передмови до неї В. Хоменка, бо в них дивним чином є значне різночитання. Взагалі-то, часом складається враження, що вчений користувався іншими варіантами поетичних творів, а збірка впорядковувалась окремо (без нього). В даному ж випадку обрані нами для цитування рядки більше «вкладаються» в канву сюжету, є виразнішими [16].

Водночас неузгодженість між вступною частиною до збірки і власне змістом вміщених до неї текстів при публікації пісенних джерел, звичайно, треба розглядати як унікальне явище!

У поетичному творі маємо дві своєрідні візії:

1) по-рівняння розуму «пана Потоцького» із жіночим, через «глупство» втручатись у козацькі справи», та

2) усвідомлення «паннами-ляшками» (три особи) марності участі своїх чоловіків у війні з українцями, що, зрештою, призвело до їхнього полону – одного «зв'язали козаки, як би барана, та повели до свого гетьмана»; другого «повели до свого коша»; а третього «либонь повісили його десь на дубі» [17].

Загалом же дума відтворює настрої повсталого люду, який скоріше перебуває в захваті від славної перемоги та її результатів, аніж оповідає про дійсні події.

Конкретне зауваження, що ляхи «за річку Віслу, до Полонного прудко» змушені були тікати, «на річку Случу», «до Прута», зафіксувало панічну втечу шляхетської армії з поля бою під Корсунем, а потім – під Пилявцями. Цьому передували вмілі дії козаків за наказом гетьмана: «Од села Ситників до города Корсуня шлях канавою перекопайте». Тут йдеться про те, як польський обоз отаборився між Корсунем і Стеблевим, а надалі мав рухатись у напрямку Богуслава, через с. Ситники та глибоку долину під назвою Крута Балка. Однак Б. Хмельницький випередив супротивника й пішов у цю місцину та наказав викопати глибокий рів, щоб у ньому зачаїтись. Такий захід дав змогу володарю булави захопити майже увесь обоз ворога.

Фактично, у наведених уривках і міститься весь «історизм» твору.

Відомі два варіанти його запису в першій половині XIX ст. (опубліковані, відповідно, М. Максимовичем і П. Кулішем). Специфікою змісту другого варіанту, на відміну від першого, є відсутність оповіді власне про перебіг Корсунської битви й роль у ній гетьмана. Проте тут чітко означені причини повстання: утиски жителів України, надмірні податки, зловживання магнатів і орендарів.

Цікаво, що М. Костомаров і М. Максимович пов'язали описані у творі події з Жовтоводською битвою через згадку «справої середі» – дня, коли та відбулася. П. Куліш же побачив у зображенні втечі шляхти паніку, котра охопила їх уже після козацько-селянської перемоги над польським військом під Пилявцями 21 – 23 вересня 1648 р.

М. Плісецький справедливо зазначив, що дума у своїх образах має ознаки різних тогочасних подій – і ранішніх, і пізніших [18].

Певною мірою перегукується з таким сюжетом і пісня про перемогу під Корсунем «Засвистали козаченьки». Тільки в ній уже особисто дружина воєначальника польсько-шляхетського війська нарікає чоловікові [19]:

*«Чи я тобі, пан Потоцький,
Давно не товкла?
Давно уже ти, Потоцький
З козаки воюєш, —
Ти козаків не звоюєш —
Свою силу згубиш!»*

Отже, у пісенності наголошується на тому, що жіноцтво Речі Посполитої, панни-шляхтянки негативно ставилися до кровопролитної боротьби з обох боків! Звичайно, таке тлумачення подій пов'язане з художнім вимислом образів, явним перебільшенням.

Як бачимо, дума та пісня створені на ґрунті подій, пов'язаних із нищівним розгромом армії Речі Посполитої під Корсунем 16 травня 1648 р., відразу після перемоги під Жовтими Водами. А тому вони яскраво передають радість переможців. У битві під Корсунем повстанці оточили штаб польської шляхти через що до полону потрапили коронний гетьман М. Потоцький і польський гетьман М. Калиновський [20]. Тому-то плач дружини («жони») першого в пісні треба сприймати як відображення реакції соціальної еліти Польщі на поразку.

Значний цикл пісень присвячено найбільш знаним ворогам і найближчим сподвижникам Б. Хмельницького. Зокрема, невелика за розміром пісня «Ой то ляхи – вражі сини», хоч і не називає імен, але, як вважають фахівці, оспівує події, коли магнат Ярема (Ієремія) – лютий ворог українців – у червні 1648 р. вирушив із великим військом через Овруч і Житомир на Брацлавщину, де знаходились його маєтки. Під час походу він жорстоко помстився всім тим, кого вважав повстанцями [21]:

*«Ой то ляхи – вражі сини
Вкраїну зрубали.
Течуть річки кервавії
Темними лугами».*

На нашу думку, останні рядки твору оповіли (чи нагадали) про нищівну поразку вояків магната в бою під Пилявцями у вересні 1648 р.

Значно розширює обрії даного сюжету пісня про М. Кривоноса та Б. Хмельницького «Не дивуйтеся, добрії люди». У ній йдеться про конкретні історичні епізоди початку Національної революції, пов'язані також із Я. Вишневецьким і боєм під Пилявцями. Яскраво відображено, як польські шляхтичі в паніці тікали від своїх супротивників: Вишневецький – на селянському возі; Конецпольський – переодягнувшись посполитим; Острог – з переляку загубивши свій одяг; Заславський – втративши символ влади – булаву. У результаті перемоги народні месники здобули великі скарби польської шляхти, нажиті завдяки знущанням і непомірному гніту, а також численне військово спорядження. Художній образ М. Кривоноса в пісні, який посприяв «ляцькою славу» загнати «під лаву», переконливо уособив героїчний настрій селян і козаків [22].

Битва під Пилявцями надала реальну можливість для подальшого наступу української армії на Варшаву. Проте, за не зовсім зрозумілих обставин, володар булави припинив війсь-

ковий похід у цьому напрямку й осадив Львів. Метою було не захоплення міста, а сплата контрибуції його жителями. На жаль, відповіді на це питання зміст твору не дає.

Усі чотири варіанти твору («А», «Б», «В», «Г») загалом реально відтворили перебіг тодішніх подій, визначили в них роль українського гетьмана та одного з найталановитіших і найвідданіших козацько-селянській справі полковників [23].

Причому вміння воювати М. Кривоноса – перебий носа, як його майже завжди названо в народних творах, проявлялось у здатності перемагати ворога меншим числом вояків [24]:

*«Ой за Дашевим, під Сорокою,
Множество ляхів пропало!
Перебий ніс водить немного –
Сімсот козаків з собою...»*

У пісні про смерть М. Кривоноса «Ой усе лужком та все бережком» маємо певні історичні невідповідності. Так, у ній говориться, що черкаський полковник, наказний гетьман загинув у бою (щоби підкреслити героїчний пафос), а насправді він помер від чуми наприкінці 1648 р. Прикметно й те, що сюжети варіантів пісні (всього їх 6) про смерть М. Кривоноса значною мірою «накладаються» на зміст пісень про Д. Нечая. Порівняння виявляє спільні деталі та епізоди: частування героїв у своєї куми, наділення їх надлюдськими можливостями характерника, зрадливість джури, згадка про події в Чорному Лісі та ін. Знаючи історію життя Д. Нечая, можна з впевненістю твердити: більшість подій у піснях сталася саме з ним, а не з М. Кривоносом! Тому, природно, напрошується висновок: поетичні твори про Д. Нечая пізніше були перероблені на пісні про його сподвижника.

Ось така цікава обставина в думках про обох, відображена в народній свідомості та пам'яті.

Безпосередній стосунок до означеного нами циклу мають декілька поетичних творів. Зокрема, гостра народна сатира

на обложені в Збаражі (нині – районний центр Тернопільської області) загони польської шляхти і, зокрема, їхнього керманича – Я. Вишневецького, міститься в пісні «Ой що то за хижка». Згадується могутній замок у м. Збараж, збудований у 30-х роках XVII ст. за новітньою, як на той час, фортифікаційною технікою. А також оповідається про літо 1649 р., коли володар булави зі своїми полками захопив навколишню місцевість, щоб унеможливити відхід із ворожого табору. Такими заходами Б. Хмельницький спричинив страшний голод і паніку серед оточених, які почали їсти коней, собак, котів і навіть жаб'ячі лапки [25].

У 30-ти записах (варіантах) пісні «Ой з-за гори високої» всебічно відображена діяльність одного з найулюбленіших героїв Хмельниччини – Д. Нечая, який, очолюючи Брацлавський полк, брав участь у більшості боїв на боці козацько-селянських мас (до своєї смерті на початку 1651 р.). Особливо він проявив свій таланти під час розгортання визвольного руху на Брацлавщині й Волині після вимушеного тяжкими обставинами Зборівського договору від 8 серпня 1649 р. У творі йдеться про непримиримість героя до будь-якої угодовської політики щодо влади Речі Посполитої. Причому наводиться більш-менш реальна кількість повстанців, яку міг очолювати полковник – 40 тис. осіб.

Зміст твору ґрунтується на реальних подіях, які відбувалися на межі 1650 – 1651 рр., коли польська шляхта віроломно порушила перемир'я й несподівано атакувала м. Красне (нині – с. Красне Тиврівського району Вінницької області), де на той час перебував Д. Нечай зі своєю частиною армії Б. Хмельницького. Полковник відважно боронився від польсько-шляхетських військ, які переважали, і героїчно загинув у запеклому бою. У різних варіантах пісні стверджується, що Д. Нечай нібито загинув від руки Потоцького («А») або ж іншого шляхтича (Калиновського, Каневського, Чернецького, Борейко, Зборовського ін.) [26], але реально його захопив і

потім згубив Доброцький. Коли останній побачив, що Д. Нечай, будучи пораненим, продовжує люто відбиватися, то добив його пострілом із мушкета. Спочатку козакам вдалося забрати тіло свого ватажка до замку, але через три дні шляхтичі захопили його й дико поглумилися над останками. Слова ж твору «веліли Нечаєнька в дрібний мак зсікати» мають правдиву основу [27].

Як своєрідний підсумок до циклу поетичних творів, де поціновано перший – *переможний* – етап Національної революції, можна розглядати зміст пісні «Та не має лучче, та не має краще, як в нас на Україні», яку використав М. Костомаров у праці «Богдан Хмельницький» [28]. В ній передані радісні почуття повсталого люду після перемог у боях 1648 р., які мали реальні позитивні наслідки: польська та українська соціальна еліта повтікала з України; знищено велику земельну власність; неабияк послаблено кріпацьку залежність; підірвано економічну основу діяльності євреїв-орендарів і лихварів; розподілено (принаймні, частково) землю й майно серед бідного населення країни; повсюди встановлено «козацькі порядки і вольності». Більше того, в українців з'явилася глибока віра в перемогу над поневолювачами [29]:

*«Да не буде лучче,
Да не буде краще,
Як у нас да на Україні:
Що немає жсида,
Що немає ляха,
Немає унії».*

При вивченні різних варіантів записів пісні про Д. Нечай помічаємо своєрідність кожного з них, а місцями – й історичні невідповідності. Так, у варіанті, видрукуваному під літерою «Г», кінцівка збігається з піснею про Б. Хмельницького. У варіанті під літерою «Ж» впадає в очі переміщення багатьох осіб і місць. Зокрема, під прізвиськом Хмельницький виступає не гетьман, а якийсь представник польської шляхти. У

варіанті «К» окремі ситуації та звороти подібні до пісенного твору про Бондарівну. Згадка про Паволоч у варіанті «Г» – один із прикладів переміщення місць, яке часто трапляється в народних думах і піснях і т.д.

Доволі переконливо й образно відображено підтримку планів Б. Хмельницького з боку народу в думі про похід у Молдову 1650 р., де воїни ідуть за ним, «яко яркая пчола гудуть». Вона є яскравим зразком історичного твору доби Хмельниччини. Похід, що відбувся, було зумовлено об'єктивними обставинами – існуванням певних союзницьких домовленостей між владами Речі Посполитої та Туреччини. Відомі шість варіантів думи, неоднакових за своєю історичною цінністю. Найбільш повний запис у М. Цертелева (Миргородщина, початок XIX ст.), інші ж зроблені на Чернігівщині в різний час (П. Куліш, М. Білозерський). Принципово, що всі вони географічно прив'язані до території колишньої Гетьманщини.

У творі зафіксовано й відомості про стан тогочасного озброєння козаків, а також про функціонування загонів при гетьманові [30]:

*«Котрий козак не має в себе шаблі булатної,
Пиццалі семип'ядної,
Той козак кий на плечі забирає,
За гетьманом Хмельницьким
В охотне військо поспішає!»*

Володар булави особисто очолює похід, перед тим ретельно розробивши план наступу. Принциповим є те, що його великі здібності полководця періодично підкреслюються в піснях і думах згадкою про блискучу перемогу під Жовтими Водами (1648). Навіть сама назва урочища, де стався переможний бій, у народній поезії перетворилася на символ звитяги, героїки та патріотизму повстанців. Керівник шляхетських військ Потоцький, згідно зі змістом думи, відмовляється

від участі в супротиві на боці молдовського господаря В. Лупула, бо з жахом пригадує події під Жовтими Водами [31]:

«Було тобі Хмельницького у вічній часи не займати.

Бо дався мені гетьман Хмельницький гаразд-добре знати:

У первій війні –

На Жовтій Воді...»

Цікаво зіставити, так би мовити, «історизм» перебігу подій, змальованих у думі про похід у Молдову, з реаліями. Так, у творі зазначається, що володар булави, щоби приховати свій план наступу, не обговорював його, не радився ні з соратниками, ні з полковниками, ні з «козацькими джурами» і «громадськими мужами». Цей факт, на думку М. Плісецького, напрочуд виразно відтворює атмосферу суворої таємниці, що оточувала похід аж до здійснення задуму гетьмана [32]. Хоча це не зовсім так. Неточно зазначено в думі й місце відправки гетьманського війська в похід – м. Чигирин. Зате далі деякі деталі походу збігаються зі свідченнями документальних матеріалів. Зокрема, у думі зазначається [33]:

«От тоді ж то, як до річки Дністра прибув,

На три часті козаків переправляв,

А ще до города Сороки прибував,

Під городом Сорокою шанці копав,

У шанцях куренем стояв,

А ще од своїх рук листи писав,

До Василя молдаванського посилав».

Далі йдеться про здобуття козаками міст Сорока, Січава і втечу їхніх супротивників до Ясс.

Насправді, для наступу Б. Хмельницький організував військо до 70 тис. чол. Крім того, домовився про допомогу з татарами. У похід вирушив з Умані на Ямпіль. Два полки (частини) він дійсно залишив на лівому березі Дністра, як заставу, а основну масу вояків переправив через кордон із Молдовою. Збройна акція проходила так несподівано й у такому прискореному темпі, що В. Лупула застали зненацька.

Передові полки під керівництвом брацлавського полковника Д. Нечая окупували молдовську столицю Ясси. В. Лупул програв, почав переговори й погодився на умови українців [34].

Певний «історичний збій» у думі стався тоді, коли мова зайшла про взаємовідносини Б. Хмельницького та «короля польського Йвана Потоцького» (насправді, як уже зазначалося, – Миколи Потоцького, великого коронного гетьмана з 1646 р.). Українські козаки захопили останнього разом із польським гетьманом М. Калиновським і Б. Хмельницький передав обох не турецькому султанові «в подарунок» (як зазначено у творі) [35], а кримському ханові, як свідчать джерела.

В. Хоменко, аналізуючи цей аспект, припустився довільного трактування й пов'язав описані події з другим молдовським походом володаря булави (1652), а також заперечив спільну участь обох польських магнатів у виступі проти Б. Хмельницького [36].

В. Антонович і М. Драгоманов причини походу Б. Хмельницького 1650 р. вбачали у відмові молдовського господаря В. Лупула видати свою дочку за старшого сина гетьмана Тимоша. Цікаво, що таке поціновування запозичене з західноєвропейської історіографії. Принципово зазначити: коментарі обох названих вчених, окрім важливих відомостей щодо походу, мають значний збіг із даними думи. Зокрема, серед іншого, наведені вимоги володаря булави до господаря Молдови: відмова того від союзницьких зобов'язань перед керівництвом Польщі, сплата відповідної контрибуції, шлюб їхніх дітей тощо.

Загалом цей твір чи не єдиний, де так реально й детально зображено батальні сцени й ратні подвиги українців проти польської шляхти. Він рясніє історичними реаліями, що зберегалися в народній пам'яті протягом майже трьох століть.

К. Грушевська поцінувала названий твір, як один із найбільш автентичних [37]. На протипагу їй, М. Грушевський визначив його «старшинським» витвором, бо, власне, Молдовський похід 1650 р. залишився до кінця неусвідомленим простим людом, а отже – зайвим пролиттям крові. Тоді щодо останнього зауваження виникає логічне запитання: чому ж ця подія знайшла відображення і збереглася в народній пам'яті?

У думі «Іван Богун» звертає на себе увагу той факт, що не менш талановитий у військових справах кальницький («вільницький») полковник, за тяжких обставин оборони Вінниці (1651), просить про допомогу безпосередньо в Б. Хмельницького, хоча насправді вони нерідко мали різні тактичні і стратегічні погляди на ведення бойових дій, часто сперечались [38]. Зокрема полковник просить гетьмана [39]:

«Дай помочи, порадь і повесели нас!..

Бо вже нас ляхи й турки обступають,

Кругом знаменами [39а] своїми обкладають

І кругом нас облягають,

І дуже сильно побіждають».

Вочевидь, йшлося про домовленість обох воєначальників про спільні погоджені дії.

Запис названого твору та його оприлюднення має свою власну оригінальну історію, яка засвідчила певну еволюцію сприйняття головного героя як авторами, так і видавцями твору. До 1955 р. залишався відомим лише уривок з нього, занотований П. Кулішем зі слів славетного кобзаря А. Шута, що жив у Сосницькому повіті на Чернігівщині. Для нашого дослідження важливим є вперше зафіксоване місце існування думи. Цей уривок видрукувано в збірнику А. Метлинського (всього 12 рядків) [40].

Цікаво, що 1928 р. дума «Іван Богун» була записана від 86-річного І. Чаловського, котрий мешкав на Сумщині. Проте родом він походив із Вінниччини, де чув цей твір на межі ХІХ – ХХ ст. Цей варіант опубліковано в збірнику «Україн-

ські народні думи та історичні пісні» 1955 р. [41]. Прикметно, що в названому збірнику М. Стельмах поставив під сумнів автентичність твору через певне осучаснення його мови та образів. Відтак виникла підозра у відповідному «доопрацюванні» виконавця чи збирачів. І вже стало цілком очевидним: даний варіант створено не по «гарячих слідах» подій. Проте Б. Кирдан вказав на високий історизм думи, зокрема, в сюжеті про допомогу Б. Хмельницького І. Богуну при обороні Вінниці, коли тому було послано полки М. Пушкаря та О. Глуха [42]. Водночас особисто співець змішав військові дії різних періодів Національної революції, «додавши» до них бої з турками, котрих тоді не було. Б. Кирдан помітив принципову різницю між кінцівкою думи і фінальними сюжетами інших народно-поетичних творів, а тому приписав її виконавцеві. Відсутність у думі типологічних місць і модернізацію лексики вчений пояснив тією обставиною, що І. Чаловський не був ані кобзарем, ані лірником.

Важливо також зазначити, що в поетичному творі Вінницю не випадково визначено прикордонним містом, адже в 1651 р. відразу за нею проходила демаркаційна межа між ворожими сторонами – польською шляхтою та козацькими загонами. І. Богун правильно названо «вільницьким» (у варіанті І. Чаловського – «вінницьким») і, водночас, «каленицьким» (у записі від А. Шута – «кальницьким») полковником. Адже відомо: Кальницький полк створено 1648 р., а 1653 р. його перейменували на Вінницький, коли Вінниця стала адміністративним центром [43]. Першому і другому виконавцям твору топонім «Кальник» усвідомлювався не точно, й тому його призначення могло «зміститися». Перекручення географічних назв – непоодинокий випадок в усному мовленні. Тому появу висловів «камлицькі князі» (у І. Чаловського) та «комлицька обитель» (у А. Шута) можна спробувати пояснити так: останнє, очевидно, є похідним від перекрученого «кальницька». Що ж до першого, то, можливо, дійсно йдеть-

ся про калмицьких князів, які на той час брали безпосередню участь у боях в Україні. Вони, разом зі своїми загонами, часто діяли спільно з царською армією, запорожцями та козаками Гетьманщини. Про них, зокрема, кілька разів згадав Г. Грабянка у своєму літописі [44]. Правда, у деяких документах, зокрема 1651 р., калмиками називали жителів Криму [45].

На нашу думку, епізод, пов'язаний з участю калмиків і їхніх князів у боях у межах України, має народне походження. Бо про них в українському пісенному фольклорі більше ніде не згадується. А тому навряд чи виконавцям дум чи їх збирачам (записувачам) спало б на думку штучно вводити цей сюжет у думу через близько півтора століття після описаних подій.

Національний характер, соціальний зміст і справедливе визвольне спрямування Хмельниччини проявляється в думках «Повстання проти польських панів» і «Повстання після Білоцерківської угоди 1652 р.», або «Утиски польської шляхти та нове повстання проти неї». Їхній зміст особливо важливий для дослідника тим, що в ньому майже з «науковою» точністю названо нечувані за своїм зухвальством і жорстокістю кривди, котрі чинили магнати та шляхта населенню України: руйнація матеріального добробуту та стабільності, наруга над громадянською гідністю і традиційною мораллю, зневажання звичаїв та релігійних вірувань [46]:

*«Стали пани-ляхи спосіб прибирати,
Од козацьких, од мужицьких комор ключі одбирати,
Над козацьким, над мужицьким добром господарями
знахожатись.*

*То вже де бідний козак
Розгадає п'ятак, –*

То нельзя по улиці піти погуляти...»

З палким гнівом засуджуються в поетичному творі факти брутального поводження шляхти з людською гідністю «схиз-

матів», їхніми моральними цнотами, зокрема чистошлюбних уз [47]:

*«По козаках і по мужиках поставали
Да великую стацію [47а] вимисляли,
Од їх ключі поодбирали
Да стали над їх домами господарями.
Хазяїна на конюшню одсилає,*

А сам із його жоною на подушках почиває».

Більше того, знахабніла й розбещена всездозволеністю шляхта ще й жорстоко карає за скарги на свої знуцання та дикунства, переслідує поневолених.

Правдивість такої ситуації підтверджується багатьма джерелами, зокрема, хронічками та літописами.

Важливо зазначити, що в художній інтерпретації «нової війни» проти шляхти після Білоцерківської угоди в думі надзвичайно реалістично змальовано вже вищій щабель соціальної й національної свідомості українців, усвідомлення непримирності антагонізмів між простим людом країни і «мостовитими панами-ляхами». Ось чому так безкомпромісно й суворо звучить кінцівка твору [48]:

*«Ступайте, тут вам дорога одна –
До самого дна!»*

Для нас принциповим є й те, що в думі, чи не вперше (з огляду на хроніку перебігу подій Хмельниччини), показана певна розбіжність в оцінці примирення під Білою Церквою 1651 р. гетьманом і «народом». Отже, у такий спосіб припускається й можливість протистояння між ними, коли дії гетьмана суперечать настроям козацько-селянських мас [49]:

*«Ей чи гаразд, чи добре наш гетьман Хмельницький починив,
Що з ляхами, із мостовитими (панами) у Білій Церкві
замирив...»*

Треба зауважити, що дума «Повстання після Білоцерківської угоди» є доволі типовою для періоду козацько-селянських повстань проти засилля польської шляхти. За характер-

ними ознаками художніх образів вона дуже наближена до «Корсунської перемоги» та «Про орендарів»: як фрагментарною будовою змісту, так і багатобарвними описами зловживань влади та магнатерії Речі Посполитої, а також сатиричним зображенням розправи над гнобителями [50].

Дума дійшла до нас у двох відомих варіантах: а) у записі М. Мурзакевича на Херсонщині від невідомого співця [51] та б) у записі П. Куліша від кобзаря А. Шута [52]. Спільним для обох варіантів є те, що вони починаються з різких закидів володареві булави щодо підписаного ним Білоцерківського миру. Про те, що укладення цього договору сприймалось у народі як знакова подія, свідчить той факт, що рік його укладання названо «Берестецьким» (другий варіант). Водночас це дає змогу точно датувати твір, адже угоду підписано незабаром (28 вересня) після гучної червневої поразки армії Б. Хмельницького під Берестечком 1651 р. Унаслідок чого шляхта та магнати Речі Посполитої спромоглися повернути під свою владу більшу частину Гетьманщини. Причому обурливе сприйняття цього акту на початку думи відповідає історичним реаліям, і навіть не заперечувалося радянською історіографією. Ось як це відображено в тогочасному документі: «государев холоп» Івашко Мосолітінов, будучи в Києві «слышал от черкас (українців – *Авт.*) от многих людей, что полковники де и черкасы на гетмана на Богдана Хмельницкого негодуют. А говорят, что он, гетман, помирился с поляками не делом, не по их совету. И хотят де полковники, и сотники, и черкасы всех полков съезжаются на совет в Переяславль, и о том меж себя думать, и миру с поляками не хотят, и из украинских городов за Днепр в королевские города не идут... И у них де, черкас, о том во всех городах шум большой, что им за Днепр из украинских городов не хаживать» [53].

У варіанті, оприлюдненому М. Максимовичем, визначено строк у чотири місяці, за який Б. Хмельницький нібито мав обмежити перебування шляхти та магнатів Речі Поспо-

литої на українських землях. Водночас у першому і другому варіантах йдеться про те, що домовленість з останніми передбачала «ані козаку, ані мужику жодної кривди» не чинити. Однак, як зазначається в думі, така домовленість відразу була порушена. Підтвердження маємо і у Літописі Самовидця «поляки «незносную стацію брали,... учинили задор,... и там на самое Воскресение людей вирубали...» [54].

Значивши про моральні, матеріальні та фізичні утиски, автор (автори) твору подає широкі суспільно-політичні узагальнення. Козацько-селянські представники пишуть володарю булави листа, у якому величають його «отаманом Чигиринським». Щоправда, у варіанті М. Максимовича значиться, що цього листа чомусь відправляють у Полонне. Отже, бачимо певний історичний дисонанс. У посланні гостро ставиться питання: за що гетьман наклав на них такий тяжкий «ясир»? У ньому містяться також і скарги («ні в чому волі не імієм») через те, що в їхніх домах пани стали господарями. Автори послання вимагають: або «звели нам під москалей тікати, або... з ляхами великий бунт зривати!». Проте в тій ситуації Б. Хмельницький міг їх лише просити: «Ладу ждіте!».

Врешті варіант А. Шута, на відміну від запису М. Максимовича, завершується докладним описом вигнання визискувачів.

Прикметно те, що історизм цієї думи значною мірою відрізняється від достовірності таких творів, як «Хмельницький і Барабаш» і «Похід у Молдавію». У даному випадку відсутня значна кількість реальних персонажів, географія подій. Однак, важливим є відображення суспільно-політичної ситуації, котра виникла в Україні внаслідок підписання Білоцерківської угоди. Історичними в думі є образ Б. Хмельницького та р. Вісла як державний кордон.

Тема соціальної диференціації й майнової нерівності в українському суспільстві, зокрема антагонізму в середовищі козацтва, який помітно почав проявлятися відразу по завер-

шенню Хмельниччини, стала ледь не головною в поширеній у багатьох варіантах думі про Ганжу (інакше – Ганджа, Хвеська) Андибера. Дослідники неодноразово намагалися встановити історичний прототип названого героя, однак їхні думки щодо цього часто не збігаються. На наш же погляд, постать Ганжі, спільника М. Кривоноса, яку ми знаємо з історичних джерел – це одна справа. Інша ж справа – його поетичний образ, що репрезентує художнє узагальнення кращих представників зубожілого козацтва, народних героїв Хмельниччини. Саме він протистоїть за змістом твору «дукам-срібляникам», «кармазинним козакам». Зазвичай Ганжа ходить у лахмітті: на ньому три «сиромязі» (сермяги), опанча з рогозу та сап'янці, з яких випирають п'яти й пальці. Старшини кепкують з нього, і лише наймичка співчуває козацькій біді. Неочікувано для «дуків-срібляників» з героєм відбувається чудове перетворення: він починає грізно покликатися до них, устилає перед ними стіл червінцями, вмить перевдягається в коштовні шати та гукає своїх побратимів. Потому змінюється до нього і ставлення багатіїв: вони лякаються, що перед ними тепер постав особисто запорозький гетьман. Проте Ганжа з презирством сприймає їхню улесливість, мовляв, не гроші й не дорогий одяг визначають значущість людини, адже і влада раптово може стати зовсім іншою. За наказом ватажка прибулі повстанці «потягли» дуків на покарання «у три берези», промовляючи [55]:

*«Ей, дуки», кажуть: «ви дуки!
За вами всі луги і луки,
Ніде нашому брату, козаку летязі,
Стати і коня попасти!»*

Ця показова сценка сутички козацької голоти з багатіями асоціативно певною мірою нагадує конфліктну ситуацію Іллі Муромця з князем Володимиром із староруської билини. Думу про Г. Андибера, на нашу думку, треба оцінювати, як один із найяскравіших, і, водночас, найтипівіших зразків на-

роднописенного епосу про соціальний протест козацької готи проти засилля можновладців, про моральні чесноти українців.

Принципово зазначити й таке: коли в народній поетичній творчості проявлялися сумніви, а то й гострокритичні мотиви щодо прорахунків у діяльності Б. Хмельницького, то радянські дослідники нерідко ігнорували їх, не брали до уваги. Безпосередньо це стосується пісні «Прокляття Хмельницькому за татарський ясир», котра дійшла до нас в уривках (чи випадково?). Особливо критично щодо неї висловився Л. Гомін: «В народному середовищі, з якого виходили думи й пісні глибокого патріотичного звучання та любові до Хмельницького, така пісня зародитися не могла» [56].

Заради об'єктивності зазначимо: ще В. Антонович і М. Драгоманов поставили під сумнів «народність» цієї пісні [57]. А Ф. Колеса висловив здогад, що адресатом прокляття у думі був не Богдан, а Юрій Хмельницький [58]. Хай там як, але в пісні маємо такі рядки [59]:

*«А вдовички ідуть – сильно ридають
Да Хмельницького проклинають:
«Бодай того Хмельницького
Первая куля не минула,
А другая устрелила,
У серденько уцілела!»*

Те, що прокляття православних за татарський ясир були адресовані Юрію Хмельницькому, підтверджує зміст думи про смерть Б. Хмельницького. Люди досить швидко усвідомили: син не гідний свого великого батька [60]:

*«Як не стали старої голови Хмельницького зачувати
Не стали і Єврася Хмельниченка за гетьмана почитати:
«Ей, Єврасю Хмельниченку, гетьмане молодий!
Не подобало б тобі над нами, козаками, гетьманувати,
А подобало б тобі наші козацькі курені підмітати!»*

Водночас треба пам'ятати, що і «старий» гетьман, часто ідучи на військовий союз із татарами, неодноразово припускався прорахунків, унаслідок чого ті спустошували українські землі, а їхнє населення масово забирали в полон. Зокрема, це засвідчили події Берестейської трагедії (18 – 30 червня 1651 р.), унаслідок якої в полоні опинився особисто Б. Хмельницький [61].

Єдність володаря булави України зі своїм народом, як видно з наведених вище поетичних рядків, підкреслюється поважним зверненням «батьку козацький», «батьку гетьман Чигиринський» і т. п. Зі свого боку, Б. Хмельницький називає повсталих людей «дітьми», «друзями», «молодцами»...

Відомий дослідник народної творчості, академік Ф. Колесса справедливо зазначив, що образ гетьмана певною мірою ідеалізовано. А саме: «Ідеалізування Хмельницького в думках переведене в дусі демократичної тенденції: він зображений як покровитель і заступник не тільки козаків, але й селянства, ба... навіть бідної «голоти», бо таким хотіла його бачити козацька й народна маса» [62].

Як бачимо, володаря гетьманської булави зображено переважно в образі втілення народних ідеалів і прагнень, наділено рисами улюбленого героя. У народній поетичній творчості піклування Великого Богдана про долю рідного народу висвітлюється багатопланово й доволі виразно. При цьому така турбота простежується до останніх днів його життя. Коли наостанок гетьман, передчуваючи наближення смерті, скликає раду і вболіває, щоби вибрали нового керманича, відчувається його небайдужість щодо майбутнього країни, українців («Дума про Хмельницького Богдана смерть, про Єврася Хмельниченка і Павла Тетеренка»). На народному зібранні з великою повагою вислуховують старого гетьмана, враховують його побажання й обирають Ю. Хмельницького, відхиливши при цьому чимало кандидатур [63]:

«Не треба нам Антона Волочая Київського,

*Ні Грицька Костиря Миргородського,
Ні Філона Чичая Кропив'янського,
Ні Мартина Пушкаря Полтавського;
А хочем ми сина твого, Юрася молодого,
Козака лейстрового».*

Сподівання козаків щодо новообраного гетьмана полягали в збереженні давніх традицій, вирішенні всіх наболілих питань разом і за порадою «старших», досвідчених старшин. А головне – у збереженні пам'яті про надбання Б. Хмельницького [64]:

*«Він, панове-молодці, молодий розум має,
Звичаїв козацьких не знає.
Будем ми старих людей біля його держати,
Будуть вони його научати,
Будем його добре поважати,
Тебе батька-гетьмана! Споминати!»*

Особливо пафосно, часто-густо перебільшено, у піснях і думках мовиться про сподівання допомоги від уряду Росії. Відносини українців із росіянами в більшості випадків ідеалізовано [65]:

*«Ой спасибі, Хмелю,
За твоєю порадою.
Що з'єднав ти нас з Москвою,
З рідними братами».*

Проте, не можемо не звернути увагу на той факт, що запис пісні зроблено в 1950 р., а перше окреме видання здійснено в 1951 р. [66]. Тому не виключаємо можливість певного «радянського» корегування змісту (тим більше, за Сталінського тоталітарного режиму з його масовими фальсифікаціями). Схожу ситуацію маємо з піснею «Ой у темнім лузі», яку записано в 1955 р. від групи жінок. У ній говориться, що гетьман [67]:

*«Україну свою об'їжджає,
Аж до Москви голос посилає.*

*А ти, Богдане, з врагом воювався,
Ти найперший до Москви добрався».*

Як відомо, однією з головних причин, які послугували початку Національної революції, були соціально-економічні утиски українців. Особливу роль у цьому аспекті відіграли орендарі та лихварі, які, фактично, були потужним зряддям визиску в руках польського та українського панства в межах Речі Посполитої. Безпосередньо їм присвячено думу «Про орендарів (оренди)», що була складена в період Хмельниччини. Вона, поряд із думами «Корсунська перемога» та «Повстання після Білоцерківського миру», належить до творів фрагментарної структури. Маємо п'ять окремих записів названої думи середини ХІХ ст., але три з них – повторні. Найбільш «повноцінним» є варіант тексту, записаний Г. Базилевичем з містечка Олександрівка від А. Шута в кінці 1840-х – поч. 1850-х рр. (вперше надруковано в «Этнографическом сборнике» [68], а потім опубліковано К. Грушевською в «Думах» [69]).

На жаль усі тексти треба класифікувати як похідні, бо вони містять явні ознаки втручання (виправлення та доповнення) видавців.

У творі йдеться про те горе, яке чинили орендарі корінним жителям. Як монополізували право на шляхи транспортування товарів, брали високі мита з кожного воза, пішого, навіть зі старців, пооблаштовували численні шинки при дорогах. Вони заорендували навіть церкви, де здирали з пастви значні побори за всякі служби.

Важливим моментом у творі є протистояння багатим євреям їхніх бідних одновірців (як і в думі «Корсунська перемога»). Українські народні співці, вочевидь, добре усвідомлювали принципову майнову нерівність серед єврейства, до бідноти вони ставилися з явною симпатією, хоча й з гумором (образ Аврама, який мав «невеличкий крам, тульки, шпильки

да іголки»). Уся ж негативна критика зосереджена на багатіях-орендаторах, котрі [70]:

*«...всі шляхи козацькі заорендовали;
На одній милі
Да по три шинки становили;
Становили шинки по долинах,
Зводили щогли по високих могилах
Да брали миту промиту
Од возового
По повзолотого,
Од пішого – пшениці
По три денєжки мита брали;
Од неборака старця
Брали крупи да яйця,
Да ще й питає:
Чи нема, котик, ще чого?»*

Щодо особливо сумнівних місць у думі зазначимо, що, наприклад, І. Франко вважав твір не досить історичним за своїм змістом. Бо, на його думку, тут значно перебільшено масштаб здирств орендарів як для середини XVII ст. Згодом йому заперечив Б. Кирдан, стверджуючи, що, мовляв, про схожі зловживання вже зазначили численні сучасники. Останній особливо позитивно поцінував думу за яскраве і всебічне зображення економічних причин вибуху Хмельниччини.

Отже, відображення подій Хмельниччини в історичних піснях і думках здебільшого має глибоке достовірне коріння. Головним героєм, зрозуміло, є Б. Хмельницький, для якого характерні переважно позитивні оцінки, хоча містяться й певні «сумніви» та критика його діяльності. Друге місце після гетьмана серед позитивних персоналій посідає полковник Д. Нечай, котрому присвячено приблизно 30 поетичних творів, не рахуючи значну кількість просто «звичайних» згадок в інших піснях і думках. У «популярності» йому дещо посту-

паються полковники М. Кривоніс, І. Богун, а також деякі інші козацькі старшини. Прикметно, що в окремих випадках їх змальовано в образах характерників – напівлегендарних представників українського народу.

Про те, наскільки масштабно й достовірно пісні та думи про Хмельниччину відображають реалістичність сприйняття історичних подій і постатей тогочасним суспільством, можна судити, порівнюючи їхні змісти, наприклад, з так званими «козацькими літописами» другої половини XVII – середини XVIII ст., або з історичною драмою невідомого автора того ж періоду «Милость Божія».

Важливо зазначити, що в історичних піснях і думах Хмельниччина визначається по-різному: народне повстання, війна, боротьба проти польсько-шляхетського панства, але аж ніяк не революція, термін який превалує нині у вітчизняній історіографії. Причому народний рух чітко «прив'язано» до військово-політичної діяльності Б. Хмельницького: від початку війни до його смерті, тобто 1648 – 1657 рр. Крім того, Хмельниччина в зображенні пісенного фольклору найчастіше характеризується не як суцільне, безперервне явище (війна), а як цикл окремих битв, котрі поєднували спільні цілі, ідеали, протести проти зовнішнього ворога тощо.

Почінування народом, автором історичних пісень і дум, діяльності Б. Хмельницького, чия «слава не вмере, не поляже», помітним чином проявилось у багатьох пізніших творах російських і українських «дожовтневих» митців: від К. Рилєєва, Ф. Глінки, Є. Гребінки, Т. Шевченка до І. Франка, І. Нечуя-Левицького та М. Старицького. Мотиви та образи з народного поетичного фольклору широко використали у творах українські радянські майстри слова – О. Корнійчук (п'єса «Богдан Хмельницький»), П. Тичина («На Переяславській раді»), М. Рильський («Переяславська рада», «Триста літ»), М. Бажан («Гонець» із циклу «Біля Спаської вежі»), А. Малишко («Дума про козака Данила»), Я. Качура (повість «Іван

Богун»), Н. Рибак («Переяславська рада»), Л. Дмитренко (драма «Навіки разом»), П. Панч (роман «Гомоніла Україна») та сотні інших. Композитор К. Данькович створив оперу «Богдан Хмельницький». Зрозуміло, з відомих причин ми не станемо нині говорити про художню вартість й ідеологічну заангажованість названих творів. Напрацювання сучасних митців і критиків у багатьох випадках розставили більш адекватні і зважені акценти на значенні Хмельниччини та її дійових осіб.

Джерела та література:

1. Гомін Л. Визвольна війна 1648 – 1654 рр. у народній творчості. Київ: Радянська школа, 1960. С. 57.

2. Розлилися круті Бережечки // Українська народна творчість. Історичні пісні. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. С. 179 (Далі: Історичні пісні...).

3. Колесса Ф. М. Українські народні думи. Львів: Просвіта, 1920. С. 31.

4. Гоголь М. В. Про малоросійські пісні // Твори в 3-х т. Т. 3. Київ, 1952. С. 394.

5. Думи та пісні про Богдана Хмельницького. С. 30.

6. Источники малороссийской истории / Собр. Д. Н. Бантышем-Каменским; Изд. О. Бодянским. Москва, 1858. Ч. 1. С. 2.

7. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. Составил Самуил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720: В 4-х т. Київ, 1851. Т. 2. С. 177.

8. Дума про Хмельницького та Барабаша // Думи та пісні про Богдана Хмельницького. С. 36. (варіант А).

9. Chrzaszcz J. Pierwszy okres buntu Chmielnickiego w oświeleniu uczestnika wyprawy żółtowodzkiej i naocznego świadka wypadków. Prace historyczne 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego. Lwów, 1934. S. 249 – 267.

10. Барабаш Іван // Радянська енциклопедія історії України. В 4-х т. Т.1. АБАЗИН – ДЕРЖАВЕЦЬ. Київ: Головна редакція УРЕ, 1969. С. 108.

11. Порівн.: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – Вид. 2-ге, виправлене і доповнене. Львів: Вид-во «Світ», 1990. С.78. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11-ти т., 12-ти кн. – Т. 8. Роки 1626 – 1650. Київ: Наук. думка, 1995. С. 174 – 179; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. Київ: Либідь, 1995. С. 81; Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII сторіччя. Кн. 1. Дніпропетровськ, 1996.

12. Дума про Хмельницького та Барабаша // Думи та пісні про Богдана Хмельницького. С. 34 – 35. (варіант А).

13. Чи не той то Хміль // Історичні пісні. С. 181.

14. Костомаров Н. И. Богдан Хмельницький. Москва, 1994; Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. Воєнні дії 1648 – 1652 рр. К.1. Дніпропетровськ, 1996.

15. Хоменко В. Богдан Хмельницький в українській народній творчості. Думи та пісні про Богдана Хмельницького. Київ: Музична Україна, 1970. С. 14.

16. Порівняй: Хоменко В. Богдан Хмельницький в українській народній творчості. Думи та пісні про Богдана Хмельницького. С. 14; Перемога Корсунська. Думи та пісні про Богдана Хмельницького. С. 38.

17. Перемога Корсунська. Думи та пісні про Богдана Хмельницького. С. 41.

18. Плісецький М. Українські народні думи. Сюжети і образи. Київ: УКСП «Кобза», 1994. С. 126.

19. Засвістали козаченьки // Історичні пісні. С. 184.

20. Мицик Ю. А., Стороженко І. С., Плохій С. М., Ковальов А. Тієї слави козацької повік не забудем. Дніпропетровськ: Промінь, 1989. С. 63 – 98; Serczyk W.A. Na płonącej Ukrainie. Działania militarne w Polsce Południowo – Wschodniej. Warszawa, 2000.

21. Ой то ляхи – вражі сини // Історичні пісні. С. 185.

22. Не дивуйтеся, добрії люди // Там само. С. 186 – 189.

23. Мицик Ю. А. Максим Кривоніс // Український історичний журнал. 1992. № 12. С. 69 – 79; Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. Кн. 1. Київ: «КМ Academia», 1998. С. 163 – 167.

24. Не дивуйтеся, добрії люди // Історичні пісні. С. 186.

25. Ой що то за хижка // Історичні пісні. С. 196, 198.
26. Ой з-за гори високої // Історичні пісні. С. 199 – 231.
27. Степанков В. Нечай Данило // Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. Кн. 1. Київ: «КМ Academia», 1998. С. 241 – 260.
28. Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования: в 12 т. Санкт-Петербург: Типография А. К. Киркора, 1870. Т. 11: Богдан Хмельницкий. С. 325 – 353.
29. *Цит. за:* Та немає лучче, та немає краще як в нас на Україні // Історичні пісні. С. 195 (варіант Б).
30. Хмельницький і Василій Молдавський (Похід в Молдавію) // Думи та пісні про Богдана Хмельницького. С. 55.
31. Хмельницький і Василій Молдавський (Похід в Молдавію) // Думи та пісні про Богдана Хмельницького. С. 58.
32. Плісецький М. Назв. праця. С. 197.
33. Хмельницький і Василій Молдавський (Похід в Молдавію) // Думи та пісні про Богдана Хмельницького. С. 56.
34. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – Вид. 2-ге, виправлене і доповнене. Львів: Вид-во «Світ», 1990. С. 109.
35. Хмельницький і Василій Молдавський (Похід в Молдавію) // Думи та пісні про Богдана Хмельницького. С. 59.
36. Хоменко В. Назв. праця. С. 16.
37. Українські народні думи / Тексти №№ 14 – 33 і передмова К. Грушевської. Київ-Харків: Пролетар, 1931. Т. 2. С. 186.
38. Петровський М. Іван Богун. Саратов, 1942. 16 с.; Гуржій О. І. Іван Богун: деякі міфи та реальність // Укр. істр. журн. 1998. № 1. С. 99 – 111.
39. Іван Богун // Думи та пісні про Богдана Хмельницького. С. 48.
- 39а. *Очевидно йдеться про оточення різними військовими підрозділами ворога, в яких прапори слугували символами бойових дій.*
40. Про Івана Богуну // Народные южнорусские песни. Издание Амвросия Метлинского. Київ, 1854. С. 407 – 408.
41. Іван Богун // Українські народні думи та історичні пісні. Київ, 1955. С. 115 – 116.
42. Кирдан Б. Украинский народный эпос. С. 74 – 78.
43. Крип'якевич І. П. Адміністративний поділ України 1648 – 1954 рр. // Історичні джерела та їх використання. Київ.: Наукова

думка, 1966. Вип. 2. С. 123 – 248; Gajecy G. The Cossak administration of the Hetmanate. Cambridge, 1978. vol. 1 – 2. XV, X, 789 p.

44. Летопись Григория Грабянки. Київ, 1854. С. 314.

45. 1651 г., декабря 9. Грамота из Посольского приказа путивльским воеводам С. Прозоровскому и Чемоданову с предписанием сообщить Б. Хмельницкому о продвижении 30-тысячного отряда калмыков, а также послать человека для собирания сведений о событиях, происходящих на Украине // Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: в 3-х т. Москва, 1954. Т. III. 1651 – 1654 гг. С. 155.

46. Повстання проти польських панів // Думи та пісні про Богдана Хмельницького. С. 49.

47. Утиски польської шляхти і нове повстання проти неї // Там само. С. 51 – 52.

47а. *Тут: натуральні побори.*

48. Утиски польської шляхти і нове повстання проти неї // Там само. С. 55.

49. Утиски польської шляхти і нове повстання проти неї // Там само. С. 51.

50. Плісецький М. Українські народні думи. Сюжети і образи. С. 180, 181.

51. Об украинцах после Белоцерковского мира // Максимович М. Сборник украинских песен. Київ, 1849. Ч. 1. С. 74 – 77.

52. Кулиш П. Записки о Южной Руси. СПб., 1856. Т. 1. С. 51; Перетц В. Українські думи в новому виданні К. Грушевської // Етнографічний вісник. Київ, 1928. Кн. 7. С. 124.

53. 1651 г., декабря 2. Отписка путивльских воевод С. Прозоровского и И. Чемоданова в Посольский приказ о неудовольстве на Украине Белоцерковском договоре... // Возз'єднання України з Росією. Т. III. С. 154.

54. Літопис Самовидця. Київ: Наукова думка, 1971. С. 62 – 63.

55. Дума про Хвеська Кганжу Андибера. Народные южнорусские песни. Издание Амвросия Метлинского. Киев, 1854. С. 377 – 382.

56. Гомін Л. Визвольна війна 1648 – 1654 рр. у народній творчості. С. 147.

57. Проклятіє Хмельницькому за татарський ясир // Антонович В., Драгоманов М. Исторические песни малорусского народа с объяснениями. Т. 2. С. 117.

58. Колесса Ф. М. Хмельниччина в українських народних піснях і думах // Записки історичного та філологічного факультетів: Львівський державний університет ім. І. Франка. Т. 1. Львів, 1940. С. 53.

59. Проклятіє Хмельницькому за татарський ясир // Антонович В., Драгоманов М. Исторические песни малорусского народа с объяснениями. Т. 2. С. 116.

60. Дума про Хмельницького Богдана смерть, про Єврася Хмельниченка і Павла Тетеренка // Думи та пісні про Богдана Хмельницького. С. 64.

61. Kubala L. Bitwa pod Beresteczkiem. Warszawa, 1925. 95 s.; Каманин Н. М. Битва казаков с поляками под м. Берестечком в июне 1651 г. Київ, 1910; Widacki J. Kniiaz Jarema. Katowice, 1984.

62. Колесса Ф. М. Хмельниччина в українських народних піснях і думах // Записки історичного та філологічного факультетів. Т. 1. Львів: Львівський державний університет. 1920. С. 54.

63. Дума про Хмельницького Богдана смерть, про Єврася Хмельниченка і Павла Тетеренка // Думи та пісні про Богдана Хмельницького. С. 65 – 66. (варіант Б).

64. Дума про Хмельницького Богдана смерть, про Єврася Хмельниченка і Павла Тетеренка // Думи та пісні про Богдана Хмельницького. С. 65 – 66. (варіант Б).

65. Ой Богдане, Батьку Хмелю // Історичні пісні. С. 240.

66. Гайдамака П. Дума про Богдана Хмеля. Слова народні. Київ: Вид-во Музфонду СРСР, 1951. 4 с.

67. Ой у темнім лузі // Думи та пісні про Богдана Хмельницького. С. 89, 128.

68. Местечко Александровка Черниговской губернии Сосницкого уезда (Священника Г. Базилевича) // Этнографический сборник. 1853. Вып. 1. С. 330 – 331.

69. Оренди // Українські народні думи / Тексти №№ 14 – 33 і передмова К. Грушевської. Київ-Харків: Пролетар, 1931. Т. 2. С. 169 – 184.

70. Дума про оренди // Думи та пісні про Богдана Хмельницького. С. 41 – 42.

Ярослав КАЛАКУРА

МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ПІДХОДИ ДО ОЦІНКИ ЗНАКОВИХ ПОСТАТЕЙ КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ

Антропологічний поворот історичної науки, перехід від історії подій до історії людей не оминув новітню історіографію козацько-гетьманської України, методологію її науково-го осмислення. Людиноцентризм став можливим завдяки цивілізаційному трактуванню історичного процесу, новій історіографічній ситуації, яка сформувалася внаслідок відновлення державної незалежності та відродження національних традицій української історичної науки. Як засвідчують новітні праці українських істориків, їх автори не тільки збагатили пантеон героїчних постатей козацької доби, але й помітно розширили знання про них та уточнили оцінки. Процес «залюднення» історії супроводжується оновленням методології дослідження ролі особи в історії та критеріїв її історіографічної оцінки, подоланням стереотипів, успадкованих від тоталітарного минулого, *самоочищенням від різного роду спотворень, фальсифікацій та міфів*. Все це актуалізує і диктує необхідність пошуку адекватної методології для оцінки ролі особистості в історії, певної ревізії і подолання залишків старих советських підходів, зокрема так званого партійно-класового підходу, абсолютизації ролі мас, а також деміфологізації цілої низки постатей. Комуністичний режим, керуючись гаслом: «той, хто не з нами, той проти нас», на-

саджував у суспільстві та в історіографії два концепти – герої та вороги і відповідно *два кольори для оцінки людей* – світлий та темний. За допомогою міфів створювався образ героя або ворога, причому формат критеріїв був настільки розмитий і штучний, що вчорашні герої нерідко оголошувались ворогами і злочинцями. Актуальності означеній проблемі додає і те, що в умовах російсько-української війни, окупації частини нашої території загострилася «війна історій», посилилась ескалація насадження зловісної парадигми «русского міра». Російська історіографія продовжує демонізувати в душі советських канонів ворожість низки постатей козацьких гетьманів, починаючи від І. Виговського, П. Дорошенка, І. Мазепи, П. Орлика і закінчуючи П. Скоропадським.

Мета пропонованої розвідки полягає в тому, щоб, з одного боку, з'ясувати деякі нові теоретико-методологічні та історіографічні підходи до реалізації принципу антропологізму в історії козацької доби, трактування та оцінки її знакових постатей, а з другого, окреслити напрями поглиблення антропологічного повороту, подолання стереотипів на тлі деконунізації та деколонізації історіографії, запобігання створенню нових міфів та псевдогероїв.

Реалізуючи цю мету, автор спирався як на загальну теорію антропологічного підходу, викладену у працях В. Вундта, Ш. Латурно, Л. Моргана, Г. Спенсера, А. Тойнбі, Дж. Фрезера та ін., на українську історіографічну традицію людиноцентризму, закладену творчістю Г. Сковороди, Т. Шевченка, П. Куліша, І. Франка, М. Драгоманова, Ф. Вовка, М. Грушевського, Д. Дорошенка, В. Липинського, Д. Чижевського, Д. Яворницького та ін., на традиції козакознавства, закладені славнозвісними козацькими літописцями, автором Історії Русів, студіями В. Антоновича, О. Апанович, М. Грушевського, К. Гуслистого, М. Костомарова, І. Крип'якевича, М. Максимовича, О. Оглоблина, Ф. Шевченка та ін., так і на новітні праці з цивілізаційної та антропологічної історії [2],

враховував численні дослідження наших сучасників, передусім історіографічні [28, 39], а також власні напрацювання [12, 13].

Антропологічний поворот призвів до поглибленої персоналізації подій і явищ, українського історичного процесу загалом. Свого часу основоположник французької критичної філософії історії Реймон Арон вказував на пріоритетну роль самоцінності особистостей в історичних подіях як їх головного і безпосереднього чинника, застерігав від спрощеного розуміння об'єктивності в оцінці людей [4, с. 93]. Ще наприкінці XIX ст. фундатор київської школи історичної документалистики В. Антонович наголошував на неприпустимість переносити сучасні уявлення про еліту і знакові постаті на XVII ст. [1, с. 186]. Заклики до об'єктивних оцінок особи в історії залишаються актуальними, оскільки частина нової генерації істориків, яка формувалася на засадах методології старих шкіл, нерідко демонструє неспроможність піднятися до неупередженого оцінювання історичних постатей. Часом замість об'єктивної оцінки отримуємо суб'єктивістську, за якою історик перебільшує або недооцінює роль особи в історії, вивисує її над масами, які покладаються на рішення вождя. За таких обставин виходить історія не народу, а «великих людей». Між тим, як засвідчує досвід, велика людина нерідко стає жертвою обставин або своєї некомпетентності, або відсутності комунікації з масами.

В українській історіографії сформувався досить потужний і самодостатній дослідницький напрям – козакознавство, представлений Інститутом козацтва ім. С. Бандери при академічному Інституті історії України (директор Тарас Чухліб), науковими осередками університетів у Дніпрі, Запоріжжі, Вінниці, Києві, Львові, Миколаєві, Одесі, Харкові та інших містах, а також такими відомими постатями науковців як О. Бачинська, В. Брехуненко, В. Горобець, О. Коваленко, В. Кононенко, В. Лазуренко, С. Леп'явко, Ю. Мицик, В. Па-

нашенко, П. Сас, В. Сергійчук, А. Смолій, В. Степанков, Ю. Степанчук, Ф. Туранли, Ф. Турченко, В. Цибульський, Г. Швидько, В. Щербак, Н. Яковенко та ін. Їх зусиллями за три останні десятиріччя створено вагомий пласт узагальнюючих [11, 32] та монографічних досліджень [5, 25, 38], Малу енциклопедію українського козацтва [33], у яких поряд із висвітленням майже 500-літньої історії українського козацтва, його боротьби за національне визволення і створення самостійної держави українського народу, набагато ширше і правдивіше, ніж у студіях попередників, представлена палітра ключових постатей козацької України. *Знакові постаті це ті, чия діяльність вплинула на зміни в ході історичних подій, хто відіграв ключову роль в українському визвольному русі, в державницькому та національно-культурному самоствердженні України.*

За неповними підрахунками, в опублікованих працях фігурує до тисячі визначних імен військових і державних діячів, які умовно представляють декілька груп: засновники Запорозької Січі та її керманічі; провідники реєстрового козацтва; ватажки козацьких повстань; гетьмани, організатори і полководці Національно-визвольної війни, лідери революції та творці Козацько-гетьманської держави, члени Генеральної і полкових рад. Йдеться також про військову старшину, паланкове керівництво, козаків-героїв тощо. Багато це чи мало? Відповідаючи на це питання, треба зважити, що козацька доба охоплює життєдіяльність більше 20 поколінь українців, кожне з яких делегувало від 100 до 300 відомих осіб до проводу національно-визвольного руху. Якщо так, то загальний їх перелік мав би включати щонайменше від 2 до 3 тисяч імен. Але справа не стільки в кількості, а в тому, як, в якому форматі та в якому інформаційному інтересі ці знакові постаті відображені в студіях дослідників, яку частку серед них становлять статті, аналітичні публікації, біографічні нариси, історичні портрети тощо, а яку звичайне згадування імені.

У зв'язку з цим постає головне питання, які критерії відбору персоналій до знакових постатей і хто вони? Судячи з опублікованих досліджень, мова йде про ту частину передової верстви козацтва, яка найбільше прислужилася боротьбі за визволення українського народу, творення козацької держави. Найчастіше і найширше, хоча далеко не в однаковій мірі, представлені біографічні нариси, життєписи та історичні портрети гетьманів Данила Апостола, Івана Брюховецького, Івана Виговського, Дмитра Вишневецького, Петра Дорошенка, Івана Мазепи, Пилипа Орлика, Петра Сагайдачного, Богдана і Юрія Хмельницьких [3, 22, 29, 34, 35]. Помітно менше або обмаль маємо публікацій про Дем'яна Многогрішного, Степана Опару, Кирила Розумовського, Івана Скоропадського, Петра Суховієнка, Павла Тетерю, Михайла Ханенка.

У новітніх працях дедалі ширше висвітлюється внесок у боротьбу за волю і державність українського народу полководців, кошових отаманів Івана Богуна, Івана Золотаренка, Петра Калнишевського, Максима Кривоноса, Данила Нечая, Івана Сірка, Івана Сулими та ін., причому деяким з них присвячені монографічні студії та біографічні нариси [6, 7, 10, 15, 20, 23, 26, 31, 36]. До створення історичних портретів та біографічних нарисів про козацьких діячів активніше долучаються письменники і журналісти. Прикладом можуть слугувати змістовні книги В. Шевчука про Івана Мазепу [37], О. Дмитрука про Івана Богуна [8, 9], шляхетність, благородство, мудрість та відвагу якого Д. Донцов ставив у приклад, торкаючись критеріїв формування козацької еліти.

До речі, однієї із інноваційних складових новітньої історіографії знакових особистостей козацької України є їх висвітлення в органічному зв'язку із складанням козацької еліти. За В. Липинським, еліта – це національна аристократія, яка покликана бути «будучою», «об'єднуючою» силою, стати «керманичами нації». При цьому він застерігав, що народи,

які не спроможні створити власну еліту, приречені коритися чужій [19, с. 256 – 267]. Власне однією із заслуг Б. Хмельницького було, за словами вченого, було створення аристократичного класу як цілісної, ієрархічної еліти, з досить чіткою структурою і функціями. Ця система мала три рівні: вищий або генеральний (вищі колегіальні органи – Генеральна рада, Старшинська рада, гетьман як глава держави і генеральний (гетьманський) уряд, полковий і сотенний); середній (полкові козацькі ради, полковники, полкові уряди) і базовий (сотенні козацькі ради, сотники, сотенні уряди). На місцях функціонували полкові і сотенні органи влади, виборні органи міського самоврядування, що діяли на основі Магдебурзького права. Відповідно вибудовувалася й розгалужена судова система державних судів: сотенних, полкових судів (колегій), генеральний суд; станові та спеціальні суди. На жаль, про персональний склад означених органів маємо вкрай мало відомостей.

По мірі утвердження державності козацька еліта ставала не лише провідною політичною силою, але й привілейованою соціальною верствою, формуючи поряд зі шляхтою окремих соціальний стан. Це означає, що історики, акцентуючи увагу на персоналізації еліти, не можуть оминати роль народних мас. Очевидно, у дослідженнях необхідно ширше розкривати взаємодію тріади: *«народ – еліта – особистість»*. Цей напрям ініціював своїми студіями В. Кривошея [17, 18], досліджуючи процеси формування і функціонування еліти Гетьманщини упродовж 1672 – 1782 рр. Важливі методологічні питання становлення політичної еліти в добу Б. Хмельницького порушив В. Степанков [27], Т. Таїрова-Яковлева започаткувала дослідження повсякдення козацької еліти, її освіти, культури, дозвілля та традицій [30].

Переважає більшість сучасних українських істориків відстоюють думку про те, що у пошуках власної легітимації козацька еліта Гетьманщини витворила самобутній образ укра-

їнської державності і вітчизни, перетворивши його, за словами Н. Яковенко, на об'єкт найвищої цінності для себе [40, с. 44, 243 – 244]. Поняття вітчизни поступово ставало ціннісною категорією, яка орієнтувала «козацький народ» на необхідність діяти для користі своєї батьківщини і дбати про її цілісність. З. Когут вважає, що усталення в козацькому середовищі поняття української вітчизни («отчизни») мало тісний зв'язок з пам'яттю і уявленнями про спадковість українських земель («отчини») з княжих часів [14, с. 267 – 268]. Між тим, деякі автори часом досить некоректно оцінюють діяльність козацької еліти, стверджуючи, що вона не залишила після себе помітних здобутків у сфері економіки, політики чи культури [16, с. 86]. Інколи така некоректність під виглядом сенсаційності трапляється і в оцінці козацьких гетьманів. Наприклад, С. Павленко, рецензуючи книгу Т. Чухліба на сторінках «Голосу України», виніс у заголовок сенсаційне питання: «Правобережні гетьмани – авантюристи?» [21]. У цьому зв'язку видається доцільним ще раз привернути увагу до необхідності уникнення однобічності, дотримання уже існуючих критеріїв оцінки історичних постатей, принципів системного та конкретно-історичного підходу. Не можна відривати діячів минулого від тогочасного оточення, судити про них критеріями сьогодення, сучасних моральних цінностей і влаштовувати суд над їх діяннями, акцентуючи увагу не на їх здобутках, а на недоліках та прорахунках, ігноруючи фактор ситуації та об'єктивні умови, в яких вони жили і діяли. Запорукою неупередженого висвітлення ролі тієї чи іншої особи є системне і комплексне залучення та критичне використання якомога ширшого кола джерел, застосування історико-біографічного методу в поєднанні з іншими, зокрема просопографічними методами, які дозволяють з'ясувати сукупність усіх якостей людини, включаючи характер, темперамент, ментальність, світогляд, інтелектуальний і лідерський потен-

ціал, харизму, обсяг впливу і комунікації з оточенням, тобто створити цілісний просопографічний портрет.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що в новітній українській історіографії на тлі методології цивілізаційного пізнання, антропологічного повороту та синергетичного підходу помітно зросла увага до персоніфікації історії козацької доби, дослідження ролі знакових постатей тогочасної еліти у національно-визвольній боротьбі українського народу за створення та ствердження Козацько-гетьманської держави. Простежується декілька інноваційних напрямів висвітлення цієї проблеми з погляду цивілізаційного та соціокультурного трактування історичного процесу означеного періоду і ролі особи в ньому, з поміж яких можна виокремити наступні: а) збагачення джерельної бази і розширення знань про пантеон героїчних постатей та уточнення оцінок ключових особистостей, представлених фундаторами і керманічами Запорозької Січі, провідниками реєстрового козацтва, ватажками козацьких повстань, гетьманами, організаторами і полководцями Національно-визвольної війни, лідерами революції та творцями Козацько-гетьманської держави; б) створення історичних та просопографічних портретів, біографічних нарисів та життєписів визначних діячів козацтва як передової верстви українського народу і народжуваної політичної та культурної еліти; в) дослідження на основі методології синергетики взаємодії і взаємовпливів тріади: «народ – еліта – особистість»; г) концептуалізація з погляду теорії зміни і наступності поколінь ролі представників різних генеоцій козацької еліти у виробленні унікального інституту прямої демократії, військового побратимства і взаємодопомоги – Козацького кола, надання йому політичного змісту і державницьких функцій, формування нової системи громадянських цінностей українців; д) висвітлення процесу кристалізації контурів модерної української нації, її ідентичності з цивілізаційними ознаками європейського світу, утвердження у сус-

пільній свідомості самотубного образу козацької державності і Вітчизни.

Не дивлячись на вагомі дослідницькі результати, українські історики все ще у боргу перед козацькою добою, особливо щодо нового розуміння «олюднення» історії під кутом зору повнішого з'ясування ролі і самоцінності людини. Належить ще багато зробити для оновлення методології антропологічних досліджень, своєрідної ревізії історіографії з метою її очищення від численних міфів, спотворень та фальсифікацій, успадкованих від тоталітарного минулого. Особливої уваги заслуговує з'ясування впливу на формування козацької еліти та її лідерів контактної зони (фронтира) українського землеробського і тюркського кочівного світів, діалогу двох гілок християнства, зіткнення з російським централізмом і зближення з європейським лицарством.

Об'єктивна, науково виважена оцінка еліт козацької України і їх лідерів дозволяє глибше пов'язати уроки минулого з сучасністю. Йдеться, зокрема, про тісніший зв'язок козакознавства з сучасними суспільними практиками, із збереженням історичної пам'яті, козацьких традицій і цінностей. Рівно 20 років тому Указом Президента України була схвалена Національна програма відродження та розвитку українського козацтва, створення Пантеону гетьманів України та Алеї слави Українського козацтва. Однак в часи Януковича ця робота була згорнута і досі належним чином не актуалізована.

І нарешті, останнє. Динамічний розвиток досліджень антропологічної історії козацької України, нагромадження знань про її знакових діячів об'єктивно диктує необхідність активізації історіографічних праць персоналістичного характеру. Маємо гідний приклад для наслідування численних студій, включаючи вже згадувану ґрунтовну монографію Юрія Степанчука, присвячену компаративістському аналізу образу Богдана Хмельницького в новітній українській та зарубіжній історичній науці. Методологічне значення має його

принциповий висновок про корінну різницю в концептуалізації образу гетьмана між новітньою українською та традиціоналістською російською історіографіями. Якщо перша виводить його із тенденцій розвитку українського національно-визвольного руху і творення національної державності, то друга консервує штучно сконструйований і міфологізований образ Б. Хмельницького як «воссоєднителя» України і Росії [26, с. 505]. Ця корінна різниця пронизує всю сучасну історіографію, що, в свою чергу, диктує необхідність наукової критики спроб нинішніх московських істориків під виглядом «правдивого і об'єктивного» висвітлення своєї та української історії нав'язувати старі міфи та конструювати нові.

Джерела та література:

1. Антонович В. Моя сповідь. Вибр. істор. та публіцист. твори. К.: Либідь, 1995. 813 с.

2. Антропологічний код української культури і цивілізації (у двох книгах) / О. О. Рафальський (керівник авторського колективу), Я. С. Калакура, В. П. Коцур, М. Ф. Юрій. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. Книга 1. – 432 с.; Книга 2. – 536 с.

3. Апанович О. М. Гетьмани України і кошові атамани Запорозької Січі. – К.: Либідь, 1993. 288с.

4. Арон Р. Этапы развития социологической мысли. – М.: Прогресс-Политика, 1993. 608 с.

5. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньо-модерної України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. 270 с.

6. Горобець В. Гетьман Брюховецький. Життя у славі, владі та ганьбі. К.: Парлам. вид., 2019. 440 с.

7. Гуржій О. І. Іван Скоропадський. К.: ВД «Альтернативи», 2004. 312 с.

8. Дмитрук О. М. Іван Богун: життя героя: пізнавально-історичне есе. – Вінниця: Консоль, 2013. 63 с.

9. Дмитрук О.М. Іван Богун – полковник: історичний роман-хроніка. – Вінниця : ФОП Данилюк В. Г., 2008. 400 с.

10. Журавльов Д. В. Мазепа: людина, політик, легенда. – Х.: Фоліо, 2007. 382 с.

11. Історія українського козацтва: нариси [у 2-х т.] / за ред. В. Смолія. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2011. – Т. 1. – 800 с.; Т. 2. 724 с

12. Калакура Я. Антропоцентризм і соціокультурний підхід як складники цивілізаційного осмислення історії України // Київські історичні студії, 2020, № 2 (11). – С. 69 – 80.

13. Калакура Я. С. Методологія історіографічного дослідження: науково-методичний посібник. – К.: ВПЦ Київський університет, 2016. 319 с.

14. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К.: Критика, 2004. 351 с.

15. Коцур Г. Петро Калнишевський: нескорений духом. – К. – Переяслав-Хмельницький: Книги-XXI, 2012. 184 с.

16. Кралюк П. М. Козацька міфологія України. Творці та епігони. – Х.: Фоліо, 2016. 400 с. С. 86.

17. Кривошея В. Козацька еліта в національній революції середини XVII ст. (Гетьманат Юрія Хмельницького) // Наукові записки ІІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – Вип. 39. – С. 7 – 36.

18. Кривошея В. Козацька еліта гетьманщини. К.: ІІІЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2008. 452 с.

19. Липинський В. Національна аристократія // Консерватизм: Антологія. – К.: Смолоскип, 1998. 598 с.

20. Мицик Ю. Іван Сірко. – К.: ВД: «Києво-Могилянська академія», 2010. 60 с.

21. Павленко С. «Правобережні гетьмани – авантюристи?». – Голос України, 2005, 8 квітня.

22. Реєнт О. П., Коляда І. А. Усі гетьмани України: легенди, міфи, біографії / О. П. Реєнт. – Харків: Фоліо, 2008. 414с.

23. Сас П. Полководець Петро Сагайдачний. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. 286 с.

24. Сергійчук В. І. Дмитро Вишневецький. – К.: Україна, 2003. 192 с.

25. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.). – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2009. 350 с.

26. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. – К.: ВД «Альтернативи», 2003. 400 с.

27. Степанков В. В. Становлення політичної еліти Гетьманщини в період революції XVII ст.: особливості, суперечності, деструктивні процеси // Укр. істор. журнал, 2014. № 6. – С. 87 – 112.

28. Степанчук Ю. С. Образ Богдана Хмельницького в новітній українській та зарубіжній історіографії. Вінниця: «Меркьюрі-Поділля», 2018. 572 с.

29. Сушинський Б. І. Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV – XIX століть. У 2-х т. Т.1. – Одеса: ВД «ЯВФ», 2004. 591 с.

30. Таїрова-Яковлева Т. Повсякдення, дозвілля і традиції козацької еліти Гетьманщини / Пер. з рос. Т. Кришталовської [НАН України. Інститут історії України]. – К.: ТОВ «Вид-во «КЛЮ»», 2017. 184 с.

31. Тома Л. В. Данило Апостол. – К.: Укрвидавполіграфія, 2012. 94 с.

32. Україна – козацька держава: ілюстрована історія українського козацтва / Упоряд., керівник проекту, худож., фото, ілюстр. В. В. Недяк; наук. ред. В. О. Щербак, О. К. Федорук. – К.: ЕММА, 2004. 1215 с.

33. Українське козацтво. Мала енциклопедія / Під ред. В. Турченка, С. Ляха. – К.: Генеза, 2006. 672 с.

34. Уривалкін О. М. Гетьмани України та кошові Запорозької січі. – К.: Дакор КНТ, 2008. 395 с.

35. Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663 – 1713). – К.: ВД «Києво-Могилянська акад.», 2004. 288с.

36. Чухліб Т. Пилип Орлик. – К.: [б. в.], 2008. 64 с

37. Шевчук В. О. Просвічений володар: Іван Мазепа як будівничий Козацької держави і як літературний герой. – К.: Либідь, 2011. 464 с.

38. Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – 2. вид. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2006. 300 с.

39. Фицик Л. А. Деякі питання сучасної історіографії української козацької старшини // Студії з історії Степової України. – Вип. 1. – Запоріжжя, 2003. – С. 81 – 87.

40. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України – К.: Критика, 2005. 584 с.

Сергій ГАЛЬЧАК

СТЕЖИНАМИ «КРАЇНИ КОЗАКІВ»

Щоденникові записи та нотатки древніх мандрівників, шлях яких пролягав теренами України, завжди привертали увагу вітчизняних науковців, дослідників, широкого загалу читачів. Не є винятком у цьому плані й дорожні записи особистого секретаря патріарха Антиохійського і всього Сходу Макарія III Булоса ібн аз-Заїма аль-Халебі (Павла Халебського або ж Алеппського), який у період Національно-визвольної війни українського народу (Української національної революції) середини XVII століття побував на теренах Вінниччини. Подорожуючи у червні 1654 року разом із Макарієм III, він усе побачене ретельно занотовував у зошитах, які згодом склали книжку «Ріхлят ель-батріарк Макарійус» («Подорож патріарха Макарія»).

Спершу його нотатки стали відомими у Західній Європі, зокрема, у Франції та Англії. Пізніше, майже через 250 років, – у Росії, де їх видано друком під назвою «Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном Павлом Алеппским» [1]. У 1995 р. вони побачили світ українською мовою – у книзі «Країна козаків», впорядкованій вінницьким письменником і краєзнавцем **Миколою Рябим** [2], який, на жаль, через підступну недугу на початку 2021 року відійшов у Вічність.

Повз увагу арабського мандрівника не минули громадські споруди в містечках, забудова населених пунктів, госпо-

дарські навикки і традиції місцевого населення, його релігійність та гостинність:

«...Ми виїхали з Дмитрашкова [тепер: с. Дмитрашківка, донедавна (до адміністративно-територіальної реформи 2020 р.) – Піщанського району] через його славнозвісну дерев'яну фортецю та мости. Проїхавши півтора милі, прибули до іншого містечка, на ім'я Гарячківка [тепер: село, донедавна – Крижопільського району].

Проїхавши ще дві милі, ми дісталися до іншого містечка на ім'я М'ястківка [тепер: с. Городківка, донедавна – Крижопільського району], котре має дерев'яну стіну й фортецю. Нині копають довкола цих міст рови з обави на те, що учинили ляхи в ніч перед Великоднем. Назустріч нам вийшли також усі мешканці цього міста, панотці в ризах та з корогвами й свічками, під спів дітей, і полковник Михайло, котрий стояв за межами міста з 12 тисячами війська для нагляду за кордоном країни ляхів, Молдови та країни татар. Нас завели до церкви на ім'я Матері Божої. У місті є ще й інша церква в ім'я Святого Миколая. У М'ястківці ми заночували. Рано всі вийшли нас проводити й спорядили з нами кілька козаків.

Проїхавши дві милі, ми прибули до іншого містечка, оточеного укріпленнями та з дерев'яною фортецею усередині, ім'я йому – Жабокрич.

Цього дня шлях нам і далі пролягав лісом.

Ляхи, пануючи в сьому краю, мали з нього велику вигоду, використовували ліс для будівництва фортець, міст і осель.

Козаки, визволивши свою країну, розподілили землі та вгіддя поміж собою, і тепер цей ліс рубають, випалюють коріння й засівають нову ділянку хлібом.

Усяке місто-містечко в козацькій країні повні люду, особливо маленьких дітей.

У кожному місті безліч дітей, і всі вміють читати, навіть сироти.

Удовиць і сиріт у країні козаків дуже багато, їхніх чоловіків убито в попередніх війнах. Але вони мають гарний звичай: одружують своїх дітей юними, і через те козаки численніші зірок небесних та піску морського.

Поблизу кожного міста чи поселення неодмінно бачиш великий зариблений ставок, утворований дощовими водами чи річками. Дерев'яну греблю дбайливо вимощено в'язками хмизу, ущільнених гноєм та соломою; по-під греблею течуть протоки, які крутять млини; отож люди одночасно мають і воду, і рибу, і рушійну силу для млинів. Пристрої, що вони застосовують для обертання млинових каменів, дивовижні, бо ми бачили млин, який починав рухатися пригоршнею води.

Знайте, що, починаючи з Валахії та Молдови, у країні козаків та в землі московській усі шляхи пролягають через середину міст і сіл, причому подорожній вступає в одні ворота і виїздить через другі, а потайних доріг попри міста взагалі нема. Так їм безпечніше їздити.

Ми виїхали з Жабокрича; панотці в ризах, з корогвами провели нас за місто, як це у них заведено. Дорогою проїздили через велику річку. На ній пороблено шлюзи для збирання риби та води для млинів, і ми тому вельми чудувалися.

Проїхавши дві милі, ми дісталися до міста, значно більшого й кращого тих, які вже поминули, ім'я йому Ободівка [нині: село, донедавна – Тростянецького району]. Воно має чимале високе укріплення. Ми вїхали таким же чином, як уже розповідалося, – мости над ставком у середмісті. Назустріч нам вийшли, за звичаєм, пан-отці у ризах, з хрестами і корогвами, а також урядовці міста і все його населення, навіть діти та жінки. У місті стоять дві дерев'яні церкви: в ім'я Успення Богородиці й Святого Михайла, величні та високі, з банями та дзвіницями, що привертають увагу звіддалека. Нам траплялося відвідувати пишні церкви зимові й літні, з численними скляними вікнами, які тішать око; їх збудовано

нешодавно, вже за гетьмана Зіновія Хмеля (хай продовжить Господь життя його!). На честь найшанованіших святих у козаків даються й імена, як чоловікам, так і жінкам. Священики ж їхні мають особливий знак: вони носять ковпаки з чорного сукна з чорною опушкою, які не відрізняються від оксамиту з соболиним хутром. Протопіп носить суконний капелюх з хрестом; багаті – чорний оксамитовий. Перед архиєреями вони стоять простоволосі, так само і в церкві.

Ми вирушили з Ободівки в середу вранці 14 червня і їхали поміж садами, яким нема кінця-краю, і річками праворуч і ліворуч. Розмаїті посіви заввишки в людський зріст розливалися на всі боки, наче величезне море.

Проїхавши одну милю, ми прибули в доволі велике місто з простою дерев'яною фортецею, з мурами навколо, з ровами та гарматами; ім'я його – Баланівка [тепер: село, донедавна – Бершадського району]. Довкруг кожного міста, тобто за околицею, споруджено дерев'яну стіну, а всередині – ще одну. Понад фортечною брамою стоїть високий дерев'яний брус з зображенням розп'ятого Хреста (нехай славиться ім'я Його!) та знаряддям розп'яття, тобто молотка, кліщів, цвяхів, драбини. Розп'яття встановлено ще ляхами. І тут також вийшли нам назустріч.

За годину ми виїхали звідси й, проїхавши ще милю, дісталися трьох інших містечок, які лежать поряд на березі ріки, з трьома дерев'яними укріпленнями і трьома ровами: ім'я їхнє Сумівка [нині: село, донедавна – Бершадського району]. Нас повели до церкви Святої Параскеви.

Варто знати, що на дверях кожної з козацьких церков висить залізний ланцюг, на зразок того ланцюга, що його накладають на шию полоненим. Ми запитали, навіщо він, нам розповіли, що кожному, хто не приходить до церкви на світанку після того, як покличе богомільців дзвін на надранню, чіпляють на шию ланцюг на весь день, і він лишається розп'

ятим на дверній стулці, не маючи змоги поворухнутися. Це його епитимія.

За годину ми виїхали й переправились на суднах поблизу цього міста через згадану широку ріку, яку називають Бог. Потім ми проїхали ще дві милі й надвечір дісталися двох містечок з укріпленнями, ровами й високими фортецями всередині. Вони називаються Соболівка [нині: село, донедавна – Теплицького району]. В одній з фортець стоїть церква в ім'я Господа Ісуса Христа, в другій – дві величні церкви в ім'я Святого Миколая та Святого Михайла. Поблизу розлилися два великих озера. Заради нас улаштували великий хресний хід з корогвами.

Наступного дня, в четвер, ми встали рано. Проїхавши менше двох миль, ми прибули в інше містечко. Воно лежить на узгір'ї, має укріплення й ставки, а називається Мочулка [нині: в донедавна – Теплицькому районі, є села Велика та Мала Мочулка]. У ньому дві високі церкви в ім'я Успення Божої Матері та Святого Миколая. Проїхали ще миллю й дісталися трьох інших великих містечок, котрі мають укріплення, кожне окремо, їхня назва – Степанівка [нині: село, донедавна – Теплицького району]; в кожному з них – гарна церква: одна – в ім'я Богородиці, дві інші – Святого Михайла і Святого Миколая. Але вони постраждали від вогню, бо ці містечка з тих, на які напали ляхи на Великдень, перебили мешканців, а будівлі спалили. Слідом за цим ми прибули до іншого містечка, неподалік от тих з добрим укріпленням на ім'я Важна [нині: село, донедавна – Теплицького району]. Поблизу згаданих містечок бачиш ставки, на витоках стоять млини. Тут чудова церква в ім'я Святого Миколая. Через миллю ми приїхали до іншого містечка з укріпленням і церквою в ім'я Святого Миколая. Воно зветься Янів [нині: с. Іванів, донедавна – Теплицького району]. Тут ми ночували.

Отак по всій країні козаків – усі ці містечка лежать на невеликій одне від одного віддалі. О, яка це благословенна країна!...» [3].

Джерела та література:

1. Гальчак С. Д. Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: ХІХ – поч. ХХІ ст.: Монографія / Вид. 2-е, доп. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2013. – С. 25.

2. Булос ібн аз-Заїма аль Халебі (Павло Халебський). Країна козаків / Упорядник М. Рябий. – К.: МСП «Козаки», 1995. – 84 с.

3. Булос ібн аз-Заїма аль Халебі (Павло Халебський). Країна козаків / Упорядник М. Рябий. – К.: МСП «Козаки», 1995. – С. 39 – 47.

Анатолій ЛИСИЙ

КОСТОМАРОВ М. І. ПРО ОБОРОНУ ВІННИЦІ В ЛЮТОМУ – БЕРЕЗНІ 1651 РОКУ

У січні 1651 року перемир'я, встановлене Зборівською угодою, віроломно порушив королівський уряд. Польсько-шляхетська армія почала свій віроломний похід на Брацлавщину. Самовіддано бився з навалою ворогів невеликий гарнізон у Красному під орудою Данила Нечая. Захопивши фортецю, польські загарбники зруйнували її і знищили усіх козаків, жінок, стариків і дітей. Так само польсько-шляхетське військо винищило населення в Шаргороді, Мурафі, Чернівцях, Ямполі, Сутисках і багатьох інших містечках і селах [1, с. 20].

Про подальші події, похід шляхти до Вінниці, розповідає видатний український історик, етнограф та письменник Ми-

кола Іванович Костомаров, який був соратником Т. Г. Шевченка по Кирило-Мефодіївському братству. Основні історичні дослідження присвячені вивченню українських земель XVI – XVIII століть, зокрема монографії «Богдан Хмельницький» (1857), «Руїна» (1880), «Мазепа» (1882), «Мазепинці» (1884), «Останні роки Речі Посполитої» та розвідки «Гетьманство Виговського», «Гетьманство Юрія Хмельницького», «Павло Полуботок» та інші [2, с. 357].

Отже, мовою оригіналу процитуємо мовою фрагмент монографії «Богдан Хмельницький» текст, який стосується оборони Вінниці в далекому 1651 році.

«Оттуда поляки двинулись под Винницу, которая недавно из сотни кальницкого полка сделана была полковым городом. Винницким полковником был Иван Богун. У него было только три тысячи козаков. Он «упремудрил» ляхов, говорит украинская летопись. Прежде всего он отправил к Хмельницкому просить помощи, а сам составил план задержать поляков под Винницей, пока подойдет войско от Хмельницкого. Польный гетман остановился на дороге в Сутиске и оттуда 10 марта отпустил к Виннице брацлавского воеводу Лянско-ронского с передовым отрядом к Виннице. Как только поляки подходили к Виннице, Богун оставил в винницком замке гарнизон, а сам вышел на встречу врагам и после первой стычки обратился в бегство, перешел реку и заперся в монастыре, который находится вблизи Винницы и омывался со всех сторон водой. Поляки заметили, что у неприятеля войско не сильно, и думали, что на козаков напал страх; они обратились прямо на монастырь, и никому не вошло в голову, зачем по льду раскидана солома. Богун приказал заранее прорубить на Буге лед, и когда утренний мороз поддержал воду тонкой корой, набросал соломы. Две польские харугии – Кисела и Мелешка – ступили на эти места и стремглав пошли на дно. В числе нескольких сотен утонувших был Юрий, брат Киселя, едва спасшийся прошлый год от виселицы в до-

ме Хмельницького. Отважний Лянскоронський едва выкарабкався из проруби и поднят был своими на льду, сильно избитый прикладами козацких самопалов.

Взбешенный этой хитростью, Калиновский к вечеру в тот же день прибыл к Виннице и решил во что бы то ни стало взять Богуна. Он отправил своего сына, коронного обозного, за Буг наблюдать, чтоб не явилось неожиданно свежее козацкое войско, и разузнать, где находится козацкий гетман, а сам приказал брать Винницу. Богуну не нужно было упорно охранять город; он старался только задержать поляков от похода далее в Украину. Козаки дали сильный отпор, стойвший полякам много людей, затем в полночь зажгли город во многих местах и ушли в монастырь. Все усилия поляков взять приступом замок были напрасны. Через два дня (во вторник) козаки послали к Калиновскому предложение заплатить ему откуп в 4000 волов и 5 бочек меда. Калиновский потребовал, чтоб они выдали пушки, знамена и своего предводителя Богуна. Козаки отвечали, что они лучше погибнут, чем станут выдавать кого-нибудь из своих старшин. Остановились с обеих сторон на том, что козаки выдают полякам отнятые у них знамена и возвратят лошадей, захваченных во время приключения на прорубях. Они просили также, чтоб войско польское очистило поле перед монастырем для свободного выхода козаков. Поляки согласились и расположились в городе по улицам, но Калиновский замыслил устроить козакам засаду, и когда они станут выходить, то окружить их со всех сторон и принудить отдать и своих старшин, и орудия. Богун догадался о хитрости и потребовал обмена заложников с обеих сторон. Поляки и на то согласились. Но после того Богун потребовал, чтоб Калиновский со своим войском отступил от Винницы за милю. Калиновский, видя, что замысел его не удается, не согласился.

– Иначе мы будем оборониться, хотя бы нам всем пришлось тут погибнуть, – объявили козаки.

Возобновили бой. Поляки, сколько ни усиливались, ничего не могли сделать, бросали в козацкий стан бомбы, но козаки их счастливо тушили. Поляки потеряли немало своих людей и выбились из сил, не расседывая лошадей, не покидая ни на миг оружия. Богун с изумительной для врагов деятельностью и быстротой не только отражал удачно приступы жолнеров, но и беспокоил их отважными выходками. Современники рассказывают, что в одну ночь козацкий полковник сделал вылазку с тремястами козаков на другую сторону Буга для узнания, нейдет-ли к нему вспомогательное войско. Этот отряд вступил в битву с поляками; последние узнали Богуну, потому что лучи месяца ярко играли на его блестящем панцире. Враги устремились на него. Уже хоружий Рогальский ударил его рукояткой своего знамени, а другие жолнеры хватали его за руки, но Богун, необычайно сильный, одним встряхом повалил на землю своих преследователей и поскакал во весь дух, отмахиваясь саблей от толпы гонителей, как вдруг, в жару битвы, попал в одну из тех продушин, в которые прежде так хитро спровадил врагов. Но борзый конь его счастливо выкарабкался из воды на лед и донес своего мокрого и обмерзлого седока в монастырь.

Поляки думали, что это приключение отобьет у него охоту к таким смелым выходкам, но, к удивлению их, на другой же день Богун снова показался на своем буланом коне.

– Каково здоровье? – кричали ему насмешливо поляки. – Вчера поляки отомстили мне такой же баней, какой я их угостил, – отвечал Богун.

«Так-то, – замечает современник, – храбрецы, в одно и то же время, и сражаются и весело разговаривают между собою».

Так проходили дни, как вдруг 20 марта возвращается обозный коронный молодой Калиновский и приносит отцу угрожающую весть: он дошел только до Линовца и там неожиданно напали на него козаки. То были козаки полтавского

полка. Обозный Калиновский едва мог привести в порядок свой отряд; жолнеры должны были покинуть своих расседланных лошадей и поспешать назад к Виннице, к польскому стану. Но козаки, преследуя их, поразили отряд, сопровождавший обоз их. Тем не менее, однако, молодой Калиновский привел-таки двух схваченных козаков, а на сделанном им допросе показали, что Хмельницкий уже выступил из Белой Церкви и идет с своим войском навстречу польскому войску. За ушедшими из-под Липовца поляками погнался уманский полковник Иосиф Глух с десятью тысячами козаков и должен был не сегодня-завтра явиться под Винницей. Это навело панический страх, подобный, по замечанию летописцев, тому, который овладел поляками под Пилявой.

– Бежать! Бежать! – кричали предводители. – Нас застигнет мартовская распутица, переправы будут невозможны, притом наше войско будет во всем нуждаться в неприятельской земле.

Польный гетман увидел необходимость, в виду ожидаемого появления козацких сил на помощь осажденным в Виннице, перейти с своим войском в какую-нибудь иную местность, более удобную для продовольствия, но в последний раз хотел попытаться уничтожить упорного Ботуна и начал снова приступ перед солнечным восходом. Но через несколько часов появился Глух с своим отрядом. Козаки, чтобы поразить слух неприятели, произвели большой крик и беспрепятственно расположились в части города, носившем название «нового міста», отделенного от другой части, где стояли поляки, одним мостом. Враги находились друг от друга на расстоянии одного выстрела из лука. Тотчас было дано приказание – как можно скорее уходить и бросать даже все возы, которые были полны со времени разорения Ямполья. Но некоторые хоругви до того прониклись страхом, что побежали, не слушая команды, сами не зная куда.

Гетман и начальники, желая их удержать, поспешили за ними и оставили на время лагерь и большую часть войска без дисциплины. Лянскоронский с пехотою защищал в городе мост, через который пройти порывались козаки, приведенные Глухом. Но в это время служители, пользуясь сумятицей, бросились на возы и начали самовольно выбирать из них, что кому хотелось; хозяева вступались за свою добычу; началась драка... В то же время иные жолнеры стали мертвецки пьяны, а другие начали тревожно будить их; проснувшимся представилось, что на них наступают козаки: они схватились за ружья и начали палить по своим.

Так прошел день. Прошла ночь. На рассвете Богун сделал вылазку, и поляки бросились в рассыпную, кидая не только возы, но даже пушки и оружие... «Словно, – говорит современник, – боязливый человек увидит в лесу несколько волков и ему представляется огромная стая, между тем как число их невелико: так точно бежали и мы; и нашим глазам представлялись ужасные химеры; в самом же деле не было большой опасности. Возвращавшийся из подъезда Димитрий Вишневецкий привел в порядок несколько отрядов и спас по крайней мере часть артиллерии». Впрочем, поляки не ушли бы от совершенного поражения, если б козаки не бросились на оставленные возы и тем не дали возможности передним уйти далеко. Задние не избежали так легко беды. «Такое смятение произошло, – говорит очевидец, – что походило на пилявское дело. Одни из наших бежали в ворота, а другие лезли прямо через вал, те верхом, те пешие... если бы сам Бог нас не оборонил, мы все пропали бы тогда!» Одни козаки, стоя на валах, проводили бегущего неприятеля насмешливыми криками: «Цыгане, побегушки, безмозглые ляхи, пилявчики! Утикайте дальше за Вислу. Тут не ваше дело». Но другие гнались за ними по пятам, а тут были не только те, которые прогнали поляков из Винницы, но еще и новые козацкие силы, присланные Хмельницким с есаулом генеральным Дем-

ком и с чигиринским полковником Ильяшом Богачем, и всего, как говорили, погнались тогда за поляками козаков тысяч до ста и татар до тридцати тысяч.

Пока жолнеры добежали 24 марта до Бара, то оставили более тысячи раненых своих собратий и потеряли не только все награбленное ими у подолян, но и все собственные пожитки: в Баре у них не было ни белья, ни платья и притом их утомляли непрестанные караулы. «По три дня и по три ночи приходилось нам, – говорит Мястковский, – стоять настороже, не разводя огня, и мы поморозили себе носы, руки и ноги».

Вину неудачи поляков под Винницею современник приписывает безладице и постоянным ссорам между польным гетманом и брацлавским воеводой Лянскоронским» [3, с. 291 – 297].

Джерела та література:

1. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – К., 1972. – 778 с.
2. Двідник з історії України. За загальною редакцією І. Підкови і Р. Шуста. – 2 вид. – К., 2001. – 1136 с.
3. Костомаров Н. И. Богдан Хмельницький // Исторические монографии и исследования. – Т. 10. – СПб, 1884. – 442 с.

Анатолій ТРЕМБИЦЬКИЙ

ПИЛЯВЕЦЬКА БИТВА 1648 РОКУ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ЮРІЯ КРОХМАЛЮКА

Про битву під Пилявцями 1648 р., як складову Національно-визвольної і соціальної боротьби на теренах Поділля

(1648 – перша половина 1649 р.), написано багато [1; 4; 5; 9]. Їй присвячено чотири Всеукраїнських історико-краєзнавчих науково-практичних конференції: «Пилявецька битва 1648 року в історії України» (*Стара Синява, 1995*) [14], «Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття» (*Стара Синява, 1998*) [15], «Пилявецька битва 1648 року в історії України» (*Хмельницький, 2008*) [13] та «Козацька доба в історії Поділля та Південно-Східної Волині» (*Хмельницький, 2013*) [10]. Проте й досі науковці й дослідники не дійшли згоди про точне місце битви та її значення в історії України.

Одним із дослідників перебігу Пилявецької битви 1648 р. був український військовий історик, письменник, журналіст і видавець Юрій Крохмалюк (*псевдоніми Юрій Тис, Ю. Тис-Крохмалюк, Юрій Орест, Б. Коринт* [2, с. 67]) (*27.10.1904, Краків, Польща – †01.01.1994, Детройт, США), який народився у сім'ї педагога. Дитячі роки провів у Тернополі, Збаражі, Заліщиках і Станіславові (*нині – Івано-Франківськ*), де батько працював учителем у народних школах. Гімназію закінчив у Станіславові, у 1922–1928 рр. навчався у Вищій технічній школі у Відні (*Австрія*). Працював інженером у Станіславові та Львові. Брав участь у нелегальній діяльності ОУН, за що неодноразово заарештовувався польською владою. Від 1935 р. входив до патріотичної організації «Фронт національної єдності». Працюючи за фахом, керував видавництвом «Юнацька школа», яке випускало художні й науково-популярні твори для молоді. Від кінця 1943 р. очолював військово-історичний (*історично-архівний*) відділ при штабі 1-ої Української дивізії «Галичина», в бойових діях участі не брав. Після закінчення Другої світової війни перебував на еміграції в Німеччині (1944–1947), Аргентині (1947–1962), де працював інженером-хіміком у Буенос-Айресі та був співзасновником Співки українських науковців, мистців і літераторів у Буенос-Айресі. В 1961 р. переїхав до США, де брав ак-

тивну участь у діяльності політичних і громадсько-культурних організацій української діаспори, зокрема був головою Інституту української культури та головним редактором його журналу «Терем» (з 1962 р.), членом керівних органів Союзу українських журналістів в Америці, Асоціації діячів української культури й Об'єднання працівників дитячої літератури, дійсним членом Української вільної академії наук (з 1955 р.) [2, с. 67 – 68; 16; 17], а також головним редактором журналу «Ukrania Libre» [17].

Свою літературно-дослідницьку діяльність Юрій Крохмалюк розпочав ще на початку 1930-х рр. і хоча й не мав фахової історичної освіти, проте зарекомендував себе як знаний дослідник героїчного минулого українського народу та сучасних йому історичних подій. Він є автором багатьох художніх праць, написаних, як правило, на основі широкого кола історичних джерел. Його значну літературну спадщину адресовану переважно дітям і молоді, що й донині відіграє важливу роль у патріотичному вихованні підростаючого покоління, становлять: роман «Рейд у невідоме» (1955); історичні оповідання «Зустріч», «Магістр з Праги», «Останній з роду Сірих», «Пергаменти», «Поворот Барського»; окремі видання і збірки – «Під Львовом плуг відпочивав» (1937), «Симфонія землі» (1951), «Маркіза» (1954), «Шляхами віків: Оповідання» (1957), «Життя іншої людини: Повесть» (1958), «На світанку» (1961); драми «Не плач, Рахіле» (1952) і «Різдвяна містерія» (1952); сатирично-гумористична повість «Щоденник національного героя Селепка Лавочки» (1954), про «українського Швейка» в рядах дивізії «Галичина» у 1943 – 1945 рр.; історико-біографічний твір «На світанку: Біографічна повість з життя Марка Вовчка» (1961); фантастична повість «К-7» (1964) [2, с. 68; 16; 17], а також публіцистичні статті на актуальні політичні та громадсько-культурні теми, літературні огляди, рецензії, нариси, статті-спомини опубліковані в українських, іспанських та англомовних часописах

[16; 17] упродовж 30 – 80-х років ХХ ст. На жаль, ця «складова творчості публіциста і журналіста цілісно ще не зібрана і залишається практично невідомою» [2, с. 68].

Творчу славу військового історика Юрію Крохмалюку принесли його історичні праці, зокрема: стратегічно-тактичні студії «Воєнний шлях Сагайдачного на Москву 1618 р.» (1936), де розкрив своє бачення військової історії українського народу та описав, «як у добу гетьмана Сагайдачного виглядала війна в своїх головніших елементах у Західній Європі, потім у союзників-поляків і ворогів-москалів і, нарешті, – як виглядала військова справа в українців», показав, як відбувався бойовий марш на Москву й поворот в Україну, і «на тлі dokonаних чинів та на підставі характеристик, які дали Сагайдачному сучасники», «виводить Сагайдачного, як вождя». Автор писав, що основним завданням із «вивчення новочасної військової, а головне, для відтворення ясної картини новочасної стратегії і тактики», – є «студіювання історії військової», тобто вивчення історії війська, а саме його «організація, тактика, вишкіл та усе зв'язане тісно з працею над організованими збройними відділами», «історія воєн (*походів, поодиноких кампаній, боїв*) та історія засобів воювання». Дослідник стверджував, що лише «пізнавши збройні прояви життя нації, інакше глядімо на минуле та інакше розуміємо дивні нераз, або й незрозумілі для нас своїми мотивами історичні, воєнні чи політичні акти». А також «пізнаємо психологію збройного українця, розуміємо стратегічні цінності українських земель» і в «майбутньому зможемо використати військовий досвід українських збройних чинів»; стратегічно-тактичні студії «Жовті Води» (1936), де стверджував, що у бою під Жовтими Водами «рішалася доля української нації» і, що саме там «започаткував Великий Гетьман – українське військо, що завжди представляло прекрасний бойовий матеріал, в особі Гетьмана Хмельницького знайшло Вождя з ласки Божої і знову стало «один організм, один

твердий таран, одна ідея, з великим вождем на чолі» – маса, урухомлена волею, створила силу!» [2, с. 68; 3, с. 36]; англomовна «УПА: війна в Україні» («UPA Warfare in Ukraine», 1972), іспаномовна «Боротьба за свободу: Історія дивізії «Галичина» – Першої української дивізії УНА» («Guerra y Libertad», 1961), франкомовна «Полтавська баталія» («La Batalla de Poltava», 1960), де автор висвітлює події періоду Козацької доби, національно-визвольної боротьби українського народу в XVII ст., боротьби УПА та вояків дивізії «Галичина» [2, с. 68; 16; 17]. Його статті у часопису «Вісті комбатанта» (*Toronto*) про визвольну боротьбу українців у роки Другої світової війни: «З джерел до історії УД УНА», «Зміна німецької політики і постання УНК», «Кореспонденція Гімmlера», «Між Гітлером і Сталіном», «Про так званий 5-ий поліційний полк СС», «Станція військової управи у Відні» та ін. [2, с. 68].

Про вміння автора вивчати та використовувати широке коло історичних джерел, автор під криптонімом «В. Е-ч» у статті-рецензії «Дві історіографічні студії» (*Львів*, 1937) писав, що «безліч матеріалу до української воєнної історіографії розкидано й лежить неужитком по архівах московських, польських, турецьких, татарських, шведських, німецьких, мадярських, французьких, і майже всі ці джерела, за винятком хіба московських, були і є доступні для користування... Бракувало та бракує... любомудрих дослідників» [3, с. 35]. Далі він наголошував, що є дослідники які «по-мистецьки» використовують «багатющі «поклади» воєнно-історичного «сирівця» по архівах і за «додатній приклад можуть послужити наразі скромні початки молодого дослідника» Юрія Крохмалюка, який у студіях «Воєнний шлях Сагайдачного на Москву 1618 р.» і «Жовті Води» виказав «любов до предмету. І в цій любові вояка до своєї зброї найкращий завдаток майбутніх успіхів перемог» [3, с. 36].

Український письменник, подолянин Г. Костюк у доповіді «З літопису літературного життя: 1954 – 1969» на IV з'їзді Об'єднання українських письменників «Слово» 28 – 29 листопада 1970 р. у Нью-Йорку, підсумовуючи п'ятнадцятирічну працю ОУП, відзначив, що «український літературний процес поза межами рідного краю – факт реально існуючий» [7, с. 38]. І «українська еміграційна проза за звітний період становить собою дуже цікавий перекрій в художніх образах нашої історії та буття й психології нашої людини, від XV сторіччя починаючи і нашими днями, нашим сучасним життям кінчаючи». Одним із свідчень цьому є праці Ю. Крохмалюка: «Останній лицар», про «повстання князя Михайла Глинського проти литовсько-польського панування в бурхливу добу на переломі XV–XVI ст.»; військово-історична студія «Бої Хмельницького» і «Звідун з Чигирини», про «добу козацьких повстань і державу Хмельницького» [7, с. 52]; історична повість «Конотоп» (1959), про гетьмана Івана Виговського та події напередодні й під час Конотопської битви влітку 1659 р., у якій українсько-козацьке військо вцент розгромило 100 тисячну російську армію [2, с. 68; 16; 17].

Проте найбільшу особливу увагу, як стверджують сучасні дослідники, заслуговують військово-історичні студії Юрія Крохмалюка «Бої Богдана Хмельницького» (Мюнхен, 1954 [18]; Львів, 1994 [19]), що написані з використанням великого масиву документів польських та українських архівів, матеріалів багатьох українських, російських і зарубіжних істориків [2, с. 68; 6, с. 47]. Студії складаються з «Передмови від видавництва», вступного слова Наталії Полонської-Василенко та з описів боїв Богдана Хмельницького з поляками під Жовтими Водами (29 квітня – 16 травня 1648 р.), Корсунем (25 – 26 травня 1648 р.), Пилявцями (20 – 23 вересня 1648 р.), Берестечком (28 червня – 10 липня 1651 р.) і Батогом (1 – 2 червня 1652 р.). В окремих розділах автор подав характерис-

тики українського війська часів Хмельницького [18, с. 13 – 45] та згадав про тодішні татарські та польські збройні сили.

Військово-історична студія «Бої Хмельницького» є однією з перших українських праць про бої великого українського гетьмана, засновника Української козацької держави Богдана Хмельницького [8] і найбільш ґрунтовним дослідженням з історіографії битви під Пилявцями 1648 р. Відома українська дослідниця Н. Полонська-Василенко, даючи оцінку книзі, писала, що автор «своєю працею зробив вагомий внесок в історичну науку України взагалі і зокрема в історіографію Пилявецької битви, що буде і надалі одним із основних джерел досліджень цієї битви» [6, с. 49]. Історик і літературознавець Л. Луців (*Нью-Йорк*, 1955), згадуючи історію творення праці, писав, що автор працював над нею від початку 1930-их рр. [8] і «незадовго перед початком німецько-польської війни 1939 р.» [6, с. 46] «мав її надрукувати» у друкарні НТШ у Львові. Проте прихід «большевицьких наїзників на західноукраїнські землі цьому перешкодив» [8], з друкарні пропали рукопис і надруковані два перші аркуші праці. Довелося відтворювати працю на підставі записок заново. В 1941 р. Юрій Крохмалюк передав рукопис до друку в «Українське видавництво» у Львові, але у 1944 р. з наближенням большевицького фронту до Львова редактор видавництва Б. Гошовський вивіз рукопис у Відень, а пізніше до Мюнхена [6, с. 46]. Проте внаслідок воєнних дій та еміграції було втрачено частину рукопису і автор «мусів його доповнювати вже після війни, хоч дечого не можна було доповнити на чужині». Братство колишніх вояків 1-ої Української дивізії УНА, видаючи книгу, намагалось дати «майбутнім українським воякам книжку, щоб вони з неї вчилися бути гордими за своїх предків і за свою історію, щоб училися розпізнавати й любити те, що було цінне в їх далеких чубатих, вусатих і таких негнущих батьків» [8]. У 1994 р. праця була

перевидана у друкарні газети «Армія України» (Львів) [6, с. 47; 19].

У маловідомих [11] військово-історичних студіях Юрій Крохмалюк сумлінно описав окремі битви українського полководця, подав топографічні дані про поля боїв, про кількість війська обох воюючих сторін. Автор наголошував, що Богдан Хмельницький користувався тією тактикою, яка виявилася доцільною у 30-річній війні в Європі [8; 18; 19]. Він подав загальну характеристику війська часів Хмельниччини, проаналізував п'ять боїв і розкрив еволюцією тактики гетьмана, яка, почавшись з «масових рухів повстанців, помалу переходить до операцій добре вишколеного, добірного, хоч і не так уже численного, війська», яке «випереджувало своєю дисципліною інші європейські армії майже на сторіччя». Силу свого авторитету гетьман показав після боїв під Корсунем і Пилявцями, де організовано провів «поділ добичі», залишивши частину здобутого польського майна «на потреби держави», частину відіслав на Запоріжжя, а «рештою» обділив своїх козаків. Такою «була сила гетьманового наказу й така внутрішня дисципліна українського війська. Навіть вороги, поляки, з подивом висловлювалися про нечувану досі карність і послух у частинах Хмельницького». Тобто, гетьман, як стверджував дослідник, – «це один з перших творців військової карности». І немає сумніву, – писав автор, – «що основами тієї карности були виплекані з давен чесноти українського народу честь і хоробрість». Тому не диво, що козаків вважали «характерниками», а їхню хоробрість «українськими чарами», звідси й «зрозумілими стають панічні втечі поляків, головно ж посполитого рушення, з поля бою (як от під Пилявцями)» [18; 19].

Юрій Крохмалюк детально охарактеризував склад, кількість і розташування військ Богдана Хмельницького та Речі Посполитої, описав військові розвідувально-диверсійні дії та «терен бою», широко висвітлив перебіг бою та його наслід-

ки, коли українська армія захопила всю ворожу артилерію (92 гармати) та величезний обоз із матеріальними цінностями, загальна вартість трофеїв перевищувала 7 млн. злотих [1; 18; 19]. Дослідник проілюстрував місце бою, який увійшов в історію як переможний бій першого етапу Національно-визвольної війни українського народу, яка мала велике воєнне значення, цікавою схемою. Хоча в енциклопедичному словнику Брокгауза та Ефрона у дуже коротенькому гаслі «Пилява» подано, що в «... 1648 р. поблизу Пиляви розбив козаків Вишневецький» [12].

Шляхом суміщення карт Старокостянтинівського та Старосинявського районів із схемою бою під Пилявцями Юрія Тис-Крохмалюка отримаємо наступне можливе розташування військ та місця Пилявецької битви 1648 року:

- козацький табір розташовувався на місці нинішніх сіл Ілляшівка та Вишневе, частково в північно-східній частині нинішнього села Олександрівка;

- польський табір розташовувався в декількох кілометрах на північ від нинішніх сіл Ємці та Баглаї;

- битва відбувалася на місці нинішніх сіл Степок, Ємці та Баглаї, частково на західній околиці нинішнього с. Гнатки;

- село Десерівка (Десарівка) нині село Загірне, по дорозі від якого до містечка Стара Синява було два кургани: один вважався могилою загиблих козаків під Пилявцями, а другий – сторожовим пунктом;

- містечко Пилявці нині село Пилява, ближче до якого, біля вітряка, був курган – могила поляків, які загинули в битві 1648 р.;

- село Свинна нині село Веснянка;

- село Поморинці нині село Немиринці;

- село Осковородки нині село Новоселиця.

Військово-історичні студії й, зокрема, їх частина «Бій під Пилявцями (20 – 23 вересня 1648 р.)» [18; 19], й досі є малознаними у середовищі українських дослідників, про що

свідчить цікава аналітична стаття І. Найчук «Сучасна українська історіографія національно-визвольної і соціальної боротьби на теренах Поділля (1648 – перша половина 1649 р.)» (2012) [11]. Коротке повідомлення про цю працю, яка «є важливою частиною української духовної спадщини» [2, с. 67], подав Я. Козельський у статті «Юрій Тис-Крохмалюк про Пилявецьку битву» (1995) [6] та інші [20].

Сучасним українським історикам і краєзнавцям, які й досі проводять свої дослідження в іншому місці, варто врахувати матеріали дослідження бою під Пилявцями 1648 р. Юрія Крохмалюка, який на основі великого архівного матеріалу досить ґрунтовно розкрив його передумови. Твердження українських науковців й досі не отримали документальних підтверджень і будь-які археологічні артефакти ними не віднайдені, не рахуючи декілька десятків куль. Так, що пошук ймовірного місця Пилявецької битви продовжується.

Джерела та література:

1. Битва під Пилявцями [Електронний ресурс] / *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Битва_під_Пилявцями (дата звернення: 23.01.2021). Назва з екрану.
2. Бойко Ірина. Юрій Крохмалюк та його історичні твори. *Humanities & Social sciences 2009* (HSS-2009), 14 – 16 may 2009, Lviv, Ukraine. 2009. С. 67 – 68.
3. В. Е-ч. Дві історіографічні студії. *Літопис Червоної калини* (Львів). 1937. Ч. 7 – 8. Липень-серпень. С. 35 – 36.
4. Василевський Михайло. Пилявецька битва 1648 року – Кани Богдана Хмельницького. *День* (Київ). 2003. № 192. 25 жовтня.
5. Ковтонюк Ф. Під Пилявою. *Нове життя: часопис для Старокостянтинівської округи* (Старокостянтинів). 1942. № 3. 15 січня. С. 2 – 4.
6. Козельський Я. Д. Юрій Тис-Крохмалюк про Пилявецьку битву. *Пилявецька битва 1648 року в історії України*. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Богдана Хмельницького 22 – 24 вересня

1995 року / Ред. кол. Слободянюк П. Я. (гол.) та ін. Стара Синява, 1995. С. 46 – 49.

7. Костюк Григорій. З літопису літературного життя. До 15-річчя діяльності Об'єднання українських письменників «Слово»: 1954 – 1969 (*Доповідь на 4 з'їзді ОУП «Слово» 28 - 29 листопада 1970 р. у Нью-Йорку*). *Сучасність* (Мюнхен). 1971. № 9. С. 37 – 64.

8. Луців Лука. *Бібліографія. Свобода* (Джерсі-Сіті). 1955. Ч. 89. 11 травня. С. 4.

9. Лях С. Р. Битва під Пилявцями [Електронний ресурс]: URL: <http://web.znu.edu.ua/euk/articles%C2%56.htm> (дата звернення: 23.01.2021). Назва з екрану.

10. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Козацька доба в історії Поділля та Південно-Східної Волині», присвяченої 365-річчю Пилявецької битви / Ред. кол. Баженов Л. В. (гол.), Єсюнін С. М. (співгол., відп. ред.) та ін. Хмельницький, ПП Мельник А. А., 2013. 248 с.

11. Найчук І. А. Сучасна українська історіографія національно-визвольної і соціальної боротьби на теренах Поділля (1648 – перша половина 1649 р.). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / [ред. кол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільсь. національний університет імені Івана Огієнка, 2012. Вип. 5: На пошану професора М. Б. Петрова. С. 75 – 79.

12. Пилява. *Брокгауз А. и Ефрон Н. Энциклопедический словарь*. CD-RV 1. 2002.

13. Пилявецька битва 1648 року в історії України: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями / Під ред. Баженова Л. В. (відп. ред.), Степанкова В. С. (наук. ред.), Трембіцького А. М. та ін. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2008. 330 с.

14. Пилявецька битва 1648 року в історії України. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Богдана Хмельницького 22 – 24 вересня 1995 р. / Ред. кол. Слободянюк П. Я. (гол.) та ін. Стара Синява, 1995. 152 с.

15. Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни середини XVII ст.: матеріали Всеукраїнської історично-краєзнавчої науково-практичної конференції, 19 вересня 1998 року /

Інститут історії України НАН України та ін. Стара Синява: Поділ-ля, 1998. 328 с.

16. Тис Юрій [Електронний ресурс] / *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Тис_Юрій (дата звернення: 23.01.2021). Назва з екрану.

17. Тис Юрій. *Енциклопедія українознавства–II*. Львів : НТШ, 2000. Т. 9. С. 3209.

18. Тис-Крохмалюк Юрій. Бої Хмельницького. Військово-історична студія. Мюнхен: Братство кол. вояків 1-ої Української дивізії УНА, 1954. 181 с.; 6 с. мап.

19. Тис-Крохмалюк Юрій. Бої Хмельницького. Військово-історична студія / Наук. і літерат. ред.: доц. д-р О. Горбач. 2-е вид. Львів, 1994. 186 с.

20. Трембіцький А. М. Юрій Тис-Крохмалюк про Пилявецьку битву 1648 року (до 370-річчя битви під Пилявцями). Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / [редкол. Баженов Л. В. (гол.), Блажевич Ю. І. (співгол.), Єсюнін С. М. (відп. секр.) та ін.]. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2018. Вип. 15. С. 206 – 214.

Володимир КОЛЕСНИК

ПОДІЇ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ СЕРЕДИНИ XVII СТ. В ІНОЗЕМНИХ ДЖЕРЕЛАХ

Національно-визвольна війна середини XVII ст. є однією з найяскравіших, найважливіших та найдраматичніших сторінок історії нашого народу. Це важливий етап державотворення та націотворення. Особливої актуальності звернення до проблематики Національно-визвольної війни набуває на сучасному етапі розвитку України, коли її події стають предметом політичних маніпуляцій та викривлень. Для все-

бічного, об'єктивного розуміння подій Національно-визвольної війни важливим є залучення іноземних джерел, особливо тих, що не відображають інтереси сторін війни.

До наукового обігу джерела іноземного походження залучали науковці XIX ст. Зокрема, М. Бантиш-Каменський використовував праці французького інженера Г. Л. де Боплана, польського хроніста Й. Пасторія, французького військового діяча та дипломата П. Шевальє, польського історика К. Несецького, австрійського історика Й. Х. Енгеля [5, с. 193]. Польські наративи Національно-визвольної війни досліджував І. Франко [2, с. 5].

Належну увагу виявленню, дослідженню та залученню до наукового обігу іноземних джерел приділив М. Грушевський [10, с. 30]. Певним досягненням радянської історичної школи у цьому напрямі можна вважати видання «Документів про визвольну війну українського народу» [2]. Хоча збірка містить іноземні, здебільшого польські джерела, основний їх зміст спрямований на висвітлення соціальних протиріч, відповідно до офіційного радянського історіографічного дискурсу.

Більш широке залучення та об'єктивне дослідження джерел іноземного походження стали можливими із здобуттям Україною незалежності. З цього часу з'являються окремі видання щоденників, записок іноземців, які висвітлювали події Національно-визвольної війни середини XVII ст., серед них «Опис України» Г. Л. де Боплана, подорожній щоденник П. Халебського, «Історія війни козаків проти Польщі» П. Шевальє. Були укладені збірки документів, зокрема за редакції І. Панчука [4], В. Г. Виткалова, Т. О. Пономарьова [1]. Важливе значення для виявлення нових іноземних джерел, їх дослідження має дослідницька робота сучасних істориків Ю. Мицика [2] Д. Наливайка [3], С. Плохія, Т. Чухліба, Ф. Туранли [6].

Мета публікації полягає в аналізі інформаційного потенціалу іноземних джерел у висвітленні подій Національно-визвольної війни середини XVII століття та формуванні їх образу України.

Події національно-визвольної війни набули широкого розголосу в Європі. На той час Річ Посполита була однією із провідних держав європейського регіону. Тривала війна з Військом Запорозьким виснажувала її сили, відповідним чином впливала на геополітичну ситуацію та привертала увагу активних учасників міжнародних відносин. Першими, хто знайомив світ із подіями на українських землях, були представники різноманітних місій та посольств, найманих військ.

Проблематика, що висвітлювалася іноземцями була достатньо широкою. Належне відображення у подорожніх записках та щоденниках знайшли причини Національно-визвольної війни. Більшість їх авторів звертали увагу та складне становище українців під владою Речі Посполитої.

Показовими у цьому плані є інформація з листів секретаря королеви Марії-Луїзи в 1655 – 1659 рр., французького дипломата П'єра де Нуае, в яких автор гостро критикує польську правлячу тодішню владу, яка, на його думку, служить тільки собі та своїм інтересам [4, с. 282].

Син і помічник патріарха Макарія III, архідиякон, народжений у м. Халєб (нині Сирія), Павло Халєбський зауважував, щодо тяжкого становища селян: «коли тут панували ляхи і кожен магнат володів десятками, від двадцяти до півсотні, поселень, а їхні мешканці були панськими кріпаками, їх присилювали працювати вдень і вночі на спорудженні цих укріплень» [10, с. 72].

Мандрівник звертає увагу на релігійний ситуацію на українських землях, що стала однією із причин розгортання національно-визвольного руху: «вони (поляки) повелися мерзенніше, ніж лукаві ідолопоклонники, завдаючи мук щирим християнам, аби знищити саме ім'я православних» [10, с. 26].

«Вони забороняли їм будувати храми й проганяли панотців, які знали таємниці віри...» [10, с. 27]. Подорожній вважає Б. Хмельницького посланником Бога, який покарав кривдників.

Разом з тим Павло Халебський у своєму подорожньому щоденнику акцентує увагу на зневажанні польською владою прав та традицій українського козацтва. Він вказує на те, що козаки виконували важливу справу для Речі Посполитої, захищаючи її кордони від татар, допомагаючи у різних військових компаніях. Проте «ляхи віддячили ще більшими утисками, розраховуючи порушити цим їхню єдність» [10, с. 43].

Чільне місце в іноземних джерелах займає опис козацького військового мистецтва. Так, німецький сходовознавець, теолог та історик Шледер відзначає хоробрість, та військовий досвід козаків [4, с. 292]. До їх чеснот автори джерел відносять винахідливість та військову хитрість. Одним із її прикладів є опис штурму фортеці Збаражу, у якому розповідається про те, що частина козаків переодягнулася в турків та нарядила опудала у відповідний одяг, і саме в такому вигляді намагалася проникнути до фортеці. Проте, польське військо розкрило задум козаків [10, с. 100]. Описи містять свідчення про спроби потрапити до міста, шляхом підпалів та поширення панічних настроїв серед населення міст [10, с. 100].

У джерелах зустрічаються описи засідок, що їх влаштувало українське військо своїм супротивникам: «І ось однієї ночі козаки підкралися туди, де паслися коні поляків, і, перебивши вартових, захопили всіх коней» [10, с. 45].

Автори не позбавляють подібних чеснот і польське коронне військо, описуючи їх військові переваги в озброєнні, тактику та військову стратегію. Вказували на випадки використання військових хитрощів, застосування практик патерналізму та заступництва з метою залучення на свій бік не професійних військових та населення [10, с. 99].

Важливе значення у відтворенні військових подій Національно-визвольної війни має інформація зарубіжних авторів про причини поразок тієї чи іншої сторони. Наприклад, у битві під Корсунем у 1648 р. причиною поразки поляків, на думку Шевальє, було втрата артилерії, що свідчить про неабияку цінність цього виду військ. Також автор вказує на невдале рішення командування, яке при відступі потрапило у лісову багнюку та втратило залишки переваги таборів, збудованих напередодні битви [10, с. 79 – 81].

Пізніше Шевальє зазначає про те, що у поразках поляків бачить розбрат та непослідовність серед них [10, с. 108], і смерть короля [10, с. 81]. Він також вважав, що економія польських магнатів на німецьких найманцях зіграла з ними злий жарт [10, с. 78].

Дещо схожі думки знаходимо і у П. Хапепського «кожен ляський магнат був сам собі паном і боронив свою землю власноруч, не бажаючи, аби хто-небудь із сусідніх володарів допомагав йому своїм військом» [7, с. 46]. Автор також зазначав, про зневажливе ставлення поляків до українського козацтва, не сприйняття їх як рівноцінних ворогів: «розповідають, що польські вельможі покинули всі свої палаци й вирушили на війну з Хмелем. Ставши табором і напнувши намети, вони поводитись так, ніби вийшли на веселу прогулянку». [7, с. 45].

Привертає увагу проведення аналогій між війною українського народу проти Речі Посполитої з подіями політичного, військового характеру європейського регіону. Зокрема, Шледер в своїй щорічній хроніці звертається до опису подій на українських землях одразу ж після розповіді про події Англійської революції. Подібним розміщенням матеріалу, виділяючи їх, як найзначніші явища європейської історії середини XVII ст. і зближуючи їх [3, с. 290].

Не менш цікавими видаються характеристики та оціночні судження Б. Хмельницького. Так, Шледер гетьмана називає

ває «козацьким генералом», «генералісимумом», «хитрим», «хоробрим і розумним воїном», підкреслює його мужність і далекоглядність, але поряд з тим закидає йому владолубство і жорстокість [3, с. 292].

На сторінках книги італійського історика Бізаччіоні Б. Хмельницький постає як видатний полководець і державний діяч, тонкий дипломат і гнучкий політик, який добре розуміється на людях і вміє дібрати до них ключі, але разом з тим не відзначається перебірливістю у виборі засобів досягнення своїх цілей [3, с. 300].

П. Халепський демонструє позитивне ставлення до Б. Хмельницького, особливо його повагу до патріарха та скромність у походах, яка не була притаманна полякам: «не має королівських карет, оздоблених коштовними тканинами й запряжених цугом баскими кіньми, хоча в гетьмана таких тисячі» [7, с. 107].

Важливим є висвітлення обставин проведення Переяславської ради та укладання договору з Москвою. Іноземні джерела дають дуже цінну інформацію стороннього спостерігача. Щодо прийняття Українською козацькою державою протекторату російського царя, то Бізаччіоні витлумачив його як акт відчаю Б. Хмельницького, покинутого його союзником, кримським ханом. Як зауважує італійський історик, в такій ситуації козацький гетьман «згодився пустити тирана в свій дім, що не заслуговує прощення» [2, с. 300].

Як зазначає П. Халепський «Хміль страшенно обурився й, не знаходячи іншого притулку, крім московського царя, відрядив до нього козацьких послів, прохаючи та благаючи його, з любови до православної віри, прийняти його під свою руку й не дати ворогам знущатися над ним» [7, с. 30].

Шевальє робить суттєве зауваження про те, що російський цар не одразу погодився на союзницьку угоду, оскільки боявся, що «пожежа селянського антифеодального повстання перекинеться і на Росію» [5, с. 7]. Подібні висновки автора не

відповідали панівному дискурсу російської влади та стали причиною ігнорування російською історіографією цієї праці.

Не можна обійти і наслідки війни, що також знайшли відображення у творах іноземців. Вони є достатньо аргументованими та висвітлюють, як позитивні, так і негативні їх аспекти. Так, наприклад у нотатках Гільдебрандта було відзначено, що хоч на Україні вже кілька років йшла руйнівна війна, становище простого народу стало кращим, ніж за часу польсько-шляхетського панування [4, с. 268].

П. Халепський зазначає: «блаженні очі наші за те, що вони бачили, блаженні вуха наші за те, що вони чули, блаженні серця наші за пережиту нами радість і захват у країні козаків! Звільнившись з панської неволі, козаки живуть тепер у радощах, веселощах, на волі; збудували соборні церкви, оздобили їх чесними та божественними іконостасами та образами, корогвами і хрестами» [7, с. 89]. Разом з тим, автор вказує: «у цій країні, тобто у козаків, безліч удів та сиріт, бо, відколи появився гетьман Хміль, і досі не припинялися страшні війни» [7, с. 26].

Окремий інтерес викликає відтворення в іноземних джерелах подій козацької війни на регіональному рівні, у тому числі і на Поділлі, що стало одним із важливих центрів розгортання національно-визвольної боротьби українського народу середини XVII ст. Важливу інформацію про події початку 1651 р. подає Шевальє. У його творі було відображено наступ польський військ під керівництвом Калиновського на Поділля, описано оборону Вінниці козаками на чолі з Іваном Богуном [10, с. 139 – 140].

В описі французького автора міститься інформація не лише про розгортання військових подій, а й про кількісний склад козацьких полків, причини поразки та втрати сторін. Автор обґрунтовано доводить, що це була важлива козацька перемога, недарма король Речі Посполитої, дізнавшись про неї, скликав посполите рушення [10, с. 141].

Детальну інформацію про події у Вінничині містять епістолярні джерела. Наприклад, у листі подільського земського судді Мясниковського львівському підкормію розповідається про взяття козаками міста Бар. Автор пише, що місто було досить добре підготовлене до оборони, із кам'яним замком та хорошим озброєнням. Проте, козаки вдавалися до різних засобів у здобутті міста. Використовували окопи, палісади та гуляй-города, агітували міщан переходити на свою сторону. Вирішальною стала підтримка міщан козацтва, частина їх допомогла козакам уночі перебратися через укріплення та заволодіти Баром [2, с. 99 – 102]. П. Халепський детально розповідає про облогу та здобуття козаками Тульчина [7, с. 114 – 115].

Варто визнати, що іноземні автори часто вдавалися до перебільшень, художніх методів у відтворенні тих чи інших подій та суб'єктивних суджень. Разом з тим, іноземні джерела є важливими для дослідження подій Національно-визвольної війни, її причин, перебігу подій, як загалом, так і на регіональному рівні, наслідків та характеристики активних їх учасників. За умови критичного аналізу іноземні джерела дають можливість розширити та поглибити знання із історії Національно-визвольної війни середини XVII ст.

Джерела та література:

1. Виткалов В. Г., Пономарьов Т. О. Берестецька битва 1651 року мовою документів: за матеріалами наукової спадщини І. К. Свєшнікова. Хрестоматія. Рівне: РДГУ, 2005. 404 с.
2. Документы об освободительной войне украинского народа. 1648 – 1654 / Сост. А. З. Барабой, И. Л. Бутич, А. Н. Катренко, Е. С. Компан. Київ, 1965. 828 с.
3. Мицик Ю. А. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини xvii ст. Дніпропетровськ, 1996. 263 с.

4. Наливайко, Дмитро Сергійович. Очима Заходу: рецепція України в західній Європі XI – XVIII ст. / Д. Наливайко. Київ: Основи, 1998. 578 с.

5. Панчук, Ігор Іванович. Історія України очима іноземців : довідник-хрестоматія / Ігор Панчук. Тернопіль: Мандрівець, 2009. 303 с.

6. Туранли Ф. Тюркські джерела до історії України / Наук. ред. Я. Дашкевич. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. К.: Вид-во Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Київ, 2010. 368 с.

7. Халєбський, Павло. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / Упоряд. М. О. Рябий; Післям. В. О. Яворівського. Київ: Ярославів Вал, 2009. 293 с.

8. Цибенко І. Михайло Грушевський та міжнаціональні бібліографічні зв'язки. *Вісник Книжкової палати*. 2009. № 10. С. 29 – 31.

9. Черкашина Ю. Г. Особливості джерелознавчої методики Д. М. Бантиш-Каменського. Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди]. Серія : «Історія та географія». 2010. Вип. 38. С. 192 – 194.

10. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі / Переклад з французького видання 1663 року. Київ: Томіріс, 1993. 224 с.

Науковий керівник:

Пятницькова Ірина Володимирівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса.

ПОГЛЯД З ІНШОГО БОКУ (ПОЛЬСЬКІ ДЖЕРЕЛА ПРО ОБЛОГУ ВІННИЦІ У ЛЮТОМУ – БЕРЕЗНІ 1651 РОКУ)

Національно-визвольна війна українського народу 1648 – 1658 рр. є кардинальною подією в історії України і взагалі однією з найважливіших в її історії. Яскравою сторінкою Національної революції стала і успішна оборона Вінниці у лютому – березні 1651 р., яка була столицею Брацлавського воєводства і полковим містом. Про цю подію згадували автори низки розвідок: Микола Костомаров «Богдан Хмельницький [1, с. 291 – 297]; «Вінниця. Історичний нарис» [2, с. 53 – 55]; нове видання 2007 р. «Вінниця. Історичний нарис» [3, с. 30]; Смолій В. А., Степанков В. С. «Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет» [4, с. 235].

Останнім часом почався друк чотиритомної серії джерел з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648 – 1658 рр., насамперед архівних, виявлених в польських архівосховищах. Їх упорядником став доктор історичних наук, професор, протоієрей УПЦ Київського Патріархату о. Юрій Мицик. Він виявив нові документи у польських архівосховищах у Варшаві (Архів Головний Давніх Актів, Національна Бібліотека, Бібліотека Варшавського університету), Кракова (Бібліотека Чарторийських, Бібліотека Польської Академії наук, Ягеллонська бібліотека), Вроцлава («Оссолінеум», Бібліотека Вроцлавського університету). У другому томі подані джерела, що стосуються 1650 – 1651 рр. [5]. Враховуючи, що джерела походять з польсько-шляхетського табору, треба ставитися до них критично, але і вони доповнять картину боїв за Вінницю у далекому 1651 р.

1651, березня 9 – 22. – Щоденник дій коронного війська М. Калиновського на Поділлі

10 дня. З Красного до села Сутиски за ріку Буг, з Сутиски, з п'ятниці на суботу, дня 11 пішов пан брацлавський воєвода зі своїм полком перед світанком на Луку Мелешкову до Вінниці. Пан гетьман з артилерією йшов просто до Вінниці Браїлівським гостинцем. І о четвертій дня через старе місто обложив замок, котрий сидить на Бугу між водою. Пан воєвода і сам пан Кисіль, черкаський староста, і пан Мелешко, новгородський стольник, зламалися на Бугу. Врятовано усіх, однак пішки з води почали тікати, воєвода з Божої милості здоровий, але черкаський староста і пан Мелешко забиті і втратили прапори і знак пана воєводи і зараз у тіла пана Киселя пси виїли внутрощі, голову і одну руку, бо не могли зразу ж тіло врятувати і відігнати псів.

Богун з військом закрався в місті, потім вночі хотіли тікати, але хоругви панів Стжижовського і Кондрацького і інші вдарили на них, то облишили намір, місто покинувши, закрилися у монастирі.

У неділю 12 числа штурмували їх з міста, бо вночі відступили з міста, а біля монастиря укріпившись ченцями, там потужно боронилися.

У понеділок 13 числа березня просили милосердя. Богун виправдовувався, що я не Нечай, бо за лінію не переходжу. Дозволив пан гетьман послати до них пана Гулевича, звенигородського старосту, і пана Жевуського, брацлавського підстаросту, дозволив їм вільно відступити, тільки щоб артилерію віддали, прапори і в'язнів. Сам Богун і інші вийшли зі свого окопу. Мило це прийняли, віддали прапори і в'язнів і наказав жінкам йти додому, самі на другий день мали рушити із своїм військом.

14 березня наші почали домагатися своїх коней, а також речей, що за день раніше було взято. Богун обіцяв прислати

скарбника і дав у заложники двох сотників гетьманові. Також гетьман дав за провідників двох своїх пана Миколая Залеського і пана Літкевича, котрі туди до них увійшли і з Богуном їли... Козаки догадалися, що йде допомога, тоді не хотіли йти з монастиря, не дбали про своїх сотників, але також і наших не відпустили.

16 березня вони зменшили по периметру свою оборону, покинули перші паркани. Там же було забито й пана Лібішовського, князівського поручника, вже наші не штурмували, тільки з гармат стріляли по ним.

21 березня пан гетьман наказав приступити до штурму, нічого не досягли, а потім артилерію наказав провести до Бару. Коли вже артилерія була в милі від нас, над вечір прийшло козацьке військо полем від Липовця, зразу ж кинулися в Нове місто за Бугом. Нашим важко було, у місті однак обороняли переправу, також самі з міста відступали й відступили у середу.

1651, березня 20. – Вінниця. – Лист звенигородського старости, ротмістра Гулевича, до чернігівського стольника

Ми пішли далі, а тут затримались у Вінниці, де застали вінницького полковника Богуна, чоловіка дійсно рицарського, але при цьому зухвалого. Але нам тоді пощастило в перший день, тобто 11 березня, що ми загнали неприятеля в місто, спершу опанували замок і вирубали всіх, хто там був, але ці не варті наших, бо ми втратили значних людей, як у війні, так і в мирний час. Це набіжчик пан Кисіль, черкаський староста, і пан Мелешко, новгородський стольник, ротмістри. Ці, коли наші кинулися від замку до міста разом з брацлавським воєводою, так зразу всі в ріку Буг, котра на цьому боці від міста була в штучних ополонках, а сніг підвів, наші не побачивши ополонки, потрапили в них. Там були

вбиті, з котрими загинули хоругви, хорунжі і немало товариства побито. Сам пан брацлавський воєвода ледве був з води порятований, залишився живим, і так тіла наших загиблих залишилися на побоїщі, важко їх було унести, бо неприятель потужно боронився. Тіло небіжчика черкаського старости, зжался Всемогутній Боже, з'їли пси, залишилася тільки сама голова та одна нога.

12 березня, наші взяли місто, кого з козаків застали, то порубали, а сам Богун у монастирі засів з козаками, котрих має при собі з різних полків близько шести тисяч. У цьому монастирі укріпилися й міщани з Вінниці і довколишній плебс. Увечері розпочав штурмувати їх пан гетьман; цей штурм тривав щонайменше вісім годин, завдали великих втрат нашим братам, настріляно нам товариства, побито челяді, бо скрізь мусимо самі. Німецькі офіцери мало мають в полках добрих і досвідчених вояків, тільки в німецькі сукна вдягнених ремісників та селян. У цю ніч козаки хотіли втікати, і, пробуючи щастя, сам Богун з кількома сотнями кінних переправився через Буг, там же наші хоругви, які стояли в полі, це постерегли, то поквапилися, їх далі не пустили, не сікли, в'язнів не брали, а сам Богун поранений в лоб, знову повернувся до монастиря... [5, с. 97 – 98].

1651, березня 23. – Лист невідомого польського шляхтича до невідомого

У середу, тобто 15 березня, наші взяли Вінницю. Пан Кисіль, ротмістр, також пан Мелешко, ротмістр, з дев'ятьма товариствами, штурмуючи вночі Вінницю, втопилися. Богуна, взявши живцем, гетьманові відіслали... Втекло до 500 козаків до якогось монастиря під Стрижавкою, за котрими наші пішли [5, с. 111].

1651, березня 26. – Єзупіль. – Лист М. Яскульського до шляхтича Роберта

Наші спалили Липовець. У Вінниці військо й досі. Воно б'ється з Богуном, котрий окопався у церкві і ще й досі його не дістали [5, с. 112].

1651, квітня 16. – Зенюв. – Лист львівського підкоморія Войцеха М'ясківського до А. М'ясківського

Безсумнівно, що два ротмістри, пан Кисіль, черкаський староста, і пан Мелешко, новгородський стольник, старі ротмістри, обидва гідні, значні і рицарські, втопилися у Бузі. Коли наше військо наступало на Вінницю, безчесне селянство поробило ополонки на річці Буг, щоб стерегти глибокої річки, а собі залишили малі стежки і все це припорошило снігом. За наказом гетьмана ці хоругви першими помчали до міста. Селяни почали вдавати втечу, тікаючи відомими їм стежками, а ротмістри потрапили у пастку і загинули разом з шістнадцятьма товаришами. Обломився лід під самим паном гетьманом, і вже у воді був опинився, та Господь Бог, насамперед, а до того ж і добрий кінь винесли його з води. Після цього Вінниця була взята з великими втратами для селян, а монастир відкупився за вісім тисяч талерів, бо там дуже багато людей укрилося. Полковника Богуна та іншу старшину видали. Пішло військо далі до Немирова, а подібно наближується вже до Дніпра, йде охоче, бо з великою здобиччю [5, с. 134].

1651, березня 28 - квітня 13. – 3 табірною щоденника польного гетьмана литовського князя Я. Радзівіла

В ньому вкладено копію листа пана Потоцького, писаного з коронного табору до матері такого змісту:

«Прибувши до війська 12 березня, я застав панів жовнірів наших у справі коло Богуна, котрий закрився у монастирі тамтешніх ченців. А поки його до цього примусили, він завдав нам втрат, хоч і невеликих, але досить і їх. Бо вбили значніших: пана черкаського старосту і пана Мелешка, які через Буг мчали з хоругвами до міста. Він їм дав відсіч, вчинивши зрадливі ополонки, а коли ті провалились, то їх на суходолі вбили. Тіло пана Мелешка однак знайшли і воно відправлене до Бару, а тіло пана черкаського старости з'їли пси, знайшли тільки одну руку і одну ногу. І голову. Там же і пан брацлавський воєвода добре викупався в тій ополонці, бо тікав до замку і киями смачно дістав по хребту. При мені штурму ще не було, як і без моєї присутності. Але вони дуже добре укріпились, ми не могли дати їм ради, хіба що морити їх голодом та мацати з гармат, котрі дуже їм не смакують. Маємо язиків, котрі свідчать, що у них мало пороху та провіанту, до води їм приступ дуже тяжкий, бо наші їх мацають удень зі свого укріплення, у котрому й на ніч залишалися б, якби не піхота, котрої, по-перше, обмаль, а по друге, її небезпечно залишати на ніч через значну втому, бо військо втомлене внаслідок постійних денних і нічних сторож, чат і роз'їздів вглиб України...» [5, с. 428].

Також вкладено лист від пана Северина Потоцького до пана Павлі, де є так:

«... У Вінниці Богуна з кількома тисячами розбито, який був укрится в єзуїтському кляшторі. Там його порохом підірвали і вбили, після чого наше військо стало в Прилуці і Липовці» [5, с. 429].

**1650 – 1651. – Уривки з щоденника А. С. Радзівіла
Місяць березень.**

...Коли Калиновський довідався про наближення Хмельницького, зайняв Вінницю і там призначив становище війську; написав теж королю. Просячи про надіслання допомоги. Король же через посланних гінців нагадував, щоб жовніри поспішали. Але ті, зайняті грабунком, ніскільки не зважали на королівські заклики... Як тільки польний коронний гетьман почув про підходи Хмельницького, спалив Вінницю і укріпився у Кам'янці [5, с. 444].

Джерела та література:

1. Костомаров Н. Богдан Хмельницький. – Т. 2. – СПб, 1884. – 550 с.
2. Вінниця. Історичний нарис. – Вінниця, 1964. – 354 с.
3. Вінниця. Історичний нарис. – Вінниця, 2007. – 280 с.
4. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К., 1995. – 2-ге вид., доп., перер. – 740 с.
5. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1650 – 1651 рр. – Т. 2. – Київ, 2013. – 704 с.

Сергій КАЛУЦЬКИЙ

ПОДІЛЬСЬКА ШЛЯХТА У ПОДІЯХ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ XVII ст.: ПОГЛЯД В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПІНСЬКОГО

Ключовим внеском В'ячеслава Казимировича Липинського (1882 – 1931) як дослідника революційних подій середини XVII ст. в Україні, одного із основоположників державницького напрямку та ідеолога українського консерватизму стало «повернення» ним аристократичних верств руських

теренів до наративу української історіографії 1910 – 1920 рр. Він дав позитивну оцінку діяльності національно орієнтованих представників руської православної шляхти і старшин городових козаків, які підтримали повстання під проводом гетьмана Б. Хмельницького й стали творцями відновленої української державності у формі республіки «Військо Запорізьке».

Ранніми роботами В. Липинського, в яких він висвітлював розуміння ролі шляхетської верстви в історії українських земель, стали видана 1909 р. брошура «Шляхта на Україні. Її участь у житті українського народу в перспективі історії», статті «Данило Братковський – суспільний діяч і письменник кінця XVII ст.» (1909 р.), «Генерал артилерії Великого Князівства Руського. З архіву Немиричів» (1909 р.) та «Аріанський соймак в Киселині на Волині в маю 1638 р. Причинок до історії аріанства на Україні» (1910 р.) [30; 19, с. 128 – 233; 10; 17; 11; 12; 16; 27; 28; 29; 13; 18]. У них одним із перших в українській історіографії обґрунтовував думку про політичний й культурний провід вищих верств народів-націй. Розкривав ключову роль шляхетства, як місцевого різновиду європейської аристократії, в історії України й обстоював моральний обов'язок суспільного служіння на її користь спольщеного правобережного панства. Уже на початку творчого шляху його наукові переконання йшли врозріз ідеалізації істориками-народниками селянства та нижчих прошарків козацтва, бо дослідник не розглядав останніх як рушіїв історичного процесу.

В. Липинський висвітлював події початкового етапу Українській революції XVII ст. крізь призму ролі у них представників покозаченого шляхетства. 1912 р. він видав друком першу монографію «Станіслав Михайло Кричевський» (інша назва – «Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького»), що оповідала про життя київського полковника, соратника гетьмана

Б. Хмельницького. Вона увійшла до редактованої ним збірки «З історії України» й стала результатом кропіткої праці у краківських архівах протягом 1910 – 1912 рр. [35; 3, арк. 1; 4, арк. 1; 5, арк. 1 – 1 зв.; 6, арк. 1; 7, арк. 1; 20, с. 296, 303, 315; 9]. До збірки праць і матеріалів «З історії України» увійшла також низка розвідок В. Липинського, зокрема, «Дві миті із історії пореволюційної України», а також підібраних ним документів, що висвітлювали важливі моменти української історії від 1569 р. до часів П. Орлика [35].

У роботі вчений спробував з'ясувати причини участі покочаних шляхтичів у виступі, їх чисельність, соціальний статус, майновий рівень тощо. Зазначав: «Її ціль – відтворивши на основі джерельного матеріалу постать одного із шляхти «хмельничан», Станіслава Михайла Кричевського, – дати причинок до пізнання участі й ролі української шляхти в революції 1648 р...» [14, с. 17].

В. Липинський, вивчаючи чисельність представників шляхетської верстви у рядах війська гетьмана Б. Хмельницького та їх персоналії, дотримувався думки, що «Поділля, за винятком його північно-західної смужки – околиці Бару, Хмільника» не мало консолідованої «одностайної верстви шляхти» як інші українські терени [14, с. 139]. Вчений у монографії «Станіслав Михайло Кричевський» перерахував подільські шляхетські роди, представники яких підтримали повстання. Стверджував про участь Васильківських, Добромирських, Маковецьких, Омецинських, Островських [14, с. 90 – 91]. Із барських та хмельницьких шляхтичів, що брали участь у повстанні 1648 р., дослідник називав Кудиевських, Самійла і Василя Радієвських, а також Процика, Степана, Хомицю, Левка, Семена і Ярему Володийовських. Окрім них – Поповських, Петрановських, Ярмолинських [14, с. 138 – 141]. Родом із Брацлавщини (східних теренів Поділля) були: Авратинські, Березовські, Булаєвські, Бушинські, Губинські, Дубицькі, Єловицькі, Жабокрицькі, Житинські, Кішки, Ко-

моровські, Копієвські, Красносільські, Масальські, Махновські, Мелешки, Микулинські, Немирови, Ободенські, Оратовські, Оришовські, П'ясечинські, Рогозинські, Сабаровські, Стрільчинські, Щуровські, Яцковські [14, с. 90 – 91]. В. Липинський зазначав, що повстанців підтримали також представники низки ополячених і покатоличених руських шляхетських родів, «бо крім національної свідомости, існували також інші причини приєднання значної частини шляхти до повстання». Зокрема із Поділля Бігановські, Корженьовські, Папізські, Станиславські та Брацлавщини Грохольські, Копчинські, Кухарські, Рошковські, Стрільницькі [14, с. 94 – 95].

Одним із ключових джерел, на які В. Липинський опирався у підрахунках чисельності і з'ясування персоналій як подільської повстанської шляхти, так і її представників з інших теренів Русі-України, був «Реєстр Війська Запорізького» 1649 р. [22]. Аналізуючи його, він, як з'ясувала Н. Яковенко у статті «*Gente ruthenus natione polonus* – зміст і еволюція поняття у баченні В'ячеслава Липинського», нарахував 663 шляхетські родини, більше 1300 осіб родом з усіх етнічних українських теренів. Вчений, зазначає дослідниця, робив поправку і вважав, що ця цифра мала б бути більшою, якби вдалося ідентифікувати всіх шляхтичів і врахувати тих, які загинули протягом 1648 – 1649 рр. [25, с. 100]. У пізнішій роботі уточнила свої висновки. На її думку, В. Липинський, опираючись на підрахунки Ю. А. Ролле та коректуючи їх, нарахував в рядах повстанців 1500 осіб із 750 шляхетських родин. Водночас він обумовив можливу похибку у цій цифрі, бо значна частина шляхтичів по укладенню Зборівського договору була внесена до реєстру Війська Запорізького не за прізвищем, а за прізвиськом, іменем, посадою тощо [26, с. 21; 22]. В. Липинський високо оцінював роботи Ю. А. Ролле, що були присвячені шляхтичам. На його думку, він «найбільше для дослідження участі шляхти в повстанні Хмельницького причинився...» [19, с. 19; 1].

Свого часу Ю. А. Ролле вважав можливим, що в «Реєстрі...» записано 2500 шляхтичів із 450 родів [23, с. 201 – 202]. Для вирахування цієї цифри дослідник зіставляв прізвищеві найменування із матеріалами гербівника К. Несецького [34]. Тому шляхтичами вважав усіх осіб, прізвища яких у ньому зустрічалися. Він усвідомлював недосконалість такого підрахунку через помилки і неточності, яких припустився К. Несецький [23, с. 202]. В. Липинський, на відміну від Ю. А. Ролле, застосував іншу методику. Він зіставляв прізвища, що записані в «Реєстрі...», із прізвищами шляхтичів, що згадувалися в актових документах, які були опубліковані, або виявлені дослідником в краківських архівах і бібліотеках. Вчений із цією ж метою опрацьовував описи актових книг кийського архіву, списки виборців королів Владислава IV та Яна Казимира, козацькі літописи та історичні праці, що ґрунтувалися на джерельному матеріалі. Оскільки в другій половині XVII ст. було нобілітовано багато осіб нешляхетського походження, то до уваги бралися лише прізвища, які були зафіксовані як шляхетські до середини XVII ст. [23, с. 202].

В. Липинський в монографії «Участь шляхти...» відмітив, що польські джерела свідчать про наявність у війську повстанців семи тисяч шляхтичів [14, с. 29, 437]. «В 40-тисячному козацькому «реєстрі», спорядженому після Зборівської угоди, – зазначав науковець, – який ми взяли за основу наших дослідів у цій справі, находимо представників близько 1500 шляхетських родин, а це зовсім не вся повстанська шляхта...» [14, с. 151, 153; 22]. В іншому місці монографії доводив, що шляхтичів обох віросповідань було від 6 до 7 тисяч [14, с. 65].

В. Липинський звертав увагу, що «на Південному Поділлі і на Подністров'ї, або Побережжі» не було активної підтримки повстання місцевою шляхтою. Зазначав, що тут діяв лише один представник шляхетської верстви руського (українського) походження – полковник Станіслав Мрозовицький,

який здобув славу «любимця «черні», славленого кобзарями в піснях аж до сьогодні, відомого під прізвиськом Морозенка» [14, с. 140-141; 15, с. 107]. Вчений зауважував, що в ході висвітлення його оповитої легендами і таємничістю постаті слід бути «дуже стриманим і обережним» й опиратися на факти біографії, «які можуть встоятися перед історичною критикою» [14, с. 141]. Створюючи біограму (короткий життєпис) полковника С. Мрозовицького, вивчив низку джерел. Перелік ключових наводив у примітках монографії «Станіслав Михайло Кричевський». Це були: 1) зібрання «актів Мрозовицьких» із архіву у Кам'янці-Подільському, зокрема, документ про зречення ним маєтностей на користь мачухи та кровних родичів; 2) «патент» короля Владислава IV від 7 червня 1645 р. на посаду корсунського полковника реєстрових козаків; 3) «тестамент» Павла Мрозовицького, батька Станіслава, яким він виділяв гроші на навчання сина [14, с. 461].

В. Липинський також проаналізував та цитував лист подільського судді Лукаша Мясковського від 20 серпня 1648 р. («не від Бару і не шість полків козацьких, але шість хоругв зробивши собі подністровське хлопство опришкове, дуже шкодить нам») та лист «Зизанія Ярмолинського з Кам'янця» 1648 р., без дати («маєтності наші не козаки, але хлопство спустошує околиці, яких куп великих багато») [14, с. 461]. Епістолярії знайшов у масиві матеріалів приватного архіву шляхетського роду Русецьких, працюючи у краківських архівосховищах. Джерела свідчать, що він чи не вперше в українській історіографії опрацював і ввів до наукового обігу дане зібрання документів. В одному з листів до М. Грушевського (від 25 червня 1911 р.) писав: «...мені пощастило дістати вступ до дуже цікавої архівальної колекції п. Русецьких з Троянки на Україні... Для історії Хмельниччини є в ній дві дуже цікаві збірки рукописів XVII століття, що складаються з копій всяких листів, «Nowin» etc., а нагадують собою звіст-

ні «Ks. Pamiętnicze» Міхаловського» [3, арк. 1; 4, арк. 1; 20, с. 296; 2, с. 120 – 121; 9].

В. Липинський, досліджуючи життєвий шлях полковника С. Мрозовицького, посилався на тритомну хроніку польського історика і поета Веспасіана Коховського (1633 – 1700) «*Annalium poloniae ab obitu Vladislavi IV Clicmacteres scriptore Vespasianoa Kochovo Kochovski*» («Польські аннали від смерті Владислава IV»), а також написаний польською мовою «Діаріуш обширний облоги Збаража». Автор останнього – невідомий жовнір, оборонець Збаража, який у тексті неодноразово називав себе українцем [14, с. 141, 143, 461 – 462; 21]. Вчений до того ж проаналізував як історичне джерело відому народну думу про Морозенка, прототипом якого й був С. Мрозовицький. На сьогоднішній день відомо більше тридцяти її варіантів. Один із них він помістив у додатках до збірника «*Z dziejów Ukrainy*» [8, с. 245 – 267; 14, с. 140 – 141, 461; 35, с. 141].

Розкриваючи історичні відомості про цього організатора й одного із очільників «народної революції на подільському Подністров'ї», В. Липинський дотримувався думки, що він був сином теребовлянського підстарости Павла Мрозовицького і Анни Корицінської. Отримав ґрунтовну освіту в Краківському, а пізніше Падуанському університетах. Повернувшись до Польщі, перебував на службі (на посаді «покойового») при дворі короля. Імовірно кар'єрі Станіслава сприяв той факт, що його свояк Юрій Мрозовицький був королівським секретарем. Проте невдовзі з невідомих причин С. Мрозовицький виїхав до України, де став полковником одного із козацьких реєстрових полків. Із початком постання 1648 р. підтримав Б. Хмельницького і, на думку вченого, сформував на південному Поділлі шість хоругов, «складених із самих селян» [14, с. 141]. Але, як з'ясував В. Степанков, відомі на сьогодні джерела нічого не говорять про те, якими збройними формуваннями керував С. Мрозовицький. Версія

В. Липинського, що він очолював загони подільських опришків не підтвердилася документами [24, с. 119]. Влітку 1649 р., під час облоги Збаража, український шляхтич командував козацьким полком (на думку В. Липинського, кіннотою). 28 липня, в ході бойових дій за не з'ясованих в історіографії обставин, чи то під час штурму, чи придушення Мрозовицьким й іншими старшинами заколоту в Білоцерківському полку, Станіслав був убитий поляками [14, с. 143; 33, с. 453]. Високо його оцінюючи як «людину винятково здібну», вчений мав намір написати про нього більш ґрунтовну працю. На жаль, цим планам не судилося здійснитися [14, с. 141].

Отже, В. Липинський, вивчаючи участь представників покозаченого шляхетства у подіях Української революції XVII ст., одним із перших в історіографії звернув увагу на специфіку її розгортання на теренах Поділля. А саме ключову роль у повстанні опришків – представників місцевих селян. Одним із їх очільників, постать якого високо оцінював вчений, став полковник С. Мрозовицький.

Джерела та література:

1. Баженова С. Е. Юзеф Антоній Ролле: життя, діяльність, творчість: наукове видання. 2-е допов., переробл. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2002. 180 с.

2. Гирич І. В'ячеслав Липинський у світлі його листування за дореволюційних часів. *Український історик*. 1999. № 2 – 4. С. 110 – 142.

3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – Інститу рукопису НБУВ). Ф. СССXVII (Єфремов Сергій Олександрович (1876 – 1939) – літературознавець, публіцист, політичний та громадський діяч). Спр. 683. Лист В. Липинського до С. Єфремова від 21/3 квітня 1910 р. 2 арк.

4. Інститут рукопису НБУВ. Ф. СССХVII (Єфремов Сергій Олександрович (1876–1939) – літературознавець, публіцист, політичний та громадський діяч). Спр. 685. Лист В. Липинського до С. Єфремова від 31 грудня 1910 р. із с. Затурці. 2 арк.

5. Інститут рукопису НБУВ. Ф. СССХVII (Єфремов Сергій Олександрович (1876–1939) – літературознавець, публіцист, політичний та громадський діяч). Спр. 686. Лист В. Липинського до С. Єфремова від 4/12 лютого 1911 р. із Кракова. 2 арк.

6. Інститут рукопису НБУВ. Ф. СССХVII (Єфремов Сергій Олександрович (1876–1939) – літературознавець, публіцист, політичний та громадський діяч). Спр. 688. Лист В. Липинського до С. Єфремова від 22 липня /4 серпня 1911 р. із Кракова. 2 арк.

7. Інститут рукопису НБУВ. Ф. СССХVII (Єфремов Сергій Олександрович (1876–1939) – літературознавець, публіцист, політичний та громадський діяч). Спр. 704. Лист В. Липинського до С. Єфремова б. д. із Кракова. 2 арк.

8. Історичні пісні. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1961, 1068 с.

9. Калущкий С. С. Археографічна діяльність В'ячеслава Липинського у 1903–1911 рр. *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. Вип. 5. Т. С. 17 – 18.

10. Липинський В. Генерал артилерії в. кн. Руського (з архива Немиричів). *Записки наукового товариства Шевченка*. 1909. № 87 (LXXXVII). С. 37 – 47.

11. Липинський В. Данило Братковський – суспільний діяч і письменник кінця XVII ст. *Літературно-науковий вісник*. 1909. Т. XLV. Кн. II. С. 326 – 338.

12. Липинський В. Данило Братковський – суспільний діяч і письменник кінця XVII ст. *Данило Братковський і його доба*. Київ: б. в., 1909. С. 4 – 15.

13. Липинський В. Аріяньський соймак в Киселині на Волині в маю 1638 р. (Причинок до історії аріяньства на Україні). *Записки наукового товариства імени Шевченка*. 1910. Т. ХСVI. Кн. IV. С. 41 – 57.

14. Липинський В. К. Твори. Філадельфія-Пенсильванія: б. в., 1980. Т. 2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького / за ред. Р. Залуцького, Є. Зиблікевич. С. ХCVIII, 637.

15. Липинський В. К. Твори. Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1991. Т. 3: Україна на переломі 1657 – 1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / за ред. Л. Р. Біласа, Я. Пенленського. С. LXX, 346.

16. Липинський В. Данило Братковський – суспільний діяч і письменник кінця XVII століття. *В'ячеслав Липинський та його доба*. Книга третя. Наукове видання / упор. Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ: Темпора, 2013. С. 403 – 415.

17. Липинський В. Генерал артилерії в. кн. Руського (з архива Немиричів). *В'ячеслав Липинський та його доба*. Книга третя. Наукове видання / упор. Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ: Темпора, 2013. С. 416 – 425.

18. Липинський В. Аріяньський соймак в Киселині на Волині в маю 1638 р. (Причинок до історії аріяньства на Україні). *В'ячеслав Липинський та його доба*. Книга третя. Наукове видання / упор. Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ: Темпора, 2013. С. 426 – 441.

19. Липинський В. К. Твори. Київ: Український письменник, 2015. Т. 1: Суспільно-політичні твори (1908 – 1917) / за ред. Р. Пенленського та ін. 784 с.

20. Листування Михайла Грушевського / упор.: Р. Майборода, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич; за ред. Л. Винара. Київ – Нью-Йорк: УІТ, 2001. Т. 2. 412 с.

21. Окаринський В. Стереотипи свідомості воюючих сторін у їх ставленні до цивільного населення на прикладі облоги Збаража та за умовами Зборівського миру 1649 р. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Okarynskyi_Volodymyr/Stereotypu_svidomosti_voiuiuchykh_storin_u_ikh_stavlenni_do_tsyvilnoho_naselennia_na_prykladi_oblohy.pdf?PHPSESSID=kvj9bst7bkjd1il1dc89k1t3k6. С. 47–57 (дата звернення: 08.02.2021).

22. Реєстр всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром / за ред. О. М. Бодянского. Москва: В университетской типографии Катков и К°, 1875. XXXIV, 337 с.

23. Собчук В. Шляхта волинського походження в реєстрі Війська Запорозького 1649 року. *Липинський В. Студії*. Київ, Філадельфія, 1994. Т. 1: В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, Луцьк, Кременець, 2 – 6 червня 1992 р. С. 201 – 213.

24. Степанков В. С. Кам'янець-Подільський та його околиці у 1648 – початку 1649 років. *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i region / pod redakcją Feliksa Kiryka*. Krakow: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2005. Т. 2. S. 105 – 124.

25. Яковенко Н. Gente ruthenus natione polonus – зміст і еволюція поняття у баченні В'ячеслава Липинського. *Липинський В. Студії*. Київ, Філадельфія, 1994. Т. 1: В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, Луцьк, Кременець, 2 – 6 червня 1992 р. С. 97 – 102.

26. Яковенко Н. Шляхта в козацькій революції середини XVII ст. (полемічні зауваги до схеми В'ячеслава Липинського). *Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів: матеріали Другої Польсько-Української Наукової Зустрічі (Львів, 12 – 13 жовтня 1995 р.) / за ред. Л. Зашкільняка*. Львів-Люблін, 1996. С. 21 – 30.

27. С. D. N. [Липинський В.]. Daniel Bratkowski. *Przegląd krajowy*. 1909. № 1. S. 6 – 7.

28. d. c. n.) [Липинський В.]. Daniel Bratkowski. *Przegląd krajowy*. 1909. № 3. S. 5.

29. D. [Липинський В.]. Daniel Bratkowski. *Przegląd krajowy*. 1909. № 4. S. 5.

30. Lipiński W. Szlachta na Ukrainie. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego. Kraków: b. p., 1909. 88 s.

31. Lipiński W. Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego. *Z dziejów Ukrainy / pod redakcją Wacława Lipińskiego*. Kijow: Drukarnia Aleksandra Rippera w Krakowie, 1912. S. 145 – 513.

32. Lipiński W. Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana

Chmielnickiego. Kraków: Drukarnia Aleksandra Rippera w Krakowie, 1912. VIII, 375 s.

33. Michałowski J. Księga pamiętnicza. Kraków: C. K. Towarzystwo Naukowe Krakowskie, 1864. XLVIII, 856 s.

34. Niesiecki K. Herbary polski: reprint. Bielsko-Biała, 2005. XVI, 580, 390, 476, 518, 476, 588, 582, 652, 468, 508 s.

35. Z dziejów Ukrainy / hod redakcją Waclawa Lipińskiego. Kijow: Drukarnia Aleksandra Rippera w Krakowie, 1912. XXIV, 674 s.

Юрiй СТЕПАНЧУК

ТЕОФІЛ КОСТРУБА ПРО ВІННИЦЬКОГО ПОЛКОВНИКА БОГУНА НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ «ЛІТОПIS ЧЕРВОНОЇ КАЛИНИ»

Пам'ятну дату – 110 років від дня народження Теофіла Коструби – відзначали в Україні 6 травня 2017 року. Учений-енциклопедист, історик, літературознавець, Т. Коструба залишив велику наукову спадщину, хоч і прожив надто коротке життя (1907 – 1943). Варто зацентувати на біографії талановитого вченого, життя якого, попри фізичну недугу, стало прикладом величч людського духу, взірцем натхненної інтелектуальної праці.

Теофіл Петрович Коструба народився в селі Стара Ягільниця, нині Чортківського району Тернопільської області, в сім'ї народного вчителя. У 1922 році вступив до Чортківської гімназії, навчання у якій не завершив через важке захворювання – туберкульоз кісток. Наполегливі заняття самоосвітою дозволили йому в 1930 році скласти екстерном іспити на атестат зрілості до Академічної гімназії у Львові [1, с. 256].

Упродовж 1935 – 1939 рр. навчався на філософському і богословському факультетах Львівського університету. Оволодів одинадцятьма іноземними мовами, першим переклав сучасною українською мовою давні історичні джерела, зокрема «Опис Скитії» Геродота, «Галицько-Волинський літопис», «Повість минулих літ» та ін. У його творчому доробку також монографії та кілька сотень наукових статей з історії України [2].

Т. Кострубу добре знали й шанували в тодішніх науково-просвітницьких колах міжвоєнної Галичини. Такі корифеї української історичної науки, як Мирон Кордуба, Омелян Пріцак, Іван Крип'якевич, Омелян Терлецький, Ярослав Пастернак, Микола Андрусак, Олександр Барвінський, Олександр Домбровський та ін. указували на його надзвичайні здібності, відзначали аналітичний розум, аристократизм духу, називали великим патріотом і праведником [3, с. 239].

Історик Олександр Домбровський, згадуючи про особисте враження від першої зустрічі з Т. Кострубою, зауважував: «Це була постать високого зросту й астенічної будови, з помітно високим чолом, досить довгим волоссям і чорною бородою, в окулярах. Розмовляв лише українською мовою. Я відчув у ньому людину не лише високої культури і щирої доброти, а й шляхетності, і пізніше ми вели з ним довгі розмови-дискусії на історичні теми. Я із задоволенням слухав його, бо він мав майже енциклопедичні знання і в цьому плані нагадував мені нашого великого Івана Франка» [3, с. 238].

Публіцист і видавець Олександр Мох згадує, що в працях Т. Коструби розвинуто багато нових думок, які в майбутньому можуть змінити дотеперішні заскорузлі погляди, зокрема про новий поділ історії України чи історії української літератури, про первісне походження українського християнства від св. Методія і под. Загалом Т. Коструба був досить прогресивною людиною, якщо не зважати на героїчну працьовитість, а його наукові розвідки вирізняються ґрунтов-

ністю й новаторськими підходами до висвітлення історичних явищ. Синтетичний розум, властивий ученому, давав змогу критично аналізувати джерела, обирати потрібні тези з низки протилежних, створюючи переконливу синтезу [4].

Т. Коструба завжди відчував сильний зв'язок із церквою, був людиною, яка глибоко вірить у Бога. На початку 1941 року, в умовах більшовицької окупації Галичини, митрополит Андрей Шептицький таємно висвятив його на священика. Останні вісімнадцять місяців свого життя вчений був прикутий хворобою до ліжка, однак продовжував працювати – диктував текст до книги про історію України. Незадовго до смерті склав чернечі обітниці під іменем Теодосій. Помер великий учений 3 березня 1943 року у Львові в монастирі св. Онуфрія, похований на Личаківському цвинтарі [4].

Наукові надбання Т. Коструби розпорошені в численних світських і церковних західноукраїнських періодичних виданнях міжвоєнного періоду. Одним із них є військово-історичний ілюстрований щомісячник «Літопис Червоної Калини», що виходив у Львові з 1929 до 1939 року. Часопис є важливим історичним джерелом вивчення Української національної революції 1917 – 1921 рр. На його сторінках опубліковані переважно спогади учасників визвольної боротьби, їхні біографії, документи, фотографії і малюнки, карти воєнних походів. Також на шпальтах видання розміщено чимало літературних і наукових творів, поезій, бібліографій, оглядів книжкових видань тощо [5, с. 242].

У першому номері «Літопису Червоної Калини» за 1934 рік уміщено статтю Т. Коструби «Богун. Полковник Вінницький», у якій обґрунтовано проблему походження Івана Богуна, змальовано його історіографічний образ, проаналізовано обставини, що впливали на прийняття стратегічних військових рішень вінницького полковника, документально засвідчено стійкий характер полководця, далекоглядність, розум, військову хитрість, високу освіту, патріотизм.

Учений припускає, що Іван Богун, як і більшість тодішньої козацької старшини, був українським шляхтичем, сином Теодора (Федора) Богуна, який володів селом Бубнів на Київщині. Саме тому Івана Богуна іменують Іваном Федоренком, або лише Федоренком. Хоч, зазначає Т. Коструба, сучасник, поляк Микола Ємйоловський говорить про нього, як про «одного кушніра, на ім'я Богун, брацлавського полковника» [6, с. 5].

Історик критикує польського письменника Генріха Сенкевича за те, що він у трилогії «Вогнем і мечем» представив Івана Богуна напівдиким «козацьким ватажком», «неписьменним холопом». Дослідник зауважує, що не лише українська історична критика в особах Володимира Антоновича, Степана Томашівського і Вячеслава Липинського спростувала цей образ, але й польська – в особі Ольгерда Гурки – підтвердила невірність й упередженість змальованої Сенкевичем історичної постаті [6, с. 5].

Т. Коструба спостеріг, що головним полем діяльності Івана Богуна під час Національно-визвольної війни було Поділля. Військовий талант полководець виявив під час оборони Вінниці в березні 1651 року, а в червні цього ж року відіграв важливу роль у битві під Берестечком. Більш детально вчений проаналізував битву під Монастирищем у березні 1653 року, де чотиритисячний козацький загін Івана Богуна розбив двадцятитисячне польське військо Стефана Чарнецького. Вважаємо, не буде зайвим, якщо відтворимо свідчення польського хроніста Веспасіяна Коховського про події під Монастирищем у перекладі Т. Коструби, який писав, що в Богуна була, справді, лисяча вдача: як лис показує собакам то зуби, то хвіст, так цей – то силу, то хитрість. Виваблюючи на бій, підвів Чарнецького під укріплення Монастирищ, щоб тут використати проти нього вали, рови й усі звичайні свої штуки... Той так само жваво кинувся на приступ, як на польовий бій. Із криком і лоскотом пішли хоругви,

стараючись для більшого страху вдати якнайбільші сили. Вали вже були в їхніх (поляків) руках і, зарубавши сотника Дрозденка, почали вони розбивати палісади, сподіваючись здобути місто. Але несподіваний випадок розбив їхнє завзяття. Чарнецький, літаючи серед стріл зі своїми розпорядниками без шолома й наличників, дістав з рушниці майже смертельну рану в обидві щоки. Півживого товариші зняли його з коня й підтримували, поки він, підвівшись, не виплюнув кров і запитав присутніх, чи вже місто здобуте? Довідавшись, що місто не піддається, а наші (себто поляки) збентежені його пригодою, він схвилювався і кров пішла ще сильніше. Тимчасом Богун із його звичною проворністю в запобіганні й витримуванні небезпек, вирвавшись із вибраною кіннотою, здійняв крик на татарський спосіб, аби навести страху, що наближається підмога. Отже, недостача потрібної для облоги артилерії й усякого іншого зняряддя, гостра зима, труднощі в харчуванні, ожеледиця, на котрій занадто замучені коні падали, щоб могли витримати свіжі сили неприятеля, випадок із Чарнецьким і різні міркування захитали настрої війська, так що воно кинуло не лише Монастирище, але й Україну загалом, якнайспішнішим маршем, так, ніби від рани одного всі стратили дух. Але це не розважно: бо якби ще хоч маленька проволока, затопила б їх Україна своїм військом [6, с. 6]. Т. Коструба погоджується з влучною тезою В'ячеслава Липинського про те що, «аби описати всі битви, у яких брав участь Іван Богун, потрібно описати хроніку всього повстання» [6, с. 6].

Не обійшов учений увагою й проблеми стосунків Івана Богуну з Москвою, які характеризує як украй нелояльні та ворожі. Т. Коструба подає свідчення тодішньої французької та німецької преси про те, що Богун відмовився складати присягу на вірність московському цареві, що він є опозиційним полковником промосковської політики гетьмана Богдана Хмельницького. Історик стверджує: Іван Богун не хотів зале-

жати ні від Польщі, ні від Москви, він ухоридв до кола старшин-самостійників [6, с. 7].

Наукова стаття Т. Коструби, присвячена постаті вінницького полковника Івана Богуна, – одна з багатьох його публікацій, розмічених на сторінках часопису «Літопис Червоної Калини» [7 – 13]. Учений присвятив наукові розвідки й іншим, усе ще маловідомим темам із вітчизняної історії, її видатним діячам. Проте його ім'я маловідоме українському загалу і, на жаль, посідає досить скромне місце у вітчизняній історіографії. Саме тому велика наукова спадщина Т. Коструби потребує подальшого студіювання зацікавленими дослідниками.

Джерела та література:

1. Качмар В. Теофіл Коструба: життєвий шлях і наукові пошуки історика та богослова // Вісник Львівського університету. Серія історична. 2014. Випуск 50. С. 256 – 268.

2. Шендеровський В. З когорти енциклопедистів (до 100 років від народження Теофіля Коструби) // Технічні вісті. 2008. № 1. С. 151 – 152.

3. Домбровський О. Теофіл Коструба – призабутий історик // Український історик. 2004. № 3/4. С. 231 – 239.

4. Мох О. Теофіл Коструба – учений-праведник // Дзвін з Фатіми. 2014. № 4.

5. Ільницький М. М. Літопис Червоної Калини // Енциклопедія України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Наукова думка, 2009. Т. 6. С. 242 – 243.

6. Коструба Теофіль. Богун. Полковник Вінницький // Літопис Червоної Калини. 1934. Число 1. С. 5 – 7.

7. Коструба Теофіль. Станіслав Морозовицький-Морозенко // Літопис Червоної Калини. 1935. Число 7 – 8. С. 15 – 17.

8. Коструба Теофіль. Король Іван Собеський про козаків // Літопис Червоної Калини. 1935. Число 3. С. 17 – 18.

9. Коструба Теофіль. Початки української козаччини // Літопис Червоної Калини. 1937. Число 2. С. 12 – 14.

10. Коструба Теофіль. Князь Святополк «Окаянний» // Літопис Червоної Калини. 1936. Число 7 – 8. С. 19 – 22.

11. Коструба Теофіль. Де похоронено кн. Романа Мстиславича // Літопис Червоної Калини. 1938. Число 1. С. 11 – 12.

12. Коструба Теофіль. Козацьке самостійництво в кінці XVI ст. // Літопис Червоної Калини. 1932. Число 3. С. 22 – 24.

13. Коструба Теофіль. Петро Конашевич-Сагайдачний // Літопис Червоної Калини. 1932. Число 6. С. 26 – 31.

*Тетяна МЕЛЬНИЧУК,
Анна БЛИК*

ЗАСТОСУВАННЯ ОНЛАЙН-СЕРВІСУ «НА УРОК» ПРИ ПРОВЕДЕННІ ТЕМАТИЧНОГО ОЦІНЮВАННЯ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НА ТЕМУ «СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦТВА: XVI – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.» У 8 КЛАСІ

***Анотація:** У даній статті продемонстровано приклад застосування онлайн-сервісу «На урок» при проведенні тематичного оцінювання з історії України на тему «Становлення козацтва: XVI – перша половина XVII ст.» у 8 класі.*

Нові інформаційні технології дають можливість підвищити ефективність уроку історії, створити такі умови, за яких усі учні залучаються до активної творчої навчальної діяльності, процесу самонавчання, навчаються співпрацювати, критично мислити, аналізувати, висловлювати й відстоювати власні думку та ідеї.

***Ключові слова:** онлайн-сервіс, онлайн-інструменти, онлайн-технології, «На урок», козацтво.*

Ми живемо в епоху інформаційного суспільства, коли доступ до океану інформації, що циркулює в мережі Інтернет, стає доступнішим із кожним днем. Тому сучасний вчитель має усвідомити необхідність використання сучасних інформаційних технологій в процесі навчання. Адже ми маємо справу з інформаційними дітьми, які змалку користуються гаджетами, вміють знімати та монтувати відео, швидко орієнтуються в пошукових системах. Тому урок з вчителем та підручником в головних ролях стає все менш актуальним. Вихід із цієї ситуації криється у використанні можливостей сучасного інтернет-простору у навчальному процесі. Особливої популярності в освітньому середовищі України набувають онлайн-сервіси [4].

В даний час існує велика кількість систем для розробки тестів, які виконані у вигляді окремих програмних продуктів або вбудовані в освітні платформи [1]. Однією із простих у застосуванні та доволі цікавою системою для навчання є освітня програма «На урок» [5].

Освітня платформа «На урок» – це комплекс навчальних ресурсів для вчителів, батьків, учнів. Містить набір інтерактивних онлайн-сервісів, які надають учителям, учням, батькам інформацію, інструменти та ресурси для підтримки і підвищення якості освіти та управління. Це комплексна, проста і інтуїтивно зрозуміла система, що забезпечує навчання через Інтернет. Стандартний інструментарій освітніх платформ, які включають в себе програмне забезпечення, яке підтримує:

- створення навчального контенту;
- доставку, використання і вдосконалення контенту;
- пошук потрібної інформації;
- управління контентом і навчанням;
- створення спільнот для організації дистанційного і змішаного навчання;
- складання звітності та аналізу ходу навчального процесу [2, с. 25].

На багатьох порталах є можливість поділитися досвідом з колегами в форматі блогів або статей.

Навчальний контент, який розміщується на платформі, включає в себе готові курси або фрагменти курсів для використання на уроці або в самостійній діяльності.

Комунікація між учасниками навчального процесу реалізується за допомогою електронної пошти, обміну повідомленнями, організації дискусійних форумів, формування дошок оголошень і ведення блогів.

Управління процесом навчання забезпечують системи, які фіксують і відстежують прогрес учнів, наприклад, за допомогою оціночних тестів.

Крім того, вчитель збирає інформацію про учня, його відвідуваності, розкладу та електронних портфоліо. Щоб вільно користуватися даним ресурсом та мати доступ до тестів своїх колег, вчителю необхідно буде зареєструватися та мати особистий кабінет [3].

Прикладом застосування онлайн-сервісу Освітньої платформи «На урок» буде проведення тематичного оцінювання з історії України на тему «Становлення козацтва XVI – перша половина XVII ст.» у 8 класі.

Дана робота складається із 35 запитань, які мають різні типи завдань, наприклад: вибрати одну або три правильних відповіді із запропонованих, встановити логічну послідовність. Запитання насичені картинками, цитатами на визначення правильних дат, термінів та постатей. Тест складений та розрахований так, щоб учні змогли його виконати за 45 хв. Дану роботу можна виконувати як у онлайн режимі, так і роздрукувати, щоб працювати із тематичним контролем на уроці в школі.

Щоб провести тестування в онлайн режимі вчителю необхідно буде перейти по посиланню <https://naurok.com.ua/test/tematichne-ocinyuvannya-stanovlennya-kozactva-v-xvi---pershiy-polovini-xvii-stolittya->

651014.html , обравши відповідний варіан «В реальному часі» створюємо «сесію», далі вчителю дається код доступу, QR-код або посилання яке пропонується учням для проходження тестування.

Коли учні приєднають до тесту, внизу з'явиться список і вчитель буде бачити хто приєднався. Після того як усі приєдналися, натискаємо «Розпочати тест».

Далі вчителю буде видно, як учні виконують тест та їх успішність. Окрім того дуже зручно відразу зі списком можна побачити результати учнів і бали будуть переведені в оцінку, яку одразу можна виставити.

Отже, завдяки Освітній платформі «На урок» можна легко провести урок, який спрямований на перевірку знань, особливо під час дистанційної форми навчання.

Учні дуже люблять різноманітні тести і тому даний підхід у проведенні уроку за допомогою онлайн-сервісу Освітня платформа «На урок» має свої кілька суттєвих переваг: по-перше, не доведеться витратити зайвий час на створення опитування; по-друге, не треба жодної підготовки, достатньо просто знайти потрібний тест в бібліотеці; по-третє, можна знайти багато нових цікавих ідей.

Таким чином, Інтернет-ресурси створюють сучасний навчальний простір відповідно до потреб, запитів та індивідуальних можливостей учнів. У будь-яку хвилину можна вільно відкрити й повторити матеріал або ж виконати тренувальні вправи. За допомогою Інтернет-сервісів досягається активізація пізнавальної діяльності дітей. Нові інформаційні технології дають можливість підвищити ефективність уроку історії, створити такі умови, за яких усі учні залучаються до активної творчої навчальної діяльності, процесу самонавчання, навчаються співпрацювати, критично мислити, аналізувати, висловлювати й відстоювати власні думку та ідеї.

Джерела та література:

3. Маринченко Г. Сучасні веб-сервіси в роботі вчителя при перевірці знань учнів. *Актуальні проблеми розвитку країн світу: історія і сучасність: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*, м. Миколаїв, 11 травня 2018 р. Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2018. С. 84 – 85.

2. Паниюкова С. В. Цифровые инструменты и сервисы в работе педагога. Учебно-методическое пособие. Москва: Изд-во «Прогресс», 2020. 33 с.

3. Суворова Т. Н. Актуальные направления подготовки учителей к проектированию и использованию электронных образовательных ресурсов. Москва: Изд-во ООО «Образование и информатика», 2016. 222 с.

4. Сучасні інформаційно-комунікаційні технології : навчальний посібник /за ред. Г. Швачич та ін. Дніпро: НМетАУ, 2017. 230 с.

5. <https://naurok.com.ua/> платформа «На урок»: інтерактивні завдання.

ІВАН БОГУН ТА ПОДІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ

Іван РОМАНЮК

ПОЛКОВНИК ІВАН БОГУН – «БЛАГОРОДНИЙ ШЛЯХТИЧ І ЛИЦАР-КОЗАК»

*Іван Богун – це «одна з найчистіших
постатей в козацькій історії».*

С. Кушевич

Іван Богун був одним із найвідоміших козацьких полководців в Україні середини XVII ст., слава про якого гучно лунала не лише на українських землях, а й за їх межами. Проте, незважаючи на велику популярність, історичні джерела неоднаковою мірою зафіксували різні етапи життя цього славетного козацького ватажка.

Так, у відомих нам документальних матеріалах, відсутні більш-менш вірогідні дані про рід, рік та місце народження цього неординарного діяча, скільки років прожив і в якому році був страчений. Не маємо також відомостей про його родину. Відомий український історик Гетьманщини В. Липинський писав, що у документах 20-х років XVII ст. згадується про шляхтича Федіра Богуна, який міг бути батьком Івана [6, с. 44].

Окремі дослідники місцем народження І. Богуна називають Вінниччину.

У джерелах, історичних романах та спогадах про козачину, козацьке військо і видатних осіб козацької доби постійно зустрічаються згадки тільки про Івана Богуна, хоча жодному іншому діячеві ранньої Гетьманщини, крім нього, не вдавалося утримувати полковницький пірнач протягом 15 років і отримати стільки блискучих перемог під час Визвольної війни. Він, без усякого сумніву, вклав кілька своїх цеглин в історію боротьби українського народу проти нападів турків, татар і польського поневолення. Благородний шляхтич і відважний лицар-козак, він став легендою ще за життя.

Проте, незважаючи на велику популярність, історичні джерела скупо зафіксували різні етапи життя цього видатного козацького ватажка і стратега козацької доби.

Значна частина вітчизняних істориків переконана у шляхетському походженні Івана Богуна. Іван Крип'якевич назвав його серед полковників-шляхтичів Теодоровича, Д. Нечая, С. Морозенка, М. Кричевського. В. Голобуцький наголосив на тому, що І. Богун народився в сім'ї дрібного українського шляхтича. Одна з останніх дослідниць біографії славнозвісного воєначальника Т. Яковлева переконана в тому, що він був «благородний шляхтич і лицар-козак», який походив із старовинного православного роду Федоровичів [3, с. 82].

Точки зору, що І. Богун «виходець із дрібної української шляхти» дотримуються і сучасні українські історики О. Гуржій, Т. Чухліб та ін.

Мало відомостей і про ранній період його життя: лише можна припускати, що молоді роки Іван провів у Дикому полі. Богун міг бути одним із тих, хто ще за часів Остриниці поселився у Чугуєві.

Деякі історики писали, що Богун брав участь у козацькому повстанні 1637 – 1638 рр.

Дослідник молодих років Богуна Б. Флоря переконаний, що найбільш рання звітка про нього датується 1641 роком і пов'язана вона з так званим «Азовським сидінням», коли

донські козаки разом із «низовиками» героїчно обороняли Азов від турецьких військ (1637 – 1642 рр.). Одним із загонів, на думку Б. Флорі, що протистояв кримським татарам на Боровському перевозі через Сіверський Донець, керував «атаман Иванець», тобто Богун. Останній діяв там і в наступному, 1642 році [3, с. 82].

20 травня 1643 року джерела зафіксували військову сутичку в районі Козацького перевозу між російським загonom на чолі з В. Струковим, посланим із Воронежа на Дон у пошуку кримських татар і кінними «черкасами» на чолі зі «старейшиною» І. Богуном. У 1644 – 1645 рр. Богун повернувся на береги Сіверського Дінця, після того брав участь у походах проти татар [3, с. 82].

З приводу дати початку полковництва І. Богуна, не маємо поки що жодного офіційного документа. В. О. Шевчук у коментарях до т. I «Літопису» Самійла Величка наполягає на тому, що «Богун Іван був полковником кальницьким з лютого 1649 р., мав ще титул подільського полковника».

У радянській історіографії панувала думка, що його призначення на цю посаду сталося у 1650 році. Проте М. Візир у поширеній з кінця 60-х років «Радянській енциклопедії історії України» зазначив, що на чолі Кальницького (з 1653 р. – Вінницького) полку були Остап Вінницький (1648 – 1649), І. Федоренко (1649 – 1651), І. Богун (1651 – 1658), І. Сірко (1658 – 1660), В. Лобойко (1660 – 1667).

На противагу такому твердженню, Т. Яковлева, посилаючись на працю Кушевича і свідчення львівських домініканців, фактично дійшла такого висновку: «І. Богуна-Федоренка призначено полковником до наступу військ Б. Хмельницького на Львів, тобто в 1648 році» [3, с. 83]. О. Гуржій, Т. Чухліб, В. Панашенко називають 1650, 1651, 1653 – 1657 роки, коли І. Богун був кальницьким, вінницьким полковником [3, с. 83; 4, с. 568].

Багато років в історіографії існує думка про те, що І. Богун і І. Федоренко це одна і та ж особа.

На погляд О. Гуржія і Т. Чухліба, І. Богун та І. Федоренко – це не одна особа. Цілком можна припустити, зазначають дослідники, що другий був спочатку полковником, а потім наказним кальницьким полковником під час відсутності першого. Вони зазначають, що вся політична і військова діяльність усіх «Богунів» вкладається в одну особу [3, с. 84].

Отже, І. Богун зайняв найвищий ранг у полку в період складання «Реєстру Війська Запорозького», яке здійснювалось восени 1649 року, й початком серпня наступного року. Його подальша доля була тісно пов'язана із захистом Вінниччини та Брацлавщини від війська Речі Посполитої.

Для України то був дуже складний і тривожний час. 1650 рік став роком активних переговорів українського гетьмана, польського короля, кримського хана, російського уряду про подальшу долю України.

Іван Богун, починаючи приблизно з 1651 року, став чи не найлегендарнішою постаттю періоду Визвольної війни, поступаючись хіба що самому Хмельницькому. Тоді Богун часто-густо перебував поряд із Хмелем і мав уже певний вплив не лише на нього, а й деякою мірою визначав політику в країні.

Великої слави, як воїну, й популярності в народі приніс Богунові 1651 рік. У січні шляхетські війська здійснили новий наступ на гетьманську армію. Цікаво відзначити, що на той час І. Богун підписувався вже як «полковник Війська його королівської милості Запорозького» (Кальник, 10 січня).

У лютому польський гетьман М. Калиновський несподівано вирушив із Кам'янця-Подільського, де стояв обозом, на Брацлавщину. З 9 по 13 число точився кривавий бій під містечком Красне (нині село Тиврівського району), де перебував бойовий осередок полковника Д. Нечая. До кінця лютого бу-

ли захоплені Мурафа (нині село Шаргородського району), Шаргород, Чернівці (нині райцентр на Вінниччині), Стіна, Ямпіль та інші міста [3, с. 86].

У той час Б. Хмельницький наказав І. Богунові з військом прямувати до Вінниці й там зустріти Калиновського.

Іван Богун зібрав основні сили полку (близько 2000 козаків) у Вінниці. Центром оборони було обрано монастир, навколо якого зведено три лінії укріплень, а на річці Південний Буг прорубано ополонки, замасковані соломою і снігом. Першого березня з'явився авангард поляків на чолі з полковником С. Лянцкоронським. І. Богун вмілим маневром заманив його в пастку і атакував. Оборона міста загалом тривала до 10 березня. Послани Б. Хмельницьким на допомогу І. Богунові полки 9 березня під Липовцем розгромили польський роз'їзд [5, с. 568]. Охоплене панікою польське військо, залишивши пораних і хворих, розпочало поспішний відступ до Бару.

Вінницька оборона 1651 року відіграла вирішальну роль у провалі плану польського командування оволодіти Брацлавщиною.

Участь у цих боях й особистий героїзм Івана Богуна сподвигли його на одне з перших місць серед керівників національної революції середини XVII ст.

Однак подальші події, особисті непорозуміння між Б. Хмельницьким та І. Богуном привели до того, що несподівано після перемоги під Вінницею Богуна було усунено від командування військами. Конфлікт між гетьманом та Богуном вийшов на свій пік.

Проте вже на початку червня ми бачимо Богуна серед війська, особливо під Берестечком, де розгорнулася жорстка битва. У цей критичний момент битви, в розпалі бою, кримський хан зняв свої війська і залишив поле бою. Б. Хмельницький намагався повернути татар на поле бою, але був позрадницькому затриманий ханом. Козацьке військо терпіло

поразку. В найтрагічніший час для козаків, в оточеному з трьох боків поляками козацькому таборі, наказним гетьманом обрали І. Богуна. Він вирішив вивести людей з оточення через болото. Козацьке військо вдалося врятувати завдяки умілим діям Івана Богуна [3, с. 88 – 89].

Таким чином, Берестецька битва стала важливою сторінкою з-поміж знатних справ кальницького полковника І. Богуна.

Іван Богун не поставив свого підпису під мирною угодою у Білій Церкві у вересні 1651 року, хоча, як свідчать польські джерела, Богун на чолі 15-тисячного загону у той період, принаймні напередодні підписання угоди, знаходився у Білій Церкві [3, с. 89]. Це, очевидно, сталося через те, що Хмельницький фактично звів нанівець попередні суспільно-політичні й економічні здобутки повсталого народу. Відтоді знову активізується опозиційна діяльність полковника проти гетьманської політики. Проте ненадовго, оскільки 22 – 23 травня 1652 року, військо Б. Хмельницького вщент розбило польську армію М. Калиновського під Батогом (поблизу с. Четвертинівка Тростянецького району).

У боях під Батогом особливо відзначилася козацька кіннота, очолювана І. Богуном. У результаті битви під Батогом Правобережна Україна була повністю очищена від польських військ. Вона започаткувала новий етап Визвольної війни.

У 1653 році Іван Богун знову опинився у вирі бойових дій. Вже у березні 1653 р. його загони виступили проти армії коронного обозного Стефана Чернецького, який захопив і зруйнував Липовець, Погребище, Самгородок, Іллінці та інші населені пункти. Іван Богун удаваними відступами спробував заманити Чернецького під м. Монастирище, де завдав йому відчутних втрат.

Навесні він разом із Тимошем Хмельницьким і керованим ним 12-тисячним козацьким військом, за наказом гетьмана, здійснив успішний похід у Молдову.

Після трагічної смерті Тимоша під час захоплення фортеці у Сучаві, 5 (15) вересня Іван Богун повертається в Україну для продовження боротьби під проводом Б. Хмельницького [3, с. 91].

Наприкінці 1653 та протягом 1654 років вінницький полковник практично безперервно вів бойові дії проти польської армії та татарських загонів на Брацлавщині та Уманщині. Значний військовий талант та численні перемоги створили Богунові ім'я непереможного полководця, що навівало страх на ворогів.

Восени 1654 р. поляки роблять ще одну спробу повернути Україну до складу Речі Посполитої. Богун активно виступає проти агресії. У грудні він відволікає на себе сили Чернецького і виводить військо з м. Брацлав у добре укріплену Умань. Поляки намагаються штурмувати місто, але безуспішно. У цей час до району Охматова надійшли об'єднані сили козаків і росіян під командуванням Б. Хмельницького і В. Шереметева. Поляки напали на них і розпочався легендарний бій під Дрижеполем. У найвідповідальніший для Хмельницького момент Богун вийшов з Умані зі своїми козаками і спрямував удар у тил полякам, врятувавши становище.

Не встигнувши як слід відпочити після Охматова, Богун із загоном свіжих козацьких військ виступає проти кримських татар, що вторглися в українські землі, і розбиває їх. А в серпні він уже бере участь у поході на Львів. Зокрема, за наказом Хмельницького, він захоплює Олику. Компанія ця, як відомо, завершилася миром із ханом під Озерною. Поляки вже не могли чинити стійкого опору козакам – на них наступали шведи. Татари, скориставшись тим, що головні сили козаків було відтягнуто до Львова, проникли на українські землі. А шведи, на союз з якими розраховував Богдан Хмельницький, відчувши себе переможцями Речі Посполитої, втратили інтерес до козацького гетьмана.

У грудні 1656 р. І. Богун в якості одного із керівників козацького загону під командою наказного гетьмана А. Ждановича вирушив у похід проти війська Речі Посполитої. Пройшли Західною Україною та Польщею, здобувши при цьому Краків, Брест та Варшаву, хоча, у кінцевому рахунку, й змушені були влітку 1657 р. відступити в Україну. Характеризуючи військову і політичну діяльність полковника Війська Запорозького І. Богуна, відзначимо, що він палко любив свою Україну й досить боляче реагував на кроки українських гетьманів, що могли ущемити права останньої або козацькі вольності. Тому І. Богун у політичному спектрі Української козацької держави займав місце постійного опозиціонера.

Варто зазначити, що І. Богун був у числі противників курсу Б. Хмельницького на союз із Москвою; так і не склавши присяги московському цареві, згодом очолив антимосковську старшинську опозицію. Причиною тому була відверта великодержавна політика російського царя.

Смерть Б. Хмельницького 27 липня 1657 р. ще більше ускладнила ситуацію в країні. Спочатку Богун підтримував спроби Ю. Хмельницького й І. Виговського вести незалежну від Москви внутрішню та зовнішню політику. Однак він відмовився підписувати Гадяцький трактат, укладений гетьманом І. Виговським з польським урядом 6 вересня 1658 р., за яким Україна мала знову повернутися до складу Речі Посполитої. Разом із славетним кошовим Іваном Сірком він відкрито виступив проти Виговського й організував у 1659 р. повстання проти нього на Лівобережжі та Правобережжі.

У 1660 р. Богун виступив також проти положень Слободищенського трактату, який був укладений між Ю. Хмельницьким і польським урядом та передбачав залежність України від Польщі.

У січні 1660 р. Іван Богун разом зі своїми соратниками останніх років О. Гоголем, М. Ханенком зупиняє польський похід на Брацлавщину.

Така діяльність полковника була не до вподоби королівській владі. Їй вдалося схопити його в 1662 р. і відправити до в'язниці Мальборг (Марієнборг). Проте наступного року Ян II Казимир, виступаючи в похід на Лівобережну Україну та розраховуючи на авторитет Богуна, звільняє його і призначає командиром козацьких загонів у складі війська правобережного гетьмана П. Тетері. Однак, запідозрений у відносинах з урядом Брюховецького і росіянами, він був заарештований і 17 лютого 1664 р. розстріляний біля Новгород-Сіверського [3, с. 92 – 93].

Як бачимо, у біографії Івана Богуна є багато невідомого. Усе це, безперечно, вимагає нових наукових пошуків, ґрунтовних досліджень про визначного військового і громадського діяча періоду національної революції XVII ст.

Але, попри все, ім'я вінницького полковника Івана Богуна назавжди залишиться у пам'яті нащадків.

Джерела та література:

1. **Антонович, В.** (1991). *Коротка історія Козаччини*. Київ. 358 с.
2. **Апанович, О.** (1993). *Гетьмани і кошові отамани Запорізької Січі*. Київ. 208 с.
3. **Гуржій, О. І.,** Чухліб Т. В. (2008). *100 великих постатей і подій козацької України*. Київ: Арій. 464 с.
4. **Панашенко, В. В.** (2003). Вінницький полк. *Енциклопедія історії України*. ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка. Т. 1: А-В. 567 – 568.
5. **Степанков, В. С.** (2003). Вінницькі оборони 1651, 1671. *Енциклопедія історії України*. ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка. Т. 1: А-В. 568.
6. **Яковлева, Т.** (1992). Іван Богун-Федорович. *Київ. Старовина*. № 5.

*Костянтин ЗАВАЛЬНЮК,
Ігор ЖУРАВЛІВСЬКИЙ*

**СПОДВИЖНИК Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
БРАЦЛАВСЬКИЙ ПОЛКОВНИК
ДАНИЛО НЕЧАЙ (? – 1651)**

*«Ой, з-за гори високої,
З-під Чорного Гаю,
Ой, крикнули козаченьки:
«Утікай, Нечаю!» –
«Не бійтеся, не бійтеся,
Пани отамани,
Поставив я стороженьку
Усіма шляхами.
Як я маю, козак Нечай,
Звідси утікати,
Славу мою козацькою
Марно потеряти?»
(З народних пісень).*

В історії кожного народу є імена, велич яких помітна і на відстані часу, і пам'ять про які не залежить ні від вікових, ні від соціальних, ідеологічних чи політичних чинників. Такі люди самим Провидінням покликані у важкі години лихоліть рятувати свою націю, свій народ від загрози фізичного чи духовного знищення. Немов яскравий маяк у п'яті століть своїм життєвим подвигом вони освітлюють тернистий шлях до волі та поступу для майбутніх поколінь. Поза сумнівом, до числа таких людей належав брацлавський полковник Данило Гнатович Нечай, один із найближчих однодумців та соратників гетьмана Богдана Хмельницького.

Ще за свого життя він, завдяки своїм небуденним особистісним характеристикам, заслужив глибоку повагу та визнання як у друзів, так і у ворогів. Зокрема, ще сучасник Данила Нечая польський мемуарист Станіслав Освенцім (1605 – 1657) у своєму «Діаріуші» («Щоденнику») відзначав, що «Нечай, полковник брацлавський, один з найголовніших серед повстанців бунтівник, якому самі козаки віддавали перше місце після Хмельницького» [5, с. 202]. У свою чергу відомий український письменник та історик М. І. Костомаров писав, що ім'я Нечая «до цих пір залишилось в народній поезії ідеалом мужності та відваги» і що «Нечай був багач і в народі мав силу, рівну з Хмельницьким» [7, с. 403]. Сучасні ж дослідники В. А. Смолій і В. С. Степанков Данила Нечая та його молодшого брата Івана називають в числі ймовірних найближчих однодумців і соратників Богдана Хмельницького, які з осені 1647 року допомагали йому готувати козацьке повстання проти свавілля польських магнатів та шляхти [16, с. 659].

На жаль, попри значний особистий внесок Данила Нечая в розгортання національно-визвольної боротьби українського народу проти польсько-шляхетських поневолювачів, яка, на думку вже згадуваних В. Смолія та В. Степанкова, мала характер «української національної революції 1648 – 1676 рр.» [17, с. 3 – 20], майже не збереглося документальних даних ні про походження народного героя, ні про обставини його трагічної загибелі в лютому 1651 року.

Так, із праць визначної дослідниці родоводів української православної шляхти Н. М. Яковенко випливає, що предками брацлавського полковника по батьківській лінії були «уроджені» пани Грузевичі з Волині, а по материнській – бояршляхтичі Київщини та Брацлавщини Нечайі [18, с. 148, 227 – 228]. Водночас, в «Нарисах історії Поділля» (Хмельницький, 1990) вказується, що «полковник Д. Нечай за деякими даними з околиць Бару» [11, с. 76]. Це твердження істотно допов-

нює польський протокол допиту повстанця Ониська Звайтовича: «З Вишновця Хмель (тобто Хмельницький) пішов до Бродів, там застали місто відчиненим, але замок боронився до цього часу. Там залишився штурмувати замок Нечай. У цього Нечая люди з Бару, бо й сам він з Бару» [4, с. 58].

Великий вплив на формування характеру юного Данила мав його дід Омелько, завзятий козак, який часто ходив у чорноморські походи з гетьманом Петром Сагайдачним. На старість літ Омелько поселився на запорізьких землях і став хutorянином. Батько Данила також козакував, він загинув у бою з ворогами, коли його син був зовсім ще малолітнім. Дружина Гната Нечая, хоч і не була україркою за походженням (в її жилах текла турецька кров), але своїх синів виховувала цілком в українському національному дусі [15]. До речі, усі брати Нечаї Данило, Іван, Матвій та Юрій заслуговують на якнайпильнішу увагу дослідників. Взяти хоча б Івана Нечая, який довгий час немов би перебував у тіні свого старшого брата. А, між тим, як пише київський дослідник В. М. Горобець, незаперечні заслуги його, «полковника білоруського, могильовського та чауського, «старобихівського тріумфатора», визначного військового й політичного діяча Гетьманщини, на жаль, і сьогодні залишаються маловідомими не лише широкому читацькому загалу, а й, до певної міри, і професійним історикам» [1, с. 24]. Причиною ж такого історичного безпам'ятства послужила та обставина, що «за Нечаєм від часів царювання Олексія Михайловича міцно закріпився імідж «бунтівника», а згодом і «зрадника», який з часом не лише перекочував на сторінки історичних праць російських дослідників, а в умовах відомого політичного й ідеологічного диктату Москви обумовив відповідне ставлення до нього як української, так і білоруської історіографії» [1, с. 25]. Що ж до наймолодшого з Нечаїв, – Матвія, то і він не осоромив родове ім'я, загинувши смертю героя під час оборони замку в Красному... [8].

Коли Данилові Нечая сповнилося тринадцять років, то дід Омелько віддав його на навчання до Києво-Могилянської академії. Впродовж дванадцяти років він опановував ази шкільної премудрості в «найелітнішому» навчальному закладі України, після закінчення якого в 1647 році досконало володів п'ятьма мовами: польською, латинською, грецькою, татарською і німецькою, з також мистецтвом церковного співу [12]. В цей же час Данило одружується і поселяється з своєю ріднею на хуторі. Однак не довго довелося йому насолоджуватися з дружиною Ганною та малолітнім сином сімейним життям: над Україною насувається буря народного гніву проти своїх поневолювачів, і Данило Нечай опиняється в її епіцентрі...

Все ж, достеменно ми не знаємо, коли і за яких обставин Нечай приєднався до повстанців. Однак, як слушно зауважує вже згадуваний історик В. М. Горобець, «уже напередодні повстання, восени 1647 р. зустрічаємо згадку про Данила та Івана Нечайів як про одних з небагатьох з оточення Богдана Хмельницького, хто був утаємничений у його плани підняття козацького повстання» [1, с. 27]. Тому й не дивно, що одразу ж після свого обрання на Січі гетьманом Б. Хмельницький доручає саме Данилу Нечая підняти повстання в тилу ворога. І в той час, коли козаки громили поляків під Жовтими Водами, Княжим Байраком і Корсунем, нечаївці очищували від поневолювачів Київщину, Уманщину та Брацлавщину [4, с. 58].

Невдовзі (у червні 1648 року), за успішні дії проти ворога Б. Хмельницький призначає Д. Нечая полковником новоутвореного Брацлавського полку, найбільшого на території сучасної Вінниччини. До складу полку входило 22 сотні (однією з них була Краснянська) і нараховувалось понад 3 тисячі чоловік [14, с. 194 – 195]. Полковнику Данилу Нечая на цей час було всього 26 років. Вже в новій якості він блискуче проявляє свій військовий талент під час знаменитої Пиля-

вещької битви у вересні 1648 року, в ході якої 40-тисячна польська армія була наголову розбита козаками.

Напередодні цієї битви Д. Нечай брав участь у козацькій раді, що відбулась в с. Маслів Став, і де було розроблено план військової операції під Пилявцями. «Завдяки військовій хитрості, – відзначає краєзнавець Т. Кілівник, – козаки зробили вигляд і вночі утекли з Старокостянтинова, де два дні тривали бої. Гадаючи, що козаки злякалися, ляхи кинулись в погоню, розтягнувши свої сили. Їх заманули на посічену ярами, мочарами, ямами і горбами місцевість, не вигідну для наступу кінноти, якої в ляхів було набагато більше ніж в козаків. Польські кіннотники несподівано наткнулися на добре укріплений козацький табір у вигідному місці. Але вони, маючи перевагу, вважали, що його легко зметуть. Їх наступ захлинувся. Нечай тисячу драгунів знищив і стільки ж захопив в полон. В другому бою знищив польський табір і з кіннотою переслідував ганебно утікаючих «пилявчиків».

Так презирливо козаки охрестили ляхів-утікачів. Але за те, що Нечай бився в перших рядах разом з козаками проти жовнірів і був поранений, мав наганяй від гетьмана, бо він вимагав – полковник повинен командувати. Стотисячна польська армія – цвіт і гордість Речі Посполитої – була на голову розбита під Пилявцями. Такого безпощадного розгрому польська армія ще не знала» [6, с. 159].

Сучасник тих подій, польський шляхтич Самійло Твардовський у своїй віршованій праці «Wojna Domowa z kozaki i tataru...» згодом так відгукнувся на розгром своїх співвітчизників: «Коли грізний Юпітер посилає бурю, спочатку беруться порохом попільща спалених полів, потім збуджені вихором зашумлять ліси й гаї і розійдуться сполохані стада, а пастухи поховаються кожний у свою яму. Так пани-проводирі, такі ж швидкі, як і хоробрі, перші повернулися додому, хоч у багатьох з них дорога була дуже далека. Розгромлене ж військо в безладді тікало. Ледве, загнавши коней, коло самої

Вісли спинились, щоб стерти піт і стримати стукаюче, як тяжкий молот, серце. Куди діватися нам загинулим? Де шукати на старості другу вітчизну? Куди човни свої скерувати?» [5, с. 140].

Після цієї блискучої перемоги козацької зброї Д. Нечай став відомий в усій Україні як народний герой та один із найкращих і найталановитіших козацьких полковників.

Наступного, 1649 року, Нечай розбиває загони польських інтервентів, які у січні місяці знову вторглися на Поділля, під містом Бар. А в травні 1649 року завдає поразки війську брацлавського воєводи Лянцкоронського біля Меджибожа і звільняє від ворога це місто. Надалі, під Старокостянтинівим (16 (26) травня 1649 року) захоплює 3 тисячі полонених, сто гармат, 200 возів з ядрами і порохом та інші припаси [4, с. 59 – 60].

Відзначився Данило Нечай і під час облоги Збаража та Зборівської битви. Зокрема, коли на допомогу обложеному у Збаражі десятитисячному польському гарнізону вирушив на допомогу король Ян II Казимир з військом, то Богдан Хмельницький направляє полк Нечая в засідку. 5 серпня 1649 року королівське військо, не підозрюючи про небезпеку, розпочинає переправу через невеличку річку Стріпу. В цей час козацька артилерія відкрила по переправі нищівний вогонь, відрізавши загони, що переправились, від основних польських сил. І тут настала черга полку Нечая, який, несподівано вискочивши з-за лісу, вніс повне сум'яття в лави ворога. Надвечір значна частина польського війська, що переправилась, була знищена. Основні ж сили поляків ледве встигли отаборитися, як їх табір був оточений козаками. І знову при оточенні відзначився полк Нечая, який завдав першого удару по війську польського короля [13, с. 21]. А ось як розповідає про участь у битві брацлавського полковника сучасник: «...Полковник Нечай ріку Зборову перейшов на королівський бік і королівське військо обійшов, обложив, і король з

усім своїм військом опинився в облозі, окопався в обозі з возів, скільки зміг їх добути» [13, с. 21].

Уникнути повного розгрому польського війська на чолі з самим королем несподівано допоміг кримський хан, який у розпалі бою зажадав від українського гетьмана замирення з поляками. В результаті таких дій 8 серпня 1649 року було укладено Зборівський договір, за яким до козацької держави входили землі Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств, на яких суттєво обмежувалась влада польської шляхти. Число реєстрових козаків, за цим договором, не повинно було перевищувати 40 тисяч чоловік.

Проте умови договору не задовольняли жодну із сторін. Польська шляхта, яка поверталась у свої маєтки, шляхом нечуваного терору намагалась відновити кріпосницькі порядки. Ті ж з українців, хто не потрапив до реєстру, знову підпадали під панське ярмо. Ця обставина викликає нову хвилю народних повстань, які особливо широкого розмаху набувають на Волині і Брацлавщині. Вождем повсталого населення України, яке не бажало повернення до старих порядків, був хоробрий брацлавський полковник. Причому авторитет та слава його у народі були настільки великі, що гетьман Богдан Хмельницький, який на вимогу польських магнатів страчував українських повстанців, не наважився розправитись із популярним у народі полководцем. За словами київського воєводи Адама Кисіля, Хмельницький лише обмежився відкупним від Нечая у декілька тисяч золотих [7, с. 403]. Окрім того, гетьман таємно від поляків відправляє Нечая на чолі повстанців до Горині, на кордон з Польщею [7, с. 404].

Влітку 1650 року Нечай відіграє важливу роль в організації та успішному проведенні Молдавського походу українського війська, внаслідок якого молдавський господар В. Лупул, прибічник Польщі, став союзником козаків [13, с. 23]. Цей дипломатичний успіх українців мав неабияке значення для подальшого розгортання визвольної боротьби, тим біль-

ше, що попереду на населення України чекали нові важкі випробування...

На початку 1651 року польська сторона, використовуючи сприятливі для себе умови (зимовий холод, до якого не звикли союзники козаків – турки і татари), почала посилено готуватися до відновлення втрачених в Україні позицій. Передові загони польсько-шляхетського війська на чолі з польним гетьманом М. Калиновським під формальним приводом приборкання бунтівників вторгаються на територію України і зосереджуються в районі міста Бар, яке межувало з територією Брацлавського полку. Дізнавшись про це, Данило Нечай з трьохтисячним загonom рушив назустріч ворогу, зупинившись в містечку Красному. Тут він поповнював загін новими людьми, готувався до відсічі нападникам... [13, с. 24].

Настала масниця. Нечай відправляє сторожовий загін під командою сотника Андрія Шпаченка до Ворошилівки, а сам із хлопцями, втративши пильність, починає святкувати масницю. Дізнавшись про це, Калиновський 20 лютого 1651 року раптовим нападом на Ворошилівку знищує усю козацьку сторожу, так що ніхто із козаків не зумів попередити Нечая про небезпеку. Шлях на Красне був для ворога відкритий... [7, с. 445].

Опис наступних подій, які призвели до героїчної загибелі Данила Нечая та розорення Красного, ми подаємо зі слів сучасника тих подій, польського мемуариста С. Освенціма. І це не авторська примха, адже, як справедливо підкреслював український вчений Ю. А. Мицик, «дуже мало збереглося джерел, що походять з табору українських повстанців, а основна маса документального матеріалу, на якому ґрунтуються сучасні дослідження, належать перу тих, хто вогнем і мечем придушував Національно-визвольну війну [10, с. 41 – 42]. Отже, надаємо слово супротивній стороні (С. Освенціму): «Польний гетьман вирушив з Станіслава 20 числа, тобто в понеділок на масниці, вирядивши вперед частину війська на

чолі з Станіславом Лянцкоронським, воєводою брацлавським. Лянцкоронський, користуючись тим, що ворог не чекав нападу, вдерся в місто з трьома козацькими хоругвами, а саме: старости черкаського Киселя, старости уланівського Казіміра Пясочинського і Криштофа Корицького, і викликав серед козаків велике замішання.

Спочатку Нечай, який був напідпитку, думав, коли його сповістили про прихід війська, що прийшов з козаками Шпак, сотник з Мурахви; але побачивши, що це не жарт, скочив на коня і робив і сам те, що належало робити доброму юнакові, і козаків спонукав пірначем до оборони. Але, не маючи можливості в тій метушні й замішанні організувати належний опір, мужньо обороняючись, поліг сам, а за ним загинуло й чимало козаків. Інші значніші сотники, як от Гаврагинський, Красносільський, брат Нечая, Кривенко, Степка та інші з чималою кількістю стрільців відступили до замку. Хоч фортеця була з трьох боків неприступна, а з четвертого була захищена ополонками, вирубаними в льоду, гетьман, щоб одразу використати замішання ворога, наказав іноземному війську (піхоті) розпочати штурм з великим натиском; проте ворог з успіхом відбив його. Далі пішли в наступ кінні хоругви, з охотою позлазивши з коней, і видерлися з прапорами аж на вали, допомагаючи іноземцям, що йшли на штурм. Але провидіння судило інакше, бо нічого не досягши, довелося продовження бою відкласти до другого дня. На світанку кіннота вишикувалась у бойовому порядку, а тим часом ворог знищив вогнем усе, що перешкоджало обороні навколо замку. Пан гетьман наказав іноземному війську, як пішому, так і кінному, приготувавшись до штурму, знову почати наступ. Але стомлені війська не мали успіху, хоч польські вершники, з охотою скочивши на вали й палісади, пішо аж до самої ночі досить відважно атакували фортецю. Гетьман сам, цінуючи старання лицарства і ставлячи своє життя на один рівень з їхнім, злізши з коня свого, особистою відвагою допомагав

військовому товариству; навіть кінь його був поранений пострілом.

Під час штурмів був поранений полковник Генріх Денгоф, а також чимало різного товариства, кілька ж чоловіка були вбиті. Загинуло також чоловіка з півтораєста з солдат і челяді. Нарешті, коли хоругви на ніч оточили замок, козаки, вже не покладаючи надії на себе, почали тікати через палисади, бажаючи врятуватися втечею; але це їм не вдалося, і багато їх там покладали голови. Гавратинський, шляхтич, що був у них сотником, був схоплений і потім розстріляний у Мурахві. Писар Нечая Житкевич також був узятий у полон, але потім звільнений. Степка був зарубаний. Красносільський невідомо де зник, брат же Нечаїв і Кривенко з великою кількістю стрільців загинули в замку під час штурму на другий день. Пан гетьман негайно вирядив одну хоругву навздогін за втікачами, а інші вдерлися в замок і порубали рештки ворога. Так щасливо закінчилася ця перша сутичка» [5, с. 202 – 203].

Все ж, заради справедливості, потрібно відзначити, що ця перемога дісталася ворогу дорогою ціною. Чимало польських вояків тоді наклало головою в лютій січі, ще більше з них зазнало відплати з боку Нечаєвих соратників під Вінницею у березні 1651 року (де шляхтичі спізнали крижаної купелі у бузьких водах, а ясновельможний пан Лянцкоронський скуштував прикладів козацьких самопалів), а також 2 червня 1652 року під Батогом (тут над Бугом – рікою козаки вщент розгромили 20-тисячне польське військо, а головний краснянський «тріумфатор» М. Калиновський у цій битві безславно наклав головою).

Свого улюбленого героя народ оспівав у численних історичних піснях, думах, переказах, які передаються з покоління в покоління. В 1954 році (з нагоди 300-ї річниці відомої Переяславської угоди) на могилі Данила Нечая між селами Черемошне – Красне – Пирогів встановлено гранітний пам’-

У червні 1648 р. гетьман Б. Хмельницький надіслав до Стамбула посольство і вже до серпня між Туреччиною і Україною було підписано васальну угоду. Один із дослідників даної проблематики В. Степанков помітив у архівах Львова документи, які інформували про підтримку посольства у боротьбі проти поляків. Відомо також і про перемовини у цьому ж році між полковником Ф. Джалалієм про отримання османського протекторату на певних умовах. Одним із важливих моментів цих переговорів стала обіцянка виплати козаками данини, на зразок Молдавського і Волоського князівств, військова допомога. Кам'янець-Подільський мав бути переданий під прямий контроль з боку турків. Саме цей договір дослідники називають початком південного напрямку політики гетьмана [8, с. 92].

У 1649 р. Б. Хмельницький продовжив міжнародну політику щодо зміни протекції: надіслав листи до московського царя, продовжив перемовини з османськими посланцями. Проте реальної військової допомоги українцям так і не було надано. Тому гетьман змушений був дипломатично лавіювати між різними країнами. Він формально не відмовлявся від сюзеренітету польського короля, але, водночас, знову звернув погляд до Османської імперії, в якій на той час відбулася зміна монарха. Новий султан Мегмед IV впродовж 1649 – 1650 рр. надав українцям османську протекцію [1, с. 606]. Свідченням такої підтримки стала вимога в квітні 1649 р. до кримського хана та очаківського бейлербея підтримати гетьмана. Імовірно, що якраз тоді було підписано між Б. Хмельницьким і турецьким султаном торгівельну угоду «Договір між турецьким цісарем і Військом Запорозьким та народом Руським про торгівлю на Чорному морі». Однією із важливих статей цієї угоди став дозвіл козацькому війську плавати по Чорному морю до своїх портів, міст і островів; можливість вести торгівлю, зупинятися у портах, в'їжджати в них без жодних перешкод [9, с. 619].

У другій половині 1650 – 1651 р. відбулося підписання другого «турецько-козацького» договору. Це стало наслідком зволікання з боку Москви надати на прохання козаків військову допомогу. Тому влітку 1650 р. гетьманський уряд знову активізував стосунки з Портою. Гетьман прохав у татарського воєначальника в Стамбулі та очаківського бейлербея посприяти у відновленні стосунків з султаном Мегмедом IV. До столиці гетьманської держави османський монарх надіслав дипломатичну місію, яка перебувала тут з 30 липня до 5 серпня 1650 р. Гетьман відправив листа до Мегмеда IV про погодження на турецький протекторат. У відповідь 10 серпня 1650 р. від султана прийшло підтвердження згоди прийняття у підданство. До столиці Порти запросили керівника українського посольства полковника Антіна Ждановича. Переговори тривали з 7 по 20 вересня 1650 р. Символом згоди Мегмеда IV взяти козаків під протекторат стало вручення А. Ждановичу дорогоцінної булави для гетьмана. До України прибув посланець Осман-Ага, який виклав гетьману пропозиції султана. Прийом відбувся у грудні 1650р. Перемовини завершилися «формальним визнанням України васалом Османської імперії». Султан надіслав гетьманові дорогоцінний кафтан, що символізувало підданство.

Реалізація цієї угоди стала причиною появи ряду непорозумінь між двома державами. Навесні 1651 р. гетьман відмовився від військової допомоги з боку турків в обмін на вимогу передачі Стамбулу Кам'янця-Подільського. Відразу відреагував кримський хан і відмовився підтримати козацтво у битві під Берестечком. Становище гетьмана погіршилось через необхідність сплатити султану данину. Крім того, Б. Хмельницький змушений був надати частину козацького війська для війни Османської імперії з Венецією. Після підписання Білоцерківського договору з Річчю Посполитою гетьман змушений був «повинитися» перед султаном. Він надіслав листа в листопаді 1651 р. і пояснює причини перемир'я

з поляками, висловлює бажання в подальшому визнавати зверхність султана. Впродовж 1651 р. пише ще кілька листів з проханням надати допомогу від кримського хана [10, с. 157].

У 1652 р. у відносини гетьманського уряду і Порти втрутився польський король Ян II Казимир, змусив гетьмана зробити вибір між польською і османською протекцією. У березні 1652 р. він наполягав на військовому поході проти імперії. Проте, гетьман відмовився від цього походу, знову активізував більш тісні зносини з турками. На початку 1653 р. до Стамбула відбуло козацьке посольство. Турецький хроніст Наїма зазначав, що гетьман надіслав султанові прапор і тулумбас, просив підтримати протекцію над Україною грамотою. У відповідь турки направили до України дипломатичну місію на чолі з Мегмед-агою. Посольство перебувало в Чигирині влітку 1653 р. Турецький урядовець привіз султанську грамоту, вручив гетьманові шапку, шаблю, кафтан. Важливим стало надання невеликої військової допомоги і запевнень захищати козацьку державу від іноземних інтервенцій [11, с. 73]. Від гетьманського уряду турецька сторона зажадала дотримання ряду зобов'язань. Дуже боляче було сприйнято необхідність передачі Кам'янець-Подільського в османське підпорядкування. Козаки щорічно мали сплачувати 10 тис. злотих і надавати військові підрозділи в разі необхідності. Гетьман і козацька старшина повинні бути заприсягтися від імені усіх українців на вірність султану.

Для виконання цих умов Б. Хмельницький мав скликати Генеральну Раду для легітимізації українсько-турецьких домовленостей. Серед старшин не було єдності, виникло три угруповання. Ф. Джеджалій наполягав на союзі з Портою, А. Жданович більше схилився до відновлення стосунків з Річчю Посполитою. Невелика частина козаків висловлювала думки на користь Московської держави. Рядові козаки взагалі не бажали козацько-турецького союзу. Влітку 1653 р. на Гене-

ральній Раді після гострих обговорень такі умови турецької протекції козаки відхилили. Також було анульовано і пункти договору з Османською імперією. Сам гетьман відіграв певну роль у такому результаті, оскільки розумів, які важкі умови намагався нав'язати українцям султан. Але, не дивлячись на це, продовжив дипломатичні зносини з Стамбулом і Кримом [8, с. 101]. Османська імперія була невдоволена Молдавськими походами гетьмана і у липні 1653 р. надіслала листа зі звинуваченнями на адресу Б. Хмельницького у нападах на підвладні падишаху землі. Візир Аззем Магомет звертався до гетьмана як до султанського підданого, хоча він не підтвердив у квітні 1653 р. турецький протекторат. Щодо політики Криму в 1653 р, то відомо, що татари брали участь спільно з козаками на умовах військово-політичного договору 1648 р. у Жванецькій кампанії проти Речі Посполитої. За цю допомогу гетьман змушений був надати Іслам-Гіреєві III фортецю Іслам-Кирмен. Це була політична помилка, бо кримський кордон пересувався за Дніпро й татари знову мали змогу контролювати шляхи сполучення між Запоріжжям і Чорним морем. Восени 1653 р. хан вперше почав домагатися від гетьмана прийняття протекції Криму, у зв'язку з відмовою в отриманні підданства Османській імперії.

У лютому 1654 р. гетьман знову звернувся до Мегмеда IV з проханням підтримки і відновив обмін посольствами. Навесні цього ж року до Стамбула прибули козацькі посланці, які домоглися від Османської імперії поновити відносини з Кримом. Вже у квітні 1654 р. кримському хану Іслам-Гірею надіслано запевнення про «дружбу» і «приязнь». Гетьман також пояснив причини московської протекції важливістю «мати багато друзів». Вже у березні 1655 р. турецький посол Шагін-агу прибув до столиці гетьманської держави. В результаті перемовин до Порти надіслали українських посланців, які впродовж травня-липня 1655 р. перебували у Стамбулі. Розглядали зрадницьку поведінку кримського хана

та необхідність припинення союзу Криму з Річчю Посполитою, заборону татарам здійснювати постійні напади на українські землі. Важливим на цих переговорах стало прийняття Україною номінальної васальної залежності від Османської імперії.

У листопаді 1655 р. гетьман знову запевнив османського султана у вірності. В цей же час до Бахчисараю прибув турецький посланець, який наказав татарам припинити ворогувати з козаками. Хмельницький намагався заручитися підтримкою Порти для реалізації своїх планів у Придунайському регіоні. В наступні 1656 і 1657 рр. до гетьманської столиці продовжують прибувати посланці від Мегмеда IV для розгляду різних питань [12, с.115].

Таким чином, одним із важливих завдань південного напрямку політики Б. Хмельницького було забезпечення надійного союзника в особі Османської імперії, позбавлення турецького султана можливостей створювати коаліцію з Польщею без відома Української козацької держави. Дипломатичні стосунки з Стамбулом мали на меті встановлення мирних стосунків з Кримом, унеможлилювали кримсько-польський союз. Також необхідним для економічного розвитку молодій українській державі був вихід до Чорного моря для ведення міжнародної торгівлі. Втілити свої плани гетьманові не вдалося. Османська імперія так і не змогла надати українцям дієвої воєнної допомоги, а татари так і не стали надійними союзниками.

Джерела та література:

1. Костомаров Н. Богдан Хмельницкий данник Османской Порты // Исторические монографии и исследования. – Кн. 5. – Санкт-Петербург, 1905.
2. Брехуненко В. Витоки кримської політики Богдана Хмельницького // УІЖ. –1995. – № 4. – С. 87 – 92.

3. Чухліб Т. В. Чорноморська політика гетьмана Б. Хмельницького: історичні реалії, історіографічна дискусія та геополітичні перспективи // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Історичні науки. Т. 18. – 2008. – С. 24 – 34.
4. Фергад Туранлі. Дипломатична діяльність українських гетьманів: чорноморський вектор // Європейські історичні студії. – 2017. – № 7. – С. 125 – 150.
5. Дубровський В. Богдан Хмельницький і Туреччина: (З приводу статей проф. Я. Рипки) // Український археологічний щорічник. Нова серія. – К., 2018. – Вип. 21/22. – С. 193 – 260.
6. Чухліб Т. Особливості турецької політики Б. Хмельницького // Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. Зб. наук. праць. – Вип. 2. – Одеса, 2007. – С. 6 – 17.
7. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. – К., 1993.
8. Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька протекція // Київська старовина. – 2001. – № 3. – С. 87 – 107.
9. Документи Богдана Хмельницького. 1648 – 1657 / Відп. ред. Ф. П. Шевченко; Упорядн. І. Крип'якевич. АН Української РСР. Інститут суспільних наук; Архівне управління при Раді міністрів Української РСР. – К.: Вид. АН УРСР, 1961. – 740 с.
10. Крип'якевич І. Турецька політика Б. Хмельницького // Укр. археогр. збірн. – Випуск 10/11. – 2006. – С. 111 – 160.
11. Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України. 1654 – 1657. – Ч. 1: 1654 рік. – Львів, 1996.
12. Мицик Ю. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. у першоджерелах // УДЖ. – 1998. – № 6. – С. 103 – 105.

КРАСНЕНСЬКА ОБОРОНА 1651 РОКУ: МІФИ ТА РЕАЛІЇ

Вторгнення коронної армії на подільські землі в лютому 1651 року давно стало однією з найяскравіших сторінок Хмельниччини. Кривавий нічний бій, в якому загинув Данило Нечай, один з видатних сподвижників Хмельницького, обріс легендами, що часто собою затьмарюють дійсність. В цій невеличкій статті спробуємо розібратися в складних перепетіях тих подій. Головними джерелами, що висвітлюють події бою, є мемуари С. Освенцима [15] та А. Радзивіла [16], а також реляції та листи учасників подій [4].

Висвітлюючи події зимового вторгнення коронних військ під командуванням Мартина Калиновського на Брацлавщину, історики з обох сторін, як правило, покладають провину за початок воєнних дій на супротивника, який першим перейшов лінію розмежування. Щоб не бути голослівними, давайте подивимося, де ж вона проходила. Згідно з наявними пунктами Зборівського договору (що в оригіналі мав назву «Декларація ласки короля, дана на пункти прохання Війська Запорозького») західний кордон козацької території проходила по лінії Димер – Горностайпіль – Коростишів – Паволоч – Погребище – Прилуки – Вінниця – Брацлав – Ямпіль [2, с. 215]. Відповідно, сумнозвісне Красне, з якого все і почалося, знаходиться на захід від цієї лінії на польській території. Втім, В. Смолій та В. Степанков у своїй монографії, що присвячена біографії Богдана Хмельницького, вказують, що лінія розмежування проходила трохи західніше вказаної лінії, але при цьому не наводять жодних підтверджень [9, с. 251]. На перший погляд, здається, що дослідники пішли на явну фальсифікацію, щоб звинуватити в початку війни поль-

ську Корону. Але більш імовірно, що ситуація з кордоном не була такою простою. Підписуючи Зборовські умови, Хмельницький добре розумів, що отримує від поляків незрівнянно менше, від того на що розраховував раніше. Крім того, народ, як завжди не міг зрозуміти турботу еліти про нього самого, і виявляв незадоволення договором, що загрожувало перетворитись на повстання проти самого гетьмана [13, с. 332]. Також незадоволеними було й чимало полковників. Тому, можливо, поширюючи серед козаків інформацію про договір, гетьман і генеральна старшина «перенесли» кордон трохи західніше до – Бару (нічого дивного в цьому немає – про докладні умови договору з Московським царством, укладеним в 1654 році, основна козацька маса, в тому числі і старшина, дізналися тільки після смерті Хмельницького, коли Виговський, на вимогу козаків, був змушений ці умови зачитати). Принаймі представникам Московського царства було повідомлено саме про такі умови договору [2, с. 225]. Тому Мурафу, Шаргород, Красне обидві сторони розглядали як свою власність. Влітку 1650 року за наказом великого гетьмана М. Потоцького було схоплено два сотника брацлавського полку (їх подальша доля невідома) – це могло відбутися лише за наявності коронних військ на Брацлавщині [4, с. 30]. Також відомий лист наказного брацлавського полковника Григорія Кривенка Станіславу Лянцкоронському датований листопадом 1650 року з претензією, що польські жовніри для харчування збирають продовольство і худобу з жителів Мурафи, Красного та інших навколишніх поселень, які розташовані з козацької сторони демаркаційної лінії [3, с. 153].

Зборівський договір обидві сторони підписали, сприймаючи як тимчасове перемир'я. Варшавський сейм 1650 року прийняв рішення відновити війну, і вже в грудні того ж року король Ян Казимир віддав розпорядження про збір посполитого рушення [8, с. 68]. Коронне військо в цей час стояло табором під Кам'янцем-Подільським, висунувши передові хо-

ругви до Бару. Облікова чисельність хоругв досягала 18 тисяч жовнів, але в реальності, більшість з них ще не була укомплектована. Так що під рукою у польного гетьмана Мартина Калиновського було близько 12 тисяч солдатів [8, с. 69; 14, s. 415].

На початку лютого 1651 року Данило Нечай висунув свій Брацлавський полк до прикордонної лінії. За реєстром, складеним після Зборівського договору, в полку налічувалося 2662 козака [2, с. 277]. Враховуючи не потрапивши до реєстру «підпомічників», можна допустити, що кількість була більшою. П'єр Шевальє вказує, що у Нечая було три тисячі козаків [12, с. 138]. Також можна припустити, що до нього почали стягуватися численні «гультяї», котрі мали невисоку боєздатність. Козаки розташувалися гарнізонами в містечках Ямпіль, Стіна, Шаргород, Мурафа, що лежали за Зборівським договором на польському боці. Складно сказати чи була це ініціатива самого брацлавського полковника, відомого своєю неприязню до поляків, чи був наказ Хмельницького, щоб не допустити можливе вторгнення коронного війська. Втім, можна припустити ще й таку версію – в цей час у Хмельницького перебували польські комісари, і гетьман просто вирішив пограти м'язами. Для харчування козаки почали добувати фураж і худобу з тієї ж території, звідки раніше годувалися поляки. Це відразу негативно відбилося на жовнірах в таборі під Баром – ціни на продукти відразу злетіли. Спочатку поляки намагалися вирішити конфліктну ситуацію миром. Є відомості, що брацлавський воєвода С. Лянцкоронський відправив до Нечая, який перебував на той момент у Шаргороді, лист, вимагаючи від полковника не порушувати демаркаційну лінію. Це призвело Нечая до сказу, і той віддав наказ козакам збиратися в Красному для подальших військових дій з поляками. Мабуть в значній мірі правий І. Стороженко, який, посилаючись на В. Маєвського, вважає, що саме імпульсивні дії Нечая та Калиновського призвели до

активізації військових дій, до чого на той час не прагнули вожді обох сторін [10, с. 237].

Прибувши в Красне 17 (або 18) лютого, весь наступний час брацлавський полковник присвятив підготовці до святкування Масляної. Втім, згідно з «Спогадів про війну козацьку при Хмельницькому невідомого автора», Нечай не втрачаючи часу, почав наступ на Бар, і був змушений відійти до Красного, тільки побоюючись підходу війська М. Калиновського [18, s. 60]. Про відступ Нечая до Червоного писав і П'єр Шевальє [12, с. 138]. Але ніякими реляціями учасників подій ця версія не підкріплюється, так що можливо в її основі просто лежить відлуння пліток про можливий козацький наступ (хоча польський історик Серчик [19] вважав саме цю версію достовірною, зараз цієї точки зору дотримується Р. Романський [18, s. 60 – 61]).

М. Калиновський, мабуть, не забивав собі голову гамлетівськими питаннями, вирішивши нападом на Нечая змити ганьбу Корсунської поразки і татарського полону. Не дивлячись на те, що коронні хоругви ще повністю не зібрані, сил для розгрому брацлавського полку було більш ніж достатньо. Зустрівшись увечері 18 лютого з С. Лянцкоронським, польний гетьман обговорив з ним план наступу (нарада затяглася на всю ніч) і остаточно переконався в правоті свого рішення. Історики часто відзначають, що польський король Ян Казимир був в курсі наступальних планів польного гетьмана, і здійснювалися вони за санкцією самого короля [7, с. 110; 8, с. 69]. На підтвердження цього часто наводяться слова з щоденника Станіслава Освенцима, про те, що Ян Казимир навмисно викликав до себе великого гетьмана Миколая Потоцького, військова компетентність якого виклакала значні сумніви [15, s. 261]. Однак не слід забувати, що коронне військо ще не здійснило повної мобілізації в обсязі, що був затверджений на сеймі, і ризикувати зібраною його частиною було нерозсудливо. Сам текст Освенцима мовчить про насту-

пальні плани. Можливо, король, просто побоюючись загострення прикордонної ситуації, вирішив, що молодший і агресивний польний гетьман як воєначальник буде більш корисним, ніж його колега. Та й наступ М. Калиновський планував, мабуть, обмеженого характеру – тільки до демаркаційної лінії, щоб розбити козаків Д. Нечая. А подальший наступ було розпочато лише під враженням від побоїща в Красному.

Вранці 19 лютого коронні хоругви виступили зі свого табору під Баром. Рухаючись форсованим маршем, ввечері поляки розташувалися в Станіславчику над Мурафою. Там до гетьмана прибули розвідники, які повідомили, що головні сили брацлавського полку стоять в Красному. Калиновський вирішив атакувати ворога негайно. Вперед були відправлені три козацькі хоругви (Г. Киселя, К. Корицького, К. Пісочинського) під командуванням Станіслава Лянцкоронського. Хоругва К. Корицького без особливих труднощів знищила сторожову заставу козаків сотника Романа Шпаченка (Шпака), розміщену в Ворошилівці (на північний захід від Красного). Деяким козакам пощастило врятуватися, але жоден з них не прибув до Красного, щоб сповістити Нечая про польське вторгнення [15, s. 262]. Українські дослідники часто дорікають їм за це, вважаючи однією з причин невдач. Але навряд чи такий досвідчений офіцер як Кшиштоф Корицький міг залишити вільною для втікачів дорогу до Нечая. Після цього хоругви Лянцкоронського обрушилися на Красне.

Красне в середині XVII століття було невеликим містечком біля річки Краснянка, лежачим між двох ставків. Поселення було огорожено частоколом, а центром оборони був дерев'яний замок. Дві його сторони були прикриті ставками, з третьої протікала покрита тонким льодом Краснянка, і лише четверта була придатна для штурму. Брацлавський воевода, окрилений початковим успіхом, вирішив, що і в Красному справи підуть сприятливо для поляків, тому не став чекати на головні сили. О 2 годині ночі, поляки підійшли до

містечка. Козацька варта, яка побачила поляків, прийняла їх за козаків Шпаченка, і не піднімаючи тривоги, безперешкодно впустила ворога до міста. Поляки перебили козаків біля воріт і почали різанину [15, s. 262]. Кількісна перевага козаків нічого не значила, оскільки майже всі перебували у стані сп'яніння – Масницю козаки відзначили на славу. Тепер їм залишилося тільки одне – також славно розлучитися зі своїм життям.

Науково-популярна література часто рясніє згадками про мужність Д. Нечая та його вмiле керування обороною Красного. Але все це мало відповідає дійсності, забираючи славу у реальних героїв оборони – сотників Авратинського та Кривенка. Всі польські джерела (а інших не існує) вказують, що Д. Нечай загинув на самому початку бою. Відповідно до однієї польської звістки, жовніри *«атакували господу, в котрій Нечай пив з товаришем і почувши замішання у місті, вискочили, там зараз же наші їх порубали, не знаючи, що це був Нечай»* [4, с. 54]. За іншими джерелами, Нечай все ж спробував організувати опір, прагнучи відбити у поляків міські ворота, і *«добувши коня, робив те, що добрий молодець має»*, керував боєм, спрямовуючи в атаку козаків, тримаючи булаву в руці. Але коли під ним вбили коня, Нечай впав на землю, та був захоплений в полон жовнірами хоругви Пісочинського. Козаки спробували відбити свого полковника. Їх атака була такою лютою, що поляки, зрозумівши, що знатного бранця їм не втримати, вважали за краще відступити, вбивши перед цим Нечая [15, s. 262] (за словами П. Шевальє його вбив шляхтич Байбуза [12, с. 138]). Козакам дісталось лише тіло полковника, яке відразу було відправлено до міської фортеці. Поляки ж задовільнилися Нечайовою булавою, яку у Пісочинського забрав Лянцкоронський, а у того її зажадав сам М. Калиновський, що пізніше призвело до сварки між польськими воєначальниками [14, s. 416].

Бій ішов по всьому містечку, освітленому сяйвом пожеж будинків, що спалахнули. Разом з козаками опір полякам надавали і міщани. Поступово козаки і міщани відходили до замку, в якому бачили останню надію. Після смерті Нечая керівництво обороною взяли на себе два сотника – Кривенко і Авратинський (показаченний шляхтич) [17, s. 119]. Їм вдалося завезти в фортецю шість гармат, що були при Брацлавському полку, і не допустити, щоб жовніри увірвалися в замок [15, s. 262]. У нічному бою, за свідченням Альбрехта Радзивілла, загинуло близько 7 тисяч козаків і міщан [16]. Сучасні історики вважають ці цифри завищеними, але варто визнати, що втрати козаків були жахливими. Проте, полякам не вдалося відразу розгромити противника, і тепер їм треба було штурмувати замок.

В літературі досить поширена версія подій, за якою козакам на деякий час вдалося опанувати ситуацію і відтіснити поляків до воріт [5, с. 243]. Але успіх був на боці козаків недовго. Підійшли нові польські хоругви. Нову атаку очолила хоругва коронного писаря Адама Ієроніма Казановського, що складалася переважно з подільської шляхти, яка позбулася в ході Хмельниччини своїх маєтків. Для них це був бажаний час розплати з хамом-бунтівником, і вони, не жліючи нікого, увірвалися в місто. Під новим натиском козаки і були змушені відступити в замок. Найбільш докладно в наш час ця версія була викладена Р. Романським [18, s. 63], а потім повторена В. Брехуненком [1, с. 33], який, правда, прибрав момент про месників з подільської шляхти. Більш рання згадка про це зустрічається у А. Серчика [19], з книги якого, незважаючи на велику кількість посилянь, так і незрозуміло, звідки він почерпнув цю інформацію – всі джерела, що описують Краснянський бій, нічний успіх приписують виключно хоругвам Лянцкоронського. Вірогідно, першоджерелом цієї версії подій став художньо-публіцистичний твір М. Костомарова [6, с. 446], в якому хід бою описується через інтерпре-

тацію народної думи про смерть Данила Нечая. Саме у Костомарова козаки «посікли на капусту ляхів», виклали всю вулицю польськими трупами, вибили ворогів з міста і вже в майже момент перемоги були атаковані «численним польським загоном з розігнаних подільських шляхтичів під керівництвом Коссаковського». Серчик некритично підійшов до Костомаровського опису, лише видозмінивши міфічного Коссаковського на реального Казановського. І вийшло так, що фантастика Костомарова, схвалена авторитетом метра польської історичної науки в подальшому стала незаперечною істиною.

Козаки, які сховалися в замку, прекрасно розуміли, що шансів на перемогу у них немає. Проте, коли поляки зробили спробу штурму, їх зустрів лютий мушкетний і артилерійський вогонь. Першу атаку на замок зробили частини іноземного аутораменту, які не брали участь до цього в бою. Але німецька піхота, яку підтримували драгуни, була досить легко відбита козаками. Слід зазначити, що деякі козаки використовували луки, і змащені отрутою стріли, що завдавали жовнірам не меншої шкоди, ніж кулі [14, s. 417; 15, s. 262].

У наступних штурмах, німецьку піхоту підтримували драгуни, і жовніри кінних хоругв, що спішилися. Але всі атаки завершилися з невдалим результатом. Вночі козаки здійснили вилазку, і спалили розташовані біля замку будинки, під прикриттям яких поляки безперешкодно могли наближатися до стін фортеці. Наступного дня штурм відновився. В атаку пішов сам польний гетьман, особистим прикладом надихаючи своїх жовнірів. Під ним був поранений кінь, але сам гетьман уцілів. Однак підсумком нового штурму стало лише збільшення втрат [15, s. 262]. Жовніри вже йшли в бій неохоче – йти приступом на стіни під вогнем ворога, справа, звичайно, славна, але вельми не прибуткова і небезпечна. Після цього, М. Калиновський, не бажаючи більше нести втрати, запропонував козакам здатися, але ті, за словами са-

мого гетьмана *«такі були затяті, що воліли загинути, ніж поклонитися ї. к м., п. н. м.»* [4, с. 59].

Проте, незважаючи на відбиті атаки справи у козаків були кепські. Замок не був пристосований до тривалої оборони, і запасів пороху і продовольства навряд чи могло вистачити надовго. Мабуть, саме з цієї причини козаки зважилися залишити замок і прориватися на схід до своїх. Вночі, частина козаків (близько 500 осіб) через потаємний хід вийшла з фортеці і спробувала непомітно піти якомога далі. Але фортеця була блокована дуже щільно, і козаків досить швидко виявили. Дві хоругви (Яна Дзіка, козака, який отримав шляхетство, і Стрижевського) атакували козаків в чистому полі і миттєво розгромили [4, с. 54]. Але гірше було те, що частина втікачів спробувала повернутися до фортеці, і слідом за ними до замка увірвалися і поляки. Почувши, що бій йде у фортеці, туди ж кинулися і інші польські жовніри, і після нетривалого бою замок був взятий. Розлючені втратами поляки не щадили нікого. У бою загинув сотник Кривенко і племінник Нечая, а також майже вся старшина брацлавського полку. Деякі знатні козаки, які потрапили в полон, були розстріляні на місці. Виняток склав сотник Авратинський, розстріляний публічно через декілька днів в Мурафі, як повчання всім шляхтичам, які перейшли на козацьку сторону. Православний священник, який читав молитви над тілом загиблого Нечая, був схоплений солдатами-німцями і спалений ними живцем [4, с. 55]. А. Радзивілл пише, що в замку було знищено три тисячі козаків, доводячи, таким чином, їх загальні втрати до десяти тисяч. Зустрічаються і більш високі цифри (до 15 тисяч), але, на думку більшості дослідників, це все перебільшення. Хоча слід погодитися з тим, що реєстровий Брацлавський полк був майже знищений. Врятуватися вдалося небагатьом козакам. Одним з них був сотник Стефан, який був в групі, що проривалася з фортеці (не виключено, що саме він і керував нею). Отримавши декілька поранень від Яна Дзіка, він, тим

не менше, зумів прорватися [4, с. 54]. Довгий час вважалося, що Данило Нечай був похований неподалік від місця бою (за однією версією окремо, по іншій – в братській могилі) біля сучасного села Черемошне, де в середині минулого століття був зведений пам'ятник [14, с. 417]. Однак, сучасні дослідники схиляються до варіанту, що тіло козацького полковника було поховано в одному з монастирів Києва [11, с. 343].

Втрати поляків сам М. Калиновський оцінював в 90 товаришів, 200 пахолків і 300 драгунів тільки убитими [4, с. 59]. Велика частина втрат припала на штурми замку. Разом з пораненими втрати повинні були досягати тисячі чоловік. Так що успіх дістався полякам зовсім не легкою ціною. Втім, розпочинаючи наступ, польний гетьман на подібне навіть не розраховував. Саме цей успіх і змусив його продовжити подальший наступ, що безславно скінчився під мурами Вінницького монастиря.

Підсумовуючи вище сказане приходимо до висновків:

1. Жодна з сторін не була готова в лютому 1651 року до відкритого військового конфлікту, що розпочався через власні дії польного гетьмана М. Калиновського та брацлавського полковника Нечая.

2. Незважаючи на святкування Масляної, Нечай виставив сторожу, яка, проте, дуже недбало виконала обов'язки.

3. Нечай загинув в перші хвилини бою, і обороною Красного керували сотники Авратинський та Кривенко.

4. Вдершись в місто, хоругви Лянцкоронського дуже швидко ним опанували і змусили козаків відступити до замку. Всі описи тривалого нічного бою з відступом поляків та атакою хоругвів Казановського є вигадкою.

5. Головні втрати поляки понесли під час штурму замка, а не в нічному бою.

Джерела та література:

1. Брехуненко, В. Програна битва виграної війни. Битва під Берестечком 1651 року / Віктор Брехуненко. – К.: Темпора, 2013. – 116 с.
2. Грушевський, М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – Т. 8. Ч. 3. – К.: Наукова думка, 1995. – 856 с.
3. Грушевський, М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – Т. 9. Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1996. – 880 с.
4. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648 – 1658 рр. – Т. 2: (1650 – 1651 рр.) / Упорядн. О. Ю. Мицик. – К., 2013. – 703 с.
5. Замлинский, В. Богдан Хмельницький / Владимир Замлинский. – М.: «Молодая гвардия», 1989. – 336 с.
6. Костомаров, Н. Богдан Хмельницький / Н. Костомаров. – М.: Чарли, 1994. – 768 с.
7. Крип'якевич, І. Богдан Хмельницький / Іван Крип'якевич. – Л.: Світ, 1990. – 408 с.
8. Свешніков, І. К. Битва під Берестечком / Ігор Свешніков. – Львів: Слово, 1992. – 304 с.
9. Смолій, В. Богдан Хмельницький / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Темпора, 2009. – 680 с.
10. Стороженко, І. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. / І. Стороженко. – Книга перша: Воєнні дії 1648 – 1652 рр. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1996. – 320 с.
11. Українське козацтво: мала енциклопедія. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – 568 с.
12. Шевальє, П. Історія війни козаків проти Польщі / П'єр Шевальє; пер. з фр. Ю. Назаренко. – К.: Томіріс, 1993. – 224 с.
13. Яковенко, Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2006. – 584 с.
14. Nagielski M. Kampania zimowo-wiosenna 1651 roku hetmana polnego koronnego Marcina Kalinowskiego przeciwko kozakom. //«Przegląd Wschodni» (Warszawa), 1999. – Т.5. – З. 3. – S. 413-434.
15. Oświęcim, S. Stanisława Oświęcimia diariusz 1643–1651 / S. Oświęcim. – Scriptorum Rerum Polonicarum. – Tomus XIX. – Krakow: Wydawnictwa Komisji Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie, 1907. – 437 s.

16. Radziwiłł, A. S. Pamiętniki o dziejach w Polsce, T. 3, 1647-1656. – Warszawa 1980.

17. Rawita-Gawroński, F. Bohdan Chmielnicki. / F. Rawita-Gawroński. – T. 2. – Lwow, 1909. – 487 s.

18. Romanski, R. Beresteczko 1651 / Romuald Romanski. – Warszawa: Bellona, 1994. – 240 s.

19. Serczyk, W. Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648-1651 / Władysław Andrzej Serczyk – Warszawa: «Książka i Wiedza», 1998.

Олександр РОГОВИЙ

ЛИПОВЕЦЬКА БИТВА – КУЛЬМІНАЦІЯ ЗИМОВОЇ ВІЙНИ 1651 РОКУ

1. БОГУНА ВРЯТОВАНО ПІД ЛИПІВЦЕМ

*Засвіт встали козаченьки
В похід з полуночі. –
Заплакала Марусенька
Свої ясні очі.
(М. Чурай)*

«То не чорна хмара насувалась – це нападав на бузьке козацтво (так автор «Історії українського народу» О. Єфименко зве вояків Кальницького полку) польський гетьман Мартин Калиновський» [1]. Той самий, який був розгромлений під Корсунем, а потім три роки провів у татарському полоні. Відкупившись, був призначений коронним гетьманом, а в лютому 1651 року відкрив військові дії проти ненависних йому козаків. До цього поляки замирили зайняті ними території, коли 1650 року кілька хоругв полковника Я. Конд-

рацького ходили на опришків. Тепер надійшла черга Брацлавщини [2].

Першою жертвою став Данило Нечай під Красним, другим на шляху – Іван Богун, обложений у Вінниці. Навала посунула далі і досягла кульмінації під сотенним містечком Липовець, де вирішалася доля так званої Зимової війни 1651 року.

За дорученням короля українець Адам Кисіль уже думавдесь тут знову вести переговори про замирення. Після Красного він оправдовував перед Хмельницьким вбивство Нечая: «...він оволодів артилерією в Брацлаві, рушив до Лінець і напав на квартири польського війська...». Тому Кисіль міркував, що мир не порушений: «Сповідуючи про це Вашу милість, прошу, щоб Ви погодились згідно з даною обіцянкою призначити в можливо коротший термін день з'їзду в Паволочі. Ми будемо чекати в Лінцях.

Із Гощі, березня 3-го дня, 1651 року. Київський воєвода Адам Кисіль» [3].

Та не можна було вірити улесливим словам, прикриваючись якими, жовніри не жаліли нікого. Богуна облягав і брат Кисіля. Тут же, в Побужжі, він знайшов свою могилу. Богунці вперто захищались. Під тиском переважаючих ворожих сил їм залишилось хоробро загинути, якби не несподіваний поворот подій [4].

Щоб не затримуватись від Вінницею, гетьман розділив армію надвоє і послав зайняти полкове козацьке місто. Про все це розповідає у своєму щоденнику Станіслав Освенцім, який вдруге побував у цих місцях: «18 березня в суботу обозний коронний (єдиний син польського гетьмана) відправився в Кальник на рекогносцировку, з частиною війська, бажаючи зібрати точні дані про те, де знаходиться Хмельницький, і про те, чи не підходить якась підмога на виручку Богуну. Вернувся 20-го числа в 4 години вечора без успіху: дійшов лише до Липівця в п'яти милях від Вінниці» [5].

Що ж сталось за 3 дні? Послухаємо видатного українського історика М. Грушевського: «12 – 19 нового стилю березня поляки стояли облогою під Вінницьким монастирем...

Раптом роз'їзди, розіслані на розвід і розправи з «бунтівниками» в різних напрямках периферії, принесли панічну вістку про наближення великого козацького війська. Сталось це так. Син Калиновського, обозний коронний Самуель Калиновський вибрався в під'їзд на Кальник, щоб довідатись про Хмельницького, де він і чи не йде на поміч Богунові.

Дійшов до Липівця (сорок із чимось кілометрів від Вінниці просто на схід). Погромивши тутешніх козаків, що замкнулися були в замку, й розташувавшись на спочинок, послав наперед в сторожі роз'їзд. А той, ледве вийшовши з Липівця, наскочив на козацьке військо, що саме надходило – полк Глуха, полковника Уманського.

Анонімна хроніка Пам'ятників (Михайловського) повідомляє, як висланий з Липовця на звіди Кондрацький з 160 чоловіками товариства, повернувся з під'їзду назад до Липівця, застав уже там не поляків, а козаків, бо слідом після його виїзду прийшла до Калиновського (молодшого) відомість, що козаки вже наступають, і Калиновський, вдосвіта, не чекаючи Кондрацького, спішно рушив назад до Вінниці, а слідом за ним погналося і козацьке військо під проводом Пушкаренка. Кондрацький, наскочивши на козаків у Липівці, стратив усю компанію і тільки сам-четверт утік до Вінниці.

Як розповідав учасник тих подій, то «Всі були б ми погинули на місці, коли б нас сам Бог не порятував! На одну нашу хоругву ударила вся сила неприятельська – проти неї рубалися ми дві години темної ночі серед тісних плотів, і по дню вже властиво пройшовши до справи і 19 добрих язиків добувши, вернулися до війська» – може дещо гоноровитіше представляючи справу, ніж вона була в дійсності.

Освенцім, наприклад, досить сумними рисами характеризує відступ цієї передової сторожі до Вінниці: «...козаки

(Полтавського полку) напали на наших, розміщених у Липівці, і привели їх в немале замішання. Лише вибігши в поле, пан обозний встиг привести в порядок хоругви, але всі розсідлані коні були втрачені, причому козаки, перед тим, як напали на Липовець, зайняли дорогу в Коханівку і тому та частина загону, яка супроводжувала обоз із припасами, зазнала також значних втрат. Пан Кондрацький ледве встиг урятуватися, втративши багато товаришів із різних хоругв (відправляючись у роз'їзд, він взяв із собою з кожної хоругви по п'ять чоловік челяді). Пан обозний привіз кілька чоловік, захоплених у полон західних козаків, які дали свідчення, що Хмельницький був у Білій Церкві і вже виступив звідти назустріч нашому війську» [6].

Нові документи оприлюднив професор Юрій Мицик: «До Вінниці стали підходити й частини Кальницького полку (не весь полк, як бачимо, тримав з Богуном оборону Вінницького монастиря), а також Уманського. Як свідчать знайдені нами листи шляхтича Северина Потоцького, небожа Коронного гетьмана Миколи Потоцького, до С. Павші 27 березня і до своєї матері 28 березня 1651р. з Вінниці, поляки вислали чималий загін до Кальника і Прилуки (на Правобережжі України). Прилуцькі козаки повтікали до Немирова, де в Старому місті готувався до оборони Уманський полк на чолі з Глухом. На них пішов магнат Аксак. Судячи з усього, вибити звідти повстанців польським військом не вдалося. Невдовзі українські війська продовжили наступ і в результаті під Вінницею було розгромлено Калиновського, захоплено його обоз, а решту повстанці гнали до самого Бара» [7].

2. КОНФУЗІЯ, ГІРША ПИЛЯВЕЦЬКОЇ

*Ой, з-за гори чорна хмара
мов хвиля іде.
То ж не хмара –*

*запорожців Богуня веде.
(Козацька дума)*

Баталія під Липівцем 19 березня 1651 року вирішила долю Богунової оборони Вінниці, яку продовжував облягати Калиновський-старший.

«Яким фатумом нашим сталося, що гетьман не знав про неприятеля, аж доки на око його не побачив, не можу знати – але вийшла з того страшна конфузія, гірша, ніж пилявецька. З корогвами одні в браму, інші через вал, інші пішо, і коли б воєвода брацлавський (Станіслав Лянцкоронський) не оперся коло мосту, вся піхота полягла б цілком», – зауважує учасник Липовецької експедиції В. Мясковський. Отже, і один в полі воїн. Несецький так характеризує Лянцкоронського: «Він посвятив себе в молодих літах військовій службі; воював спочатку проти татар і знаходився під Мартиновим разом з Конецпольським; брав участь у битвах проти козаків під Острополем, Збаражем, Красним – скрізь відзначився своєю хоробрістю».

У Липівці стався перелом всієї зимово-весняної кампанії 1651 року. Польське командування заметушилося. Цього дня Лянцкоронський писав канцлеру: «Вже цей лист був у конверті, коли від язиків, приведених з Липівця, і від війта Рожнинського, котрого я маю за повного розвідника, і він завжди давав мені вірні остороги – довідались ми, що вчора тиждень як Хмельницький з трьома полками став у Білій Церкві, все Задніпрянське військо переправляючи на цей бік, аби все коронне військо разом тут сточити» [8].

У польському таборі, як це буває в часи непевні, розпочалися чвари. Дійшло до того, що Калиновський привселюдно дав Лянцкоронському дулю під ніс [9]. Ще напередодні польський гетьман думав зранку, 21 березня, розпочати останній штурм обложеного Богуна. Але липовецькі хоругви

вже поширили паніку і під Якушинцями, навіть не вступаючи в бій, поляки побігли.

Ось як сказано в одному з листів: «З Варшави, з 8 квітня. Після того, як здобули Вінницю, вирубано Немирів і Липовець, а обозний коронний погромив два полки під час, коли полк воєводи Брацлавського добував Богуна... полковник уманський Глух з кільканадцятьма тисячами надійшов одсіч. Військо наше думаючи, що то військо Хмельницького з Ордою наступає, стривожилося і замішалось, так що якби гетьман Калиновський не наспів з військом, то було б цілком Пиллявецьке: чимало повтікало, вози позалишало, так що пан гетьман догонивши одного ротмістра – котрого імені не знаємо, так добре його заїхав, що йому голова злетіла [10].

Далі хвалькуватий автор листа, згадавши про втечу до Бару, зауважив: «А то певно при ласці Божій – коли б пан гетьман польний мав більше війська неодмінно помірjвся із самим Хмельницьким». Залишимо на совісті шляхтича ці слова.

3. ЗГАДАЙМО ТУЮ СЛАВУ

*Бо козацька слава
Кровію полита,
Мічена кулями,
Січена шаблями,
Ще й сльозою вмита.
(«Наливаймо, браття»).*

Після Вінниці Хмельницький припинив усякі зносини з королівською стороною і став під Кальником в Животові, чекаючи хана. Попереду було Берестечко... На з'єднання з ним пішов Богун у напрямі до Прилуки.

По-різному склалася доля учасників Липовецького епізоду. Коронний гетьман Калиновський разом із своїм єдиним

сином поляже через рік під Батогом. Брацлавський воєвода Лянцкоронський помре в 1657 році, дослужившись до польного гетьмана і воєводи руського. У сміливих вилазках відзначиться Кондрацький. Йосипа Глуха Хмельницький усуне з полковництва в 1654 році під приводом того, що той не відбив польського нападу. А через 300 років творця «конфузії, гірше пилявецької», оголосять почесним громадянином Липівця всіх часів і народів. Мартин Пушкар, пройшовши з Богданом через всі битви, виступить проти політики нового гетьмана Виговського і загине в боротьбі з ним [11].

Але навіть після смерті учасників подій над Собом і Бугом пам'ять про «конфузію, гіршу пилявецької» не забувалася.

Уже через 30 літ масштаб поразки під Липівцем відзначено в польській книзі «Война домова»: «Гультяйство, обшарпане військо не мале Глуха, уманського полковника, в посилку приспіло не помалу – стривожило і замішало брацлавчан – їх староста до цього під'їздом відправлений. Але ж тільки йому під Липівцем явитись, не по добрій волі умкнув назад, в чому був, табір покинувши і пішу челядь. А слідом за ним під Вінницею на самому світанку прибув неприятель...». Далі мова йде про паніку, подібну пилявецькій, і відступ.

М. Грушевський, який вже цитували вище, оцінював липовецьку перемогу так: «В кожному разі факт був той, що на військо Калиновського раптом як грім серед ясного неба вдарила вістка, що велике козацьке військо от-от уже надходить до Вінниці» [12].

Детально описував бій польський дослідник Е. Рупіковський: «...Козаки з противної сторони нагло вдарили на розквартированих в місті жовнірів і поміж ними немало справили замішання, про яке пише наочний свідок: «Всі ми б на місці остались... якби не воєвода Брацлавський...».

Золотими рядками внесено битву в «Історію українського війська»: «Кальницький полковник Іван Богун цілий тиждень боронив місто дуже завзято й відбивав усі польські наступи. Тимчасом надійшли передові полки армії Хмельницького й під Липівцем 19 березня так сильно вдарили на поляків, що польське військо почало у сполоху тікати. Була справа подібна до пилявецької, – писав очевидець-поляк. Один козацький корпус під проводом генерального осавула Демка Михайличенка з допомогою Богуна загнав військо Каліновського аж до Кам'янця». До речі, Богун зі своїми козаками ввійшов у склад корпусу. Ось де основні сили! Лише пізніше Хмельницький доручатиме полковнику загальне командування [13].

Належно оцінене історичне значення Липовецької битви і в «Радянській енциклопедії історії України»: «В березні 1651 року козацьке військо під проводом Глуха і полтавського полковника М. Пушкаря розгромило польський передовий полк поблизу Липівця (тепер місто Вінницької області) і змусило польського гетьмана М. Калиновського зняти облогу Вінниці і відступити» [14]. Також високо відзначали дану подію П. Куліш, І. Крип'якевич та інші українські дослідники. Не забуто це і в народній творчості. Дума про Івана Богуна, теж відзначає, що його врятовано з допомогою посланих Хмельницьким полків:

«Богун у Хмельницького батьківської поради питав
Та собі підмоги з Чигирина прохав:
«І кругом нас облягають,
І дуже сильно побіждають».
Як Хмельницький це зачуває...
Його військо гетьманське морем закликає...
не сам Бог вас спасав,
І я не менше помагав» [15].

Емоційно описує картину втечу з Брацлавщини Павло Загребельний в романі «Я, Богдан»: «Під Липівцями сотні

Уманського і Полтавського полків погромили передовий шляхетський полк і надвечір в обоз Каліновського якийсь вистун приніс звідомлення про наближення величезного козацького війська з самим Хмельницьким. Вийшла страшenna конфузія, гірша ніж Пилявецька. Панство забуло про свої нахвалки скінчити остаток зими і трудів у просторій Вінниці і вдарило навтьоки один попереду одного, так що козаки встигли тільки кричати їм навздогін: – Пилявчики! – Цигани! – Не гайтеся – далі до Вісли! – Не тут ваше діло! Каліновський біг до Бара, а тоді аж до Кам'янця, і Великдень зустрічав під дощовим небом, контентуючись сухарем та печивом з лободою. Така була війна. Бігав хто як може. Одні кінно, другі пішо, тільки вбиті zostавалися нерушинно, як докір і нагадування про жахи війни, яка ніколи не кінчалася...» [16].

Коли порівняти чисельність обох сторін, то вона була приблизно рівною. Під Липовець направлено половину польського війська – 32 хоругви. Оскільки в кожній рахувалось близько 200 жовнірів, то поляків було понад 6 тисяч. Проти них виступило 2 полки. По реєстрах того часу полк мав від двох до трьох тисяч козаків. Отже, вся справа в умілих маневрах біля Хмелевого яру під Липівцем.

На жаль, деякі дослідники Поділля на догоду великим містам намагаються не згадувати вирішального значення подій під нашим Липівцем у звільненні Богуна. Не берегли святу пам'ять і липівчани. На 340-річчя у статті «Забута перемога», депутатів районної ради було закликано вирішити врешті питання про відкриття пам'ятного знака на місці битви. І дійсно: обрали місце, зробили проект, підшукували виконавців... [17].

Та лише у 2007 році це сталося! 23 квітня на березі річки, на місці старого мосту, знищеного під час кривавої січі, для липівчан відбулась знакова подія: встановлення пам'ятної скульптури на честь загиблих воїнів та на знак примирення двох народів, українського та польського. Організаторами

дійства стали Липовецька райдержадміністрація, районна та міська рада, Вінницький козацький полк ім. Івана Богуна, Вінницьке обласне відділення товариства «Україна-Польща», крайова організація «Молода Подільська Січ», представниця якої Валентина Іванишина звалила на плечі підготовку цієї акції. А прийшли на свято не лише сотні місцевих жителів, а й браття – козаки з Одеси, Умані, Вінниці, Меджибожа, представники польської громади, що проживають в Україні, громадських організацій, релігійних конфесій.

Кожен може оцінювати по-різному те, що «творилося» з сонцем протягом свята. Але на самому початку (після 13-ї години) навіть неозброєним оком було видно райдужне коло певного діаметру, що оточило сонце. Коли телефонували до Вінниці, то ніхто цього не підтвердив, там нічого подібного не спостерігали. Коло не зникало впродовж усього свята, лише з часом діаметр його збільшився, а побачити диво можна було вже лише через затемнені окуляри.

Присутні на заході рідновіри, які поклоняються язичницьким богам, в тому числі і богу сонця Даждьбогу, оцінили це явище як небесний знак. Що це було насправді – хто зна, але факт залишається фактом. А взагалі, кажуть, тут особливе місце, з особливою енергетикою. Звідси видніють руїни замку, неподалік – залишки старовинного водяного млина.

Відомий скульптор Олексій Альошкін розповів, що члени товариства «Подільський оберег» працювали над пам'ятником протягом тижня: «Пам'ятний камінь зображує давній символ сонця, небесний птах – хрест, всередині містить писанку, а чотири отвори в пам'ятнику – це символ виходу в Ніщо. З іншого боку можна побачити птаха Фенікса, який відроджується з нічого, з попелу», – зазначив скульптор.

Пам'ятник виготовлено із каменю-пісковика, привезеного з річки Мурафа. Крізь плиту через отвори просвічується проміння сонця під час сходу і заходу. Ще один кам'яний

хрест опустили на дно річки Соб, повернули туди, де лежать кістки предків, а присутні на святі рідновіри відправили тризну [18].

А 19 березня 2008 року, біля встановленого на місці цієї вікопомної битви «Хреста примирення» українських козаків та польських жовнів відбулося вшанування пам'яті полеглих у ній. Відкрив урочистий мітинг крайовий отаман Вінницького полку ім. І. Богуна Володимир Воловодюк. Потім слово тримали заступник голови Вінницького обласного відділення товариства «Україна – Польща» Олексій Гаврилов, координатор крайової молодіжної організації «Молода Подільська Січ» Валентина Шпак, заступник голови цієї організації Євген Шрамко, представник характерного козацтва Київщини Дмитро Акулов, заступник голови Віча «Рідновіри України» Світовид Пашник, перший корінний мер міста Липовець з давнього козацького роду Петро Марусич та ініціатор вшанування пам'яті липовецьких переможців краєзнавець Олександр Роговий.

На честь полеглих на берегах Собу стріляла козацька гармата. По закінченню мітингу його учасники разом із представниками Липовецького козацтва та громадськості міста поклали до пам'ятного знаку живі квіти. Як зазначали всі учасники, ця битва завершила тріаду подій, що були розпочаті наступом та перемогою польських військ під командуванням польного гетьмана Мартина Калиновського і загибеллю Данила Нечая біля містечка Красного та обороною і звільненням Вінниці козацькими військами Івана Богуна. [19].

З тих б'їр щорічно до скромного пам'ятника на берегах Собу приходять нащадки козацького роду, вшановуючи славу перемогу наших предків.

Джерела та література:

1. Єфименко А. Історія українського народу. К.: Либідь. 1990. – С. 241.
 2. Грушевський М. Історія України-Руси. К.: Наук. думка, 1996. – Т. IV. – С. 75.
 3. Освенцим С. Дневник // Киев. старовина, 1882. – Т. I. – С. 265.
 4. Нариси з історії України. Вип. IV: Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648 – 1654) / Уклад. М. Н. Петровський. – К.: АН УРСР, 1940. – С. 152.
 5. Освенцим С. Вказ. праця. – С. 381.
 6. Грушевський М. Вказ. праця. – С. 199 – 200.
 7. Мицик Ю. А. Умань Козацька і Гайдамацька. – К., 2002. – С. 22.
 8. Грушевський М., Вказ. праця. – С. 199.
 9. Нариси з історії України. – С. 152.
 10. Грушевський М. Вказ. праця. – С. 200.
 11. Грушевський М. Вказ. праця. – С. 445, 495, 591 та інші.
 12. Грушевський М. Вказ. праця. – С. 199.
 13. Історія українського війська. – Вид. 4-е. – Л.: Світ, 1992. – 712 с.
 14. Радянська енциклопедія історії України. – К.: УРЕ. – Т. 1. – С. 424.
 15. Куліш П. Отпадение Малороссии от Польши (1340 – 1654). – М., 1888. – С. 182.
 16. Загребельний П. Я. Богдан, К.: «Дніпро», 1986. – С. 453.
 17. Роговий О. Забута перемога // Нове життя. – 1991. – 21 берез.
 18. Вінницькі відомості, 26 квітня 2007 року.
 19. Липовецькі вісті, 22 березня 2008 року.
- Інтернетсайти;
<http://ivan-bogun.iatp.org.ua/articles.rogovuy.html>

ДУНАЄВЕЧЧИНА В РОКИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ БОРотьБИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ

У статті наведено декілька фактів, що стосуються історії Дунаєвеччини – одного з мікрорегіонів Поділля періоду національно-визвольної боротьби українського народу під проводом Богдана Хмельницького (1648 – 1954 рр.).

Ключові слова: *Поділля, Дунаєвеччина, козаки, селяни, Кам'янець-Подільський, Дунаївці.*

Ця сторінка й досі залишається недостатньо розкритою. Автор нарису історії м. Дунаївці, вміщеного в хмельницькому томі «Історії міст і сіл Української РСР», обмежився лише загальними фразами: «Соціальне і національне гноблення викликало рішучий протест корінного населення. Воно брало участь у визвольній війні українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Королівські війська разом з татарами не раз піддавали місто руйнуванню» [3, с. 238]. І – це вся інформація. Проігнорував автор нарису навіть факти, наведені в 11-му випуску «Трудов Подольского церковного историко-археологического общества», редактованих Ю. Січинським та М. Яворовським: «В бурную эпоху казацких войн Дунаевцы не раз подвергались опустошению. Так 27 июня 1649 г. орда вырезала жителей этого местечка, когда татары, соединившись с казаками, двигались к Збаражу. Весною 1653 Дунаевцы заняты были польскими войсками, и в следующем году польское войско, направляясь к Шаргороду, истребляло по дороге огнем и мечом села и хутора, как в неприятельской

земле» [13, с. 30]. Не надто багатий фактаж, але й з нього проступає якась участь місцевих жителів у протистоянні польській адміністрації, за що поляки не раз піддавали «руйнуванню» Дунаївці, навколишні села і хутори.

Автор статті, виходячи з наявних фактів, вже робив спробу уточнити роль краю в тій боротьбі, 1992 року навіть виступив організатором науково-краєзнавчої конференції «Поділля в роки визвольної війни українського народу 1648 – 1654 рр.» й разом з професором І. С. Винокуром зредагував збірник тез тієї конференції [2; 6 – 7; 12]. Мета цієї статті – систематизувати й проаналізувати виявлені факти, доповнити ними попереднє дослідження про долю Дунаєвщини та її мешканців у роки Хмельниччини.

Дунаєвщина на середину XVII ст. була складовою Подільського воєводства. Дунаївці знаходились за 30 км від Кам'янця і не раз ділили з ним трагічну долю в тривалій боротьбі з колонізаторами. 1629 року містечко належало Ганні Станіславській, дружині київського воєводи, яка здавала маєток в оренду, у вказаний час – Станіславу Грушецькому. Дунаївці були чималим поселенням, маючи не менше 630 димів [13, с. 30]. Становище селян та містян було нелегким – орендар прагнув якнайшвидше повернути виплачені за оренду 60 тис. злотих і встигнути заробити чималий куш. Сучасник, оцінюючи становище подільських селян, писав: *«Селян, істот з виснаженими обличчями, не вважають людьми, шляхта немилосердно поводить ся з ними, обтяжує непосильними роботами, ув'язнює в тюрми, б'є, мордує, підрізає жили, таврує, н'є їх ніт і кров»* [6, с. 8]. Все це викликало в нашому краї неодноразові виступи проти магнатів та шляхти, породило опришківський рух.

А коли почалася визвольна боротьба під проводом Богдана Хмельницького і східним Поділлям пройшовся Максим Кривоніс – 31 травня взяв Немирів, 11 червня – Тульчин, 1 липня – Вінницю, 12 липня – Полонне, активізувалася й

участь у тих подіях жителів краю. Про це свідчить і той факт, що з початком визвольної війни кількість козацьких полків зросла з 6 до 37. Певний час діяв навіть Кам'янецький полк на чолі з Михайлом Зеленським. Без сумніву, у ньому брали участь жителі Кам'яниччини та навколишніх сіл і містечок. Згодом його вояки влились до складу інших полків, а М. Зеленський очолив полк Брацлавський [5, с. 115].

Розгорявся й опришківський рух, особливо після того, як у серпні 1648 року загопи Станіслава Мрозовицького зайняли Дунаївці [8, с. 112]. Вливались жителі Дунаєвеччини і в ряди опришків, яких по берегах річки Ушиці очолював Остап Гоголь та Іван Кияшко, на Кам'яниччині – Коломеда, Чуйко, Вовк, Олександренко, Недовісенко.

Не виключено, що дунаєвечкі священники були причетні до задуму кам'янецьких попів встановити зв'язок з Богданом Хмельницьким, аби здати йому місто. Ймовірно повстанці з Дунаївців разом з опришками в двадцятих числах серпня 1648 року брали участь в облозі Кам'янця, приєднувалися й до інших повстанських загонів, що рухалися з Бару через Вінківці до Кам'янця. Після розгрому у вересні 1648 року польських військ під Пилявою містяни і селяни Дунаївців, Смотрича, Балина та інших сіл виганяли польських землевласників, постійно оглядаючись на Кам'янець, де залишилася польська залога, оточена повстанцями.

1 листопада 1648 року козацька рада ухвалила припинити похід на захід. Розуміючи, що шляхта спробує відімести підданим за їх виступи, 12 грудня у своєму універсалі Богдан Хмельницький застеріг не проявляти *«ніякої злости ні до своїх підданих, ні до Руської релігії... І не дай Господи, щоб до нас дійшла звістка про те, що хтось впертий і злобливий знову почав проливати християнську кров і вбивати бідних людей, чим порушив би спокій і мир, встановлений його королівською милістю»* [11, с. 62]. Свій універсал гетьман надіслав і до оточеного повстанцями Кам'янця.

Спроба взяти твердиню приступом результатів не дала. Кам'янець залишався оплотом поляків, які вважали виступ козаків черговим бунтом, й прагнули викоринити його «огнем и мечем». Вже в третій декаді листопада 1648 року кам'янецький каштелян Станіслав Лянцкоронський зробив спробу розблокувати місто, штурмом взяв Дунаївці, які вчинили полякам відчайдушний опір, містечко спалив, а жителів, що не зуміли втекти, вирізав [11, с. 62; 4, с. 4].

Король Ян Казимир 12 грудня 1648 року, повідомляючи населення Речі Посполитої про закінчення «козацької війни», зажадав від селян та міщан припинити бунти, повертатись до сімей і дотримуватись «звичайного підданства». А 19 грудня польному гетьману А. Фірлею наказав викоринювати будь-які вогнища селянського спротиву. Повертаючись у маєтки, поляки жорстокими репресіями приводили селян до послушенства. Кам'янецький староста Петро Потоцький планував похід на Бар, місце дислокації головних сил Подільського полку, який на той час очолював Іван Федоренко. До ставки Богдана Хмельницького сипались скарги. Ставало очевидним, що нової війни з поляками не уникнути.

А тим часом у відповідь на кривди шляхти на терені Кам'яниччини-Дунаєвеччини розгорялося полум'я селянської боротьби, активізували дії загони опришків Семена Височана, які вже в січні 1649 року з'явилися в околицях Кам'янця. Богдан Хмельницький направив сюди полковника І. Федоренка, який під Іванківцями завдав поразки польським хоругвам [4, с. 4]. Були визволені й Дунаївці. Кам'янець вдалося відрізати від Хотина, звідки поступало продовольство для польської залоги.

З Кам'янця польське командування направляло каральні загони в різні місця. Староста П. Потоцький послав 200 жовнірів проти опришків, які осіли в Дунаївцях, але взяти місто поляки не змогли [11, с. 66]. Воно мало укріплення, невеликий замок, який згадувався ще й 1666 року в Атласі Йоганеса

Янсонія, виданому в Амстердамі, як «укріплення над р. Тернавою». Діяла система підземних комунікацій, яка з'єднувала різні кінці міста з укріпленою частиною в районі річки Тернави.

1649 року ординці, направляючись до Збаража, пограбували Дунаївці. «Римована хроніка», створена шляхтичем з Ярмолинців на початку 80-х років XVII ст., відтворює картину татарського погрому 1649 року: «Замки, села і містечка (зносили) з ґрунту, перетворюючи в попіл, в пошуках здобичі викопували мертвих з гробів» [10, с. 36]. Зборівський договір передбачав повернення Подільського воєводства до складу Речі Посполитої, однак повсталі ще тривалий час чинили спротив полякам. Шляхта скаржилася королю, що її не пускають до маєтків. Загони опришків, що переховувалися в Медоборах, 1650 року не раз здійснювали напади на польські загони.

Коронний гетьман М. Потоцький, незважаючи на мирну угоду, взимку 1651 року розпочав наступальні дії. 10 лютого польські війська під командуванням польного гетьмана М. Калиновського атакували Красне, у бою загинув Данило Нечай. Були взяті й інші міста. Наступ поляків зупинив Іван Богун за підтримки українських військ. М. Калиновський відступив спочатку до Бару, а згодом – до Кам'янця. Б. Хмельницький направив до Кам'янця козацькі і татарські підрозділи – більше 10 тис. чоловік на чолі з наказним гетьманом Д. Лисовцем. У ніч з 28 на 29 квітня були визволені Дунаївці, Балин, Смотрич [4, с. 5].

Літня поразка під Берестечком привела до відновлення польської влади на Поділлі, але не зламала опору народу – повстанці продовжували напади на шляхетські маєтки. 1652 року Богдан Хмельницький під Батогом завдав нищівного удару 20-тисячній армії М. Калиновського. Це сталося 23 травня. На початку червня по дорозі до Кам'янця українські війська звільнили Дунаївці. За переказами, жителі міста з ен-

тузіазмом зустріли козацького гетьмана, а на знак вдячності за підтримку факт його перебування в містечку нібито увіchnили кам'яною плитою на ринковій площі, згодом знищеною поляками. Документального підтвердження цього факту не знайдено.

1653 року край зазнавав безкінечних спустошень внаслідок переміщення і постоїв різних сил – козацьких, польських, татарських, неодноразових боїв. У травні Поділлям, виганяючи поляків, пройшли українські полки на чолі з Б. Хмельницьким. У вересні 40-тисячне польське військо, направляючись до Бару, плундрувало Дунаєвеччину. 1654 року тридцятитисячне польське військо на шляху до Шаргорода «вогнем і мечем зносило села й хутори». Від цього карального походу дуже потерпіли Дунаївці і навколишні села. Край залишався ареною протиборства і в наступні роки.

Зафіксували деякі події та особистості того часу не тільки перекази, а й народні пісні, думи, а також топонімія. «Козацька долина» на межі вихривських, ганнівських і ставищанських полів перейняла цю назву від кривавих зіткнень козаків з поляками. «Сині озера», ставищанські поля ліворуч шляху на Хмельницький, свого часу синіли жупанами польських жовнірів, які згубили голови на українській землі. Хрест на Кургані козацької слави в Козацькій долині, встановлений 2001 року за ініціативи та фінансової підтримки козацького генерала Леоніда Танащука, увічнює подвиг козаків – визволителів Дунаєвеччини.

*Курган козацької слави в «Козацькій долині»
неподалік Дунаївців.*

Ім'я Богдана Хмельницького в Хмельницькій області носили 11 колгоспів та радгоспів, у тому числі залісецьке колективне господарство в Дунаєвецькому районі [1, с. 29]. У центрі села ще й досі стоїть бюст козацького гетьмана.

У ході боїв гинули не одиниці чи десятки, нерідко цілі села зникали з лиця землі. За свідченнями польського географа Целлярія, 1659 року Дунайгород був укріпленим містом, але населення в ньому було небагато. 1661 року числилося 20 димів і 2 дими – у Слобідці – Дунайгородській, проживало лише 100 осіб. Не в кращому стані були інші населені пункти. У Залісцях налічувалося 65 жителів, у Михайлівці – 40, у

Ступинцях – 10, були повністю спустошені Балин, Голозу-бинці, Панасівка, Іванківці, Кужелівка, Лисогірка, Рудка, Сивороги, Січинці, Смотрич, Тинна. Дунаївці і Балин фігурували в документах не як міста, а як села. Ситуація в краї була надто складною. Люстрація Дунаєвецького і Шатавського маєтків виявила, що протягом 15 років (1657 – 1672) там вдалося зібрати тільки 6 річних посівів. Чотири рази їх знищили татари, 5 разів земля не засівалася у зв'язку з постійними татарськими вторгненнями.

Незважаючи на те, що Поділля відійшло до Польщі, загони брацлавського полковника Василя Дрозда (Дрозденка) чинили наїзди на шляхетські маєтки, 1665 року завдали поразки польським жовнірам під Карабчієвом. Ширився повстанський рух, що заставило шляхту в червні 1666 року зібратися в Кам'янці для вироблення тактики боротьби з повстанцями. 1667 року нове розорення принесло вторгнення кримчаків. 1670 року за розпорядженням коронного гетьмана Яна Собеського в Дунаївцях отаборилася польська залога.

1671 року, рухаючись у складі польського війська з-під Кам'янця на Бар, німецький дворянин Ульріх фон Вердум зафіксував у щоденнику: *«При цьому місці, Медоборах, праворуч видно два малі села, а ліворуч – одне, виглядали вони спустошеними. З цього місця через гору, тоді багнистою рівниною до Зеленець (нині село Зеленець Дунаєвецької міської ОТГ. – В. П.) дві з половиною милі. Це – злиденне спустошене село. Всі поля лежать облогом. Біля лісу, по праву руку, лежить село, а дещо далі з того ж боку замок і спорожніле село Балин»* [9, с. 43 – 44].

Підсумовуючи, слід зазначити, що події національно-визвольної боротьби українського народу середини XVII ст. – не тільки героїчна сторінка нашої історії, а й урок, дуже вчасний для нинішнього історичного моменту. А він – не простий. Багатонаціональність, поліконфесійність, ломка економічного і суспільно-політичного устрою, що викликала

непримиренну і тривалу боротьбу за матеріально-фінансові блага, їх приватизацію і переділ, протистояння політичних сил різних напрямів і уподобань, війна на сході України ускладнюють розбудову незалежності – реформування суспільного життя, зміцнення держави. Досвід Хмельниччини кличе міцнити єдність народу і сконсолідованість політичної еліти в боротьбі за незалежність і власну державність.

Джерела та література:

1. Буб'яков І. Т., Пажинська В. М. Місця козацької слави на Хмельниччині // Тези доповідей науково-практичної конференції «Поділля в роки визвольної війни українського народу 1648 – 1654 рр.». Дунаївці, 1992. С. 28 – 29.

2. Прокопчук В. С. Дунаєвеччина: край і люди: монографія. Дунаївці; Кам'янець-Подільський: Зволейко Д. Г., 2013. 352 с.: іл.

3. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. Київ: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. С. 237 – 247.

4. Копилов А. О. Події визвольної війни на подільській землі (1648 – 1654 рр.) // Тези доповідей науково-практичної конференції «Поділля в роки визвольної війни українського народу 1648 – 1654 рр.». Дунаївці, 1992. С. 3 – 5.

5. Назаренко Є. Д. Козацькі території в межах Хмельницької області // Поділля і Південно-Східна Волинь у роки Визвольної війни середини XVII ст.: матер. всеукр. іст.-краєзн. наук.-практ. конф. 19 верес. 1998 р. Стара Синява: Поділля, 1998. С. 114 – 117.

6. Прокопчук В. С. Дунаївці: краєзн. нарис. Львів: Каменяр, 1989. 79 с.: іл.

7. Прокопчук В. С. Дунаєвеччина в роки визвольної війни 1648 – 1654 рр. // Тези доповідей науково-практичної конференції «Поділля в роки визвольної війни українського народу 1648 – 1654 рр.». Дунаївці, 1992. С. 16 – 18.

8. Свричевський А. В. Соратники Богдана // Поділля і Південно-Східна Волинь у роки Визвольної війни середини XVII ст.: матер. всеукр. іст.-краєзн. наук.-практ. конф. 19 верес. 1998 р. Стара Синява: Поділля, 1998. С. 111 – 114.

9. Степанков В. С. Дунаєвеччина в роки Української національної революції (1648 – 1676) // Тези доповідей республіканської наукової конференції «Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля». Дунаївці, 1993. С. 41 – 44.

10. Степанков В. С. Наративні джерела про події національної революції на терені сучасної Дунаєвеччини (1648 – 1654 рр.) // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: матер. наук.-краєзн. конф. Київ: Рідний край, 1997. С. 36 – 37.

11. Степанков В. С. Боротьба мешканців Подільського воєводства проти відновлення польського панування в кінці 1648 – першій половині 1649 рр. // Краєзнавство. 1999. № 1 – 4. С. 62 – 69.

12. Тези доповідей науково-практичної конференції «Поділля в роки визвольної війни українського народу 1648 – 1654 рр.» / редкол. І. С. Винокур, В. С. Прокопчук. Дунаївці, 1992. 30 с.

13. Труды Подольского церковного историко-археологического общества / под ред. Е. Сецинского и Н. Яворовского. Каменец-Подольск: Типогр. Св. Троицкого братства, 1911. Вып. 11. С. 27 – 54.

Анастасія САУЛЯК

ПОДІЇ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ У СЕЛІ СТИНА

Національно-визвольна війна середини XVII ст. є однією із ключових подій в історії України, що вплинула на подальший розвиток державотворчих та націотворчих процесів. Сучасними істориками зроблений великий внесок у вивчення, причин, характеру, подій війни, її політичних, економічних, соціальних аспектів. Досліджено діяльність її активних учасників.

Разом з тим на регіональному рівні, проблема залишається менш дослідженою. Звернення до локального виміру по-

дій Національно-визвольної війни дозволить розширити та поглибити фактографічну складову теми, збагатити нашу історію іменами героїв, які відчайдушно захищали свої містечка та села, ціною власного життя вибудовували державність України.

Метою статті є вивчення подій Національно-визвольної війни середини XVII ст. на рівні села Стіна Томашпільського району Вінницької області.

Село розташовано у мальовничому куточку Поділля. Воно має досить давню історію. Перша писемна згадка про Стіну датується 1550 р. На той час воно перебувало у власності шляхтичів Рахновських. У 1586 р. Рахновський продав Стіну з городищами князю Янушу Васильовичу Острозькому. На початку XVII ст. село перейшло у власність Томаша Замойського, який на честь свого батька назвав населений пункт Янгородом [2, с. 121]. В народі його називали Чорне. Однак жодна із цих назв не набула поширення, і з часом за поселенням закріпилася сучасна назва Стіна.

Вже наприкінці XVI – на початку XVII ст. населений пункт набув вигляду невеликого містечка. На горі, над річкою Русава, розміщувався укріплений замок. Його місце розташування створювало додатковий захист, адже гору огортала річка, утворюючи таким чином півострів.

Турецький географ, мандрівник Евлія Челебі, який був учасником турецьких походів на українські землі, у подорожніх записках так описав фортецю: «Ця фортеця стоїть на березі ріки. Її цитадель споруджена на крутій скелі і є міцною спорудою, збудованою з каменю. За фортечними стінами є арсенали, гармати, декілька монастирів із дзвонами. Нижній посад огорожений земляним валом і частоколом, посад великий, його огинає ріка» [6].

Цей опис підтверджує, що на середину XVII ст. це була одна із важливих фортець, що захищала південно-східні кордони. У містечку діяла церква, збудована за переказами

Стефаном Нечаєм [2, с. 121]. Діяли майстерні ковалів, столярів та гончарів.

Поділля було одним із центрів розгортання Національно-визвольної війни середини XVII ст. Військові дії не минули і Стіну. Частково події, що розгорталися у селі, були висвітлені у фундаментальному дослідженні В. А. Смолія та В. С. Степанкова «Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.)» [5]. Висвітлені у краснзнавчих дослідженнях П. В. Антонішина «Стіна. Минуле і сьогодення», О. Ю. Мельника «Нескорена Стіна» [1, 2, 3].

Населення Стіни, як переважна більшість українського населення на початку XVII ст., потерпало від свавілля польських землевласників, тому на початку розгортання Національно-визвольної війни підтримало запорозьке козацтво та Б. Хмельницького.

Місцеве військо очолив отаман Кузьма. Він організував із мешканців Стіни козацький загін, який вирушив із містечка на зустріч із основними військовими силами Війська Запорозького. Дорогою до них приєднувалися козаки з інших сіл та містечок [3, с. 36 – 37]. Неподалік Немирова було сформовано багатотисячне військо під керівництвом Данила Нечая. Згодом до них приєдналася і наступаюча армія Б. Хмельницького. Місцеве населення також виходило на боротьбу, не маючи зброї, вони використовували у її якості господарський реманент: сокири, вила, коси.

Полки Максима Кривоноса та Данила Нечая наступали з лівого флангу. Тим часом отаман Кузьма на чолі жителів Стіни вели наступальні бої на південних територіях Поділля. Зусиллями козацького війська та місцевого населення від польського панування у 1648 р. були звільнені Брацлав, Тульчин, Шпиків, Шаргород, Чернівці, Могилів, Ямпіль. В полку Данила Нечая козаки також воювали пліч-о-пліч з козаками полковника Івана Богуна [3, с. 37]. Польська армія несла

значні втрати. Рятуючись від повного розгрому, вона почала відступати, залишаючи зброю, спорядження, коней.

Українська армія успішно провела свій військовий похід. Перед військом Богдана Хмельницького впали міцно укріплені польські кріпості: Бар, Кам'янець. Стінянські козаки успішно та героїчно пройшли визвольним походом аж до Львова [3, с. 38].

На звільненій території, у тому числі і в Стіні, козацький уряд, наказав укріплювати свої фортеці. Скасовувалися панщина та особиста залежність селян [3, с. 40].

Після укладання Зборівської угоди 1649 р. польський уряд не полишив наміру повністю розбити козацьке військо. Уже з жовтня 1650 р. почастишали провокації жовнірів на Поділлі. Вони нападали на козацьку територію. Активізувалася й підготовка коронної армії. 5 січня 1651 р. Ян Казимир видав спеціальні розпорядження шляхті, у яких йшла мова про підготовку до походу на Правобережну Україну [5, с. 118].

У лютому 1651 р. 20-тисячна коронна армія, очолювана Мартином Калиновським, залишила позиції під Кам'янцем-Подільським і вирушила в напрямі Бару, щоб атакувати Брацлавський полк. Основні події в цей час розгорталися на Поділлі. Брацлавський полковник Данило Нечай, маючи відомості про приготування коронної армії, а також отримавши відповідний наказ від гетьмана, вирішив зміцнити залоги в прикордонних містах. Козацькі сотні прибули до Мурафи, Стіни, Шаргорода, Ямполь, Красного та інших міст. Головні сили свого полку Нечай передбачав зосередити в Красному.

Д. Нечай, очоливши козаків, намагався вибити поляків із Красного, але був смертельно поранений. Козацьке військо потрапило в оточення в Красному. Добре укріплене містечко давало можливість довго утримувати оборону. Після тривалого відчайдушного супротиву козацтва та місцевого населення під керівництвом, обраного після смерті Данила Нечая,

полковника Г. Кривенка, місто було захоплено поляками. Саме місто було спалено, а його мешканців, у тому числі жінок і дітей, знищено. Водночас і польське військо зазнало тяжких втрат – загинуло близько 1 тис. жовнів [5, с. 120].

Після короточасного бою Калиновський зайняв 24 лютого Мурафу, а 27 лютого, внаслідок зради міської верхівки, оволодів Шаргородом. При цьому вражає підступність польського командування. Для того, щоб зняти із себе відповідальність за відновлення воєнних дій, М. Калиновський звернувся з листом до Б. Хмельницького й звинуватив саме Данила Нечая в порушенні миру.

1 березня польські полки залишили Шаргород і наступного дня зупинилися в Чернівцях, завчасно покинутих козаками. Похід польського війська супроводжувався жорстокими розправами над місцевим населенням [5, с. 120 – 121].

3 березня 1651 р. коронне польське військо підійшло до містечка Стіна. Його оборону очолив отаман Кузьма та сотник Олександренко. Окрім козаків, для організації захисту зібралися селяни з околиць. Вони вирішили оборонятися. Як тільки польсько-шляхетське військо наблизилося до містечка, оборонці почали стріляти. Однак, польське військо мало чисельну перевагу, було краще озброєне. Тому місцеве населення змушене було залишити хутори й долішню частину, й піднятися у верхню частину міста, більш укріплену. Попри стратегічну та тактичну перевагу протягом трьох днів польське військо не могло здобути фортецю.

Народна пам'ять місцевих жителів зберігає численні легенди та перекази про тогочасні події. Одна з них розповідає про героїчний вчинок місцевого німого хлопчика. Щоб залишити ворожих коней без корму, він таємно пробрався в стан ворога і спалив стіг сіна. Калиновський наказав покарати хлопчика на смерть.

Мельник О. Ю. у краєзнавчому дослідженні з історії села Стіна вказує, що Калиновський пропонував сотнику Олек-

сандренку розпочати перемовини, але той відмовився, передавши, що із поневолювачами перемовини вести не буде. Калиновський пропонував місцевим жителям заплатити викуп у розмірі 4 тисяч злотих за зняття поляками облоги та присягнути на вірність польському королю. Проте, також отримав категоричну відмову. Зрештою від села вони відступили [3, с. 42].

Тривала облога Стіни затримала польське військо, скорегувала їх плани та позначилася на подальших військових діях. Вони повернулися до Чернівців. Звідси два полки під проводом С. Лянцкоронського рушили до Ямполя, вночі 6 березня знищили козацьку варту, увірвалися до міста й вирізали кілька тисяч його мешканців, а також грецьких, молдавських і турецьких купців, саме ж місто дощенту спалили. Скликана в цей час Калиновським військова рада вирішила продовжити похід до Вінниці, захопити її й укріпитися там, аби перебути весняне бездоріжжя й дочекатися підходу нових полків [5, с. 122].

Вчасно довідавшись про появу польської армії, кальницький полковник І. Богун мав можливість підготуватися до відсічі. З поміж іншого саме затримка польського війська у містечку Стіна створила для цього гарні передумови [3, с. 123]. Облога Вінниці тривала до 21 березня 1651 р. Козаки та місцеве населення при обороні міста проявили військовий хист та майстерність, вдаючись до різних стратегій захисту.

18 березня Калиновський послав на чолі кількох полків свого сина на роз'їзд до Кальника. Недалеко від Липівця його раптово атакував авангард українського війська, що поспішало на допомогу Богуну. Зазнаючи тяжких втрат, коронний обозний панічно відступив до Вінниці. Слідом за ним 20 березня в околицях міста з'явився Уманський полк Й. Глуха, що викликало страшенний переляк у польському таборі [5, с. 123 – 125].

Після цього польські війська залишити Вінницю та відступити через Браїлів, Мурафу та Бар. По дорозі військо втратило весь обоз зі спорядженням, продовольством і фуражем, напризволяще було кинуте майже тисячу поранених і хворих жовнірів. Усього ж за місяць боїв на Брацлавщині польська армія недолічилася щонайменше 8 тис. вояків, втратила всю артилерію. Жовніри назвали цей похід Калиновського «проклятою справою» [5, с. 125].

Провівши детальний аналіз вищезгаданої інформації, можна зробити висновок, що події в містечку Стіна мали важливе значення у загальному перебігу Національно-визвольної війни середини XVII ст. та демонструють регіональний зріз цього часу. Про важливість тих подій в історичній пам'яті місцевого населення свідчить збереження легенд та оповідей про героїзм захисників містечка, нескореність їх духу. Разом з тим, означена у цій науковій розвідці проблема не є вичерпаною та потребує подальших досліджень.

Джерела та література:

1. Антонишин П. В. Стіна. Минуле і сьогодення: збірник. Вінниця, 2010. 128 с.
2. Антонишин П. В. Томашпільщина: збірник. Вінниця: Віндрук, 2013. 176 с.
3. Мельник О. Ю. Нескорена Стіна: історична повість. Вінниця / Вінницька обласна друкарня, 2019. 112 с.
4. Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни середини XVII ст.: Матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої науково-практичної конференції, 19 вересня 1998 року / Інститут історії України НАН України та ін. Стара Синява: Поділля, 1998. 328 с.
5. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 447 с.

6. Эвлия Челеби. Книга путешествия. Том V. Земли Молдови
и Украины. Режим доступа:
<http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Celebi3/text5.phtml?id=1731>

Науковий керівник:

Пятницькова Ірина Володимирівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Євгеній ЗАБОЛОТНИЙ

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ОЗБРОЄННЯ КОЗАЦЬКОГО ТА КОРОННОГО ПОЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКА У БИТВІ ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ

Ім'я Івана Богуна нерозривно пов'язано із подіями Берестецької битви 28 червня – 10 липня 1651 р. Це була найбільша військова компанія Національно-визвольної війни середини XVII ст. Гетьман та козацьке військо поклали великі сподівання на перемогу та остаточне визнання Польщею української державності. Проте, зрада кримського хана, його відступ з поля бою стали вирішальними та призвели до поразки. Лише завдяки військовому таланту та хисту Івана Богуна вдалося вивести із польського оточення значну частину козаків та врятувати українське військо від повного розгрому.

Особливий інтерес у вивченні подій Берестецької битви викликає аналіз козацького озброєння, особливо у порівнянні із польським військом, що дає можливість визначити війсь-

ковий потенціал українського козацтва, можливість здобуття перемоги за більш сприятливих зовнішніх обставин.

Дослідниками, що започаткували спеціалізоване вивчення подій битви під Берестечком, у тому числі і озброєння, були українські історики М. Костомаров, І. Каманін. Належну увагу військовому озброєнню козацтва присвятив Д. Яворницький [10]. У радянський період означеній проблематиці були присвячені дослідження І. Крип'якевича, В. Голобуцького, Ф. Шевченка [5]; [3]; [8]. Серед сучасних науковців військове озброєння супротивників у битві під Берестечком досліджують В. А. Брехуненко, К. І. Свешніков [1, 7]. Фрагментарно окремі аспекти проблеми знайшли висвітлення у дослідженнях І. С. Стороженко, колективній монографії «Історія українського козацтва. Нариси» у 2 т. [4]; [6].

Джерелознавчу основу публікації складають письмові джерела періоду Берестецької битви. Вони представлені різноманітними офіційними документами, листами урядових і приватних осіб, щоденниками, хроніками, спогадами, літописами і працями істориків сучасників цих подій. Значна частина цих документів опублікована. Одне із ґрунтовних зібрань документів про події Берестецької битви було упорядковане В. Г. Виткаловим та Т. О. Пономарьовим. Окрім безпосередньо письмових джерел збірка містить зразки усної народної творчості, опис іконографічних джерел та каталог археологічних джерел битви [2].

Мета даної наукової розвідки полягає у комплексному аналізі на основі джерел та наукової літератури озброєння та амуніції українського козацького та польського коронного війська у битві під Берестечком.

Під Берестечком структура козацького війська відповідала січовим традиціям. Основою Війська Запорізького була піхота, що ділилася на сотні, які у свою чергу організаційно складалася з маленьких (10 – 12 осіб) первинних територіальних одиниць-куренів, очолюваних курінними отаманами. Б.

Хмельницький закріпив в універсалах існування такого підрозділу, зобов'язавши на кожні 10 козаків мати один віз з озброєнням і харчами [6, с. 63]. За документальними свідченнями, під Берестечком запаси дозволяли виділяти на курінь 2 – 3 діжки сухарів. Запорізький курінь був не тактичною військовою одиницею, а тільки базою для її формування [6, с. 63].

Чисельність підрозділів різного рівня не була сталою і змінювалась залежно від багатьох обставин. Нерідко полки мали 2 – 3 тис. чол., сотні – 300 – 400, курені – до сотні осіб. Під час загальних мобілізацій у війську перебували міщани та селяни тієї чи іншої місцевості [1, с. 76].

Союзне до козацтва татарське військо формувалося на засадах ополчення. На заклик хана кожен рід мав виставити визначену кількість вершників, які мусили прибути зі своїм спорядженням: 2 – 3 коня, вози, харчі, зброя. Татарська кіннота поділялася на важку та легку [1, с. 82]. Організаційно військо ділилося на великі з'єднання, сформовані за родовою ознакою, а далі на сотні й десятки. Кілька таких з'єднань, очолюваних найстаршими мурзами того чи іншого роду, створювали своєрідні корпуси – крила [1, с. 83].

Польське військо складала кіннота та піхота, основною її структурною частиною залишається хоругва на чолі з ротмістром. У піхоті кількість військових у одній хоругві могла коливатися від 100 до 400 осіб. Якщо ж кількість осіб була більшою за встановлену норму, її могли поділити на дві частини – праву і ліву. Відповідно кожна хоругва у свою чергу поділялася на десятки, очолювані десятниками [1, с. 72]. Кінні підрозділи склалися із 60 – 200 вершників. У підпорядкуванні кіннотника служив озброєний почет (як правило 3 особи) для обслуговування амуніції. Будучи основою коронного війська, кіннота поділялася на види: гусарія, козацька (панцерна), райтарія, аркебузія.

На стороні польського війська воювали підрозділи найманців. Вони були укрупненими і формували регіменти, які

охоплювали кінноту чи піхоту певного виду. Регіменти ділились на кампанії, певний аналог хоругв. У піхоті кампанії нараховували 90 – 120 жовнів, об'єднаних у капральства. У свою чергу капральства поділялися на роти по 6 – 7 осіб у кожній. Кампанії мали куди розгалуженішу керівну ланку, ніж коронні хоругви, а ще персонал, який обслуговував воїнів (ковалі, кушніри, лікарі тощо) [1, с. 60].

Озброєння козаків відбивало особливості характерного бойового мистецтва. У козака була шабля бойова («чорна») На думку І. Свешнікова, це була проста бойова шабля з коротким кривим клинком без поздовжніх різців і з перснем для великого пальця на перехресті. Така шабля була ним знайдена на Берестецькому полі бою (на переправі) [6, с. 58 – 59]. Найпоширенішими були шаблі угорсько-польського типу, а також «ординки». Визначальною їх рисою були довгі (до 90 см), плавно вигнуті клинки, як правило, з відкритими руків'ями [4, с. 489].

Окрім бойової шаблі існувала і добре оздоблена парадна. Її носили у святкові дні. Серед українців шабля вважалась не тільки зброєю а й невід'ємним елементом національного одягу, користувалася особливою шаною як символ свободи та лицарства. Її називали шаблею-сестрицею, ньенькою- рідненькою. За велику честь вважалося мати шаблю, здобуту у ворога в бою [6, с. 58 – 59].

Також широко застосовувалися і інші види холодної зброї. Серед них бердиш – бойова сокира з довгим лезом у вигляді півмісяця, нижній кінець якої переходив у смугу-кошицю, що кріпилася до держака, підсилюючи кріплення обуха. Бердиш підходив для розгонистих рубаючих ударів, а також міг ефективно використовуватися для захисту.

Бойовий молоток мав довгий загострений клівець та багатогранний обух. Закріплювався на довгому дерев'яному держаку і використовувався для удару по ворожому вершнику. Особливості конструкції келепа та велика сила удару

призводили до розбивання броньованого захисту противника. Використовувався келеп, очевидно, у сполученні з бердишем. Про розповсюдженість та ефективність келепа виразно нятякають рядки з народного фольклору: «А козак козачий звичай знає, Келепом по ребрах торкає...». Багато келепів було знайдено під час археологічних розкопок на місці битви під Берестечком, тож стара українська пісня була абсолютно слухна: «Козак ляшка здоганяє, Келепом межі плечі наганяє...»

На місці битви були виявлені також чекани, які представляли собою невелику сокиру на короткому держаку, з напівкруглим лезом, що дозволяло завдати противнику глибоких рубаних смертельних ран. Вони використовувалися у рукопашному бою у сполученні з іншою холодною та вогнепальною зброєю.

Розповсюдженим серед козацтва видом зброї були ножі, які козаки носили за халявами та в сумці. Крім звичайних – з дерев'яними та кістяними руків'ями – були ножі суцільно металеві, які, можливо за думкою І. К. Свешнікова), використовувалися як металеві зброя.

Одним із видів зброї були списи, довжина їх наконечників становила 27,5 – 63,5 см., а довжина дерев'яного держаку доходила до 4 м. Його використовувала переважно козацька кіннота у сполученні з вогнепальною зброєю та шаблею [6, с. 58 – 59]. Також спис міг використовуватися як металеві зброя.

Луком користувалися у випадках, коли застосування вогнепальної зброї ускладнювалося через відсутність боєзаряду, або у дощову погоду. Середня відстань стрільби з лука була в межах 200 – 300 кроків, а в окремих випадках – до 500. При стрільбі з коня відстань польоту стріли збільшувалась майже на третину. Лучник міг випускати за хвилину від 8 до 12 стріл, при цьому на відстані 130 кроків майже всі вони влучали у ціль. Стріли для лука зберігалися у сагайдаку, який

закріплювався на поясі лучника з правого боку [6, с. 58 – 59]. Він фігурує в озброєнні старшини як символ шляхетства і лицарства.

Розкопки на місці битви виявили різноманітні зразки вогнепальної зброї, зокрема рушниці. Стволи цих рушниць довжиною до 85 см, як правило, були вже не зварені, а розсвердлені, що підвищувало надійність і балістичні властивості зброї. Ствол і припасований до нього замок «осаджувалися» в ложі з багатопрофільним мушкетним прикладом. Калібр рушниці коливався в межах до 18 мм, загальна довжина – 120 см, вага – 2,5 – 3,2 кг. Окрім рушниць, у козацьких полках використовувалися карабіни і бандолети. Знайдені на полі Берестецької битви карабіни мають калібр 10 – 12 мм, довжину ствола до 85 см, що свідчить про їхні невеликі розміри і вагу [4, с. 488]. Такі види зброї були в використанні у кінноті, їх малі розміри та вага дозволяли здійснювати постріл в нестабільних умовах.

За повідомленнями писемних джерел, у війську Хмельницького використовувалися мушкети, піщалі й гаківниці. Мушкет, завдяки своєму довгому стволу й великому калібру (18 – 20 мм), був грізною і потужною зброєю. Випущена з нього куля влучала в ціль на відстані 250 – 300 метрів. Згідно з матеріалами археологічних досліджень, козаки застосовували поширені на той час в Європі мушкети полегшеного типу з ударно-кремінними замками, котрі не вимагали оперття на спеціальну підставку (форкету), однак їхня вага лишалася значною – до 7 кг. Зазвичай з мушкетів стріляли великими свинцевими кулями, іноді – з металевим осердям [4, с. 488]. Мушкети хоч і були грізною зброєю, проте їх громістка будова ускладнювала ведення тривалого наступального бою.

Стрілець з мушкета з ударним кремінним замком за час бою робив 24 – 36 пострілів. Знайдені козацькі ладівниці розраховані саме на цю кількість набоїв. Згідно з універсалами Б. Хмельницького кожен козак, вирушаючи у похід, повинен

був мати при собі 5 фунтів (2 кг) пороху і 5 кіп (300) куль – боєприпасів, розрахованих на 2,5 години безперервного вогню, а набой в ладівниці – на 15 хвилин [6, с. 58 – 59]. Потужність мушкета дозволяла ефективно протистояти добре захищеній кінноті.

Мобільний та ефективний, рухомий табір з возів будувався залежно від тактичної обстановки і мав на меті створення штучної перепони для ворога на відкритій, рівнинній місцевості. Для його побудови використовувалися, звичайні, але міцні обозні вози, обладнані пристосуванням для запрягання коней з обох кінців. Знайдена І. Свешніковим на місці Берестецької битви дерев'яна вісь возу, обкована залізом, свідчить, що козацький віз відрізнявся від селянського своєю міцністю, для досягнення якої застосовувалося металеве підсилення несучих його вузлів [6, с. 67].

З реляції Вишгородського стольника Млоцького можна зробити висновок, про те, що козаки мали значну перевагу в фортифікації. Під час одного із штурмів, поляки змогли пробити укріплення, але зазнали великих втрат, крім того в руках запорожців опинилося 2 воєнних прапори ворога.

З створенням полкової артилерії у кожному полку (2 – 3 тис. чоловік) української армії було введено по 6 – 7 гармат малого калібру (фальконети), які транспортувалися на однокінних двоколісних лафетах [6, с. 55]. У війську Хмельницького під Берестечком було близько сорока гармат-фальконетів. У Польському приказі у Москві І. Мануйлова та В. Данилова говориться, що крім полкових гармат гетьман мав 30 своїх, проте ця інформація недостовірна. За повідомленням одного з документів польського походження, під час обшуку покинутого козаками табору було взято 16 гармат.

Союзна татарська кіннота поділялася на важку та легку. Важка кіннота мала захисне спорядження, що включала короткорукавну кольчугу, шолом-шишак чи тюрбанний шолом, шолом-місюрку. Легка кавалерія була одягнута в шовкові чи

бавовняні халати. Взимку поверх них одягали кожухи. Обов'язковими складовими озброєння татарського вершника були лук зі стрілами. В озброєнні вони використовували також списи, що сягали в довжині до 4 м [1, с. 83]. Головним мінусом татарської кінноти була відсутність міцної захисної амуниції. Кампанія 1649 р. довела ефективність такого військового союзу. Враховуючи попередній досвід, Хмельницький мав підстави розраховувати на успіх.

Елітою польської кінноти вважалися гусари. Обладунок гусара включав перш за все панцир для захисту верхньої частини тіла. Складався він з металевих наплічників, наручників, нагрудника, наспинника та коміра. До ліктя руки ховали у спеціальні рукавиці Стегна прикривали настегенники. Під панцир одягали кольчугу з металевих кілець. Хто мав значні статки, замовляли кольчугу з металевих бляшанок, прикріплених до шкіри, підбитої полотном та оздобленої оксамитом. На панцир заможні гусари воліли натягувати шкури з леопардів або тигрів, а бідніші – рисячі або вовчі. Голову прикривав шолом, прикрашений гусячим, страусиним чи павичевим пір'ям. Сідло покривали східним килимом. До сідла або до наплічників кріпили два дерев'яні крила, оббиті листовим металом, обтягнуті оксамитом і оздоблені знову ж таки пір'ям [1, с. 61].

До озброєння гусар належали: дерев'яні списи довжиною до 5,5 м, оббиті на кінці залізом; концежами (меч довжиною 1,6 м); шаблі, келепи, чекани, пара пістолетів та щит. У бою, використовували арабських коней, до яких підбирали розкішну зброю [1, с. 65].

Крім гусарів, до важкої кінноти належали підрозділи чужоземної кавалерії – аркебузери та райтари. Райтари мали панцир, нарукавники, забрало. Були озброєні двома короткими й однією довгою рушницями, чеканом і рапірою. Під час бою найперше використовували вогневу спроможність райтарів [1, с. 69].

Спорядження козацьких (панцерних) хоругв не мало уніфікованості. Верхню частину тіла вершника захищала здебільшого лише кольчуга з короткими рукавами. Але певна кількість вершників мала й панцирі. Зовнішню частину руки прикривав спеціальний карваш, виготовлений із бляхи. На голову одягали так звану місьюрку – залізну шапку з кольчужною сіткою, яка прикривала задню та бічну частину голови, а також шию. Руки від ліктя до низу захищали рукавиці з лосиної шкіри. Озброєння більшої частини кіннотника козацької хоругви включало: щит, легкий карабін, бандолет (короткий мушкет), чекан, келеп, шаблю, двометрове древяне луки з стрілами [1, с. 65]. Ці підрозділи відзначалися швидкістю та маневреністю, їх використовували для блискавичних переміщень, флангових рейдів, зміни напрямку ударів і прикриття флангів.

Піхота в коронному війську становила меншість. У битві під Берестечком взяли участь піхота польського та угорського типів, а також драгони та німецька піхота, що поділялася на пікінерів та мушкетерів. Рядові піхотинці дістали назву драбів, що були озброєні рушницями або мушкетами та шаблями, часом ще обухами й топірцями. Так звана угорська піхота була озброєна рушницями, шаблями, топірцями. Її стихія, – атака, під час якої використовувалася скорострільність і натиск. Натомість в обороні проти кінноти обидві були менш ударними, ніж драгони, бо не мали пік [1, с. 74].

Додатковим бойовим ресурсом коронної армії була артилерія. У їх розпорядженні перебували гармати малого та середнього калібрів – три й шести фунтові, проте неясно, скільки саме. За наказом короля були стягнені крупнокаліберні гармати з Бродів, Львова і Дубна – 24 та 48 фунтові [1, с. 74].

Отже, у підсумку варто сказати про те, що воюючі між собою армії, мали як переваги, так і слабкі сторони в озброєнні. Беззаперечною перевагою козацького війська була мо-

більша, добре озброєна, організована та загартована в боях піхота, яка вдало поєднувала різні види вогнепальної та холодної зброї. У поєднанні з легкою та швидкою татарською кіннотою, блискавичними та потужними ударами не раз долала поляків. Важливу роль відігравав рухомий козацький табір який неодноразово доводив свою ефективність. Проте вагомим недоліком козацької армії можна вважати відсутність власної кавалерії, що зумовлювала залежність від татар в наступальних операціях.

Перевагою армії Річ Посполитої залишалася важка гусарська кіннота, яка за своїми бойовими показниками вважалася однією з найкращих в Європі, хоч і не могла похвалитися швидкістю та мобільністю. Варто відмітити і важливу роль артилерії, що використовувалася при штурмі козацького табору. Слабким місцем поляків була другорядна роль піхоти, її порівняно з козаками мала маневреність, та однотипність озброєння.

Джерела та література:

1. Брехуненко В. Програна битва виграної війни. Битва під Берестечком 1651 року: науково-популярне видання. Київ: Темпора, 2013. 116 с.

2. Виткалов В. Г., Пономарьов Т. О. Берестецька битва 1651 року мовою документів: за матеріалами наукової спадщини І. К. Свешнікова. Хрестоматія. Рівне: РДГУ, 2005. 404 с.

3. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ: Вища шк., 1994. 539 с.

4. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Ред. кол. : В. А. Смолій (відп. ред.). НАН України. Інститут історії України; Науково-дослідний інститут козацтва. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 1. 800 с.; 2007. Т. 2. 724 с.

5. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. Львів: Світ, 1990. 408 с.

6. Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття:

Кн. 1 : Воєнні дії 1648 – 1652 рр. Монографія. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. держ. ун-ту, 1996. 320 с.

7. Свешніков І. К. Битва під Берестечком. Монографія. Львів: Слово, 1992. 304 с.

8. Шевченко Ф. Історичні студії: Збірка вибраних праць і матеріалів (До 100-річчя від дня народження) / Ред. кол.: В. Смолій (голова), Г. Боряк, Л. Дубровіна. Київ: Інститут історії України, 2014. 700 с.

9. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі: пер. з фр. Ю. І. Назаренка. Київ: видавництво Академії наук України, 1960. 200 с.

10. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. Т. 1 / ред. кол.: П. С. Сохань (голова), В. А. Смолій (заст. голови), В. Г. Сарбей. Київ: Наукова думка, 1990. 596 с.

Науковий керівник:

Пятницькова Ірина Володимирівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Ірина ПЯТНИЦЬКОВА

МІСТА ПОДІЛЛЯ В ЧАСИ НАЦІОНАЛЬНО-ВІЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ СЕРЕДИНИ XVII ст.

В історії кожного народу є події, які відігравали виключно важливу роль у процесі їх націотворення та державотворення. В Україні однією із них є Національно-визвольна війна середини XVII ст. Вона призвела до кардинальних змін в політичній, соціально-економічній, світоглядній сферах.

У сучасній історичній науці дослідники приділяють належну увагу вивченню різних аспектів Національно-визвольної війни середини XVII ст. Це є цілком виправданим і обумовленим нагальними потребами сучасного суспільно-політичного життя. Проте, у порівнянні із дослідженнями політичних трансформацій та розгортання військових подій, менш дослідженою видається розвиток соціально-економічної сфери, особливо на регіональному рівні.

Одним із центрів розгортання Національно-визвольної війни середини XVII ст. було Поділля. Зосередження уваги на особливостях розвитку міст регіону в цей період дозволить розширити знання з історії краю, на локальному рівні простежити характерні риси трансформаційних процесів в міському просторі.

Фрагментарно особливості розвитку міст Поділля у другій половині XVII ст. були висвітлені у дослідженнях О. Гуржія, О. Компан [2, 4]. Окремі праці були присвячені певним містам регіону. Зокрема, історію Умані досліджував Ю. Мицик [6].

По мірі розгортання Національно-визвольної війни, на територіях, звільнених від польського панування, утверджувався полково-сотенний адміністративний устрій, властивий козацтву. На теренах Поділля вже у 1648 р., було утворено Уманський, Брацлавський, Могилівський Кальницький полки. У свою чергу полки поділялися на сотні. Їх кількість не була однаковою, і могла варіювати від 7 до 20. Сотня як складова одиниця і важлива ланка адміністративно-територіального устрою охоплювала десять і більше сіл, одне, або кільканадцять містечок. Територіальні мережі сотень ніколи чітко не окреслювалися та часто змінювалися і перерозподілялися. Як правило, назва сотні відповідала назві сотенного міста [3, с. 29].

У джерелах та науковій літературі більше інформації, стосується функціонування саме козацьких полків як війсь-

кових одиниць, у той час як питанням окремих міст та засадам їх внутрішнього життя приділено значно менше уваги. Як правило, вони розглядають в контексті соціально-економічної характеристики полків.

Так, Уманський полк був утворений в 1648 р. після звільнення міста від польських військ Конецпольського силами козаків І. Ганжі та М. Кривоноса. На той час місто було добре укріплене, мало замок із баштами, захисними валами, ровами та залогою із надвірних козаків. Першим полковником був призначений І. Ганжа. До сотенних міст полку належали Романівка, Бершадь, Соболівка, Ладижин, Кисляк, Івангород, Кочубеївка, Бабани, Маньківка, Цибулів, Іваньки, Буки, Бузівка [2, с. 14].

Проте, з поміж усіх міст полку, Умань вирізнялася за кількістю населення та потужністю фортифікаційних укріплень. За даними О. Компан у середині XVII ст. у місті проживало 9,6 тис. осіб. Це достатньо великий показник для того часу [4, с. 67]. Місто займало важливу стратегічну позицію у війні із Річ Посполитою, тому козаки докладали великих зусиль для його укріплення та посилення обороноздатності.

Опис Умані часів Національно-визвольної війни передає Павло Халебський. Він був сином і помічником антиохійського патріарха Макарія III, і разом з ним відвідав Україну, залишивши подорожній щоденник. У його описі Умань постає «великим містом із трьома фортецями на окремих пагорбах». При цьому автор зазначав, що роботи по укріпленню міста продовжувалися, козаки поглиблювали рови, зміцнювали вежі, ставили на них гармати» [7, с. 76].

Опис фортифікаційних укріплень Умані дещо доповнюють записи мандрівника Евлія Челеби, який у складі турецького війська брав участь в поході на українські землі за часів гетьманування П.Дорошенка. У своїй книзі мандрів, вказує, що місто було обнесене частоколом та земляним валом, висота якого складала 20 ліктів (більше 10 м), ширина 10 ар-

шинів (близько 7 м), бастіони у висоту до 23 ліктів (більше 12 м). Укріплення мало 21 воріт, здебільшого дерев'яних [8, с. 159].

Як Павла Халебського, так і Евлія Челебу вражала краса та багатство міста. Перший з них зазначає «Умань – перше велике місто в країні козаків; будинки в ньому високі й ошатні, більша частина належала ляхам, іудеям та вірменам, численні вікна з різнобарвного скла, всередині помешкання над ними висять ікони. Городяни дуже мальовничо убрані. У місті дев'ять церков, прегарних, з високими банями...» [7, с. 76 – 77].

Евлія Челеба, який безпосередньо у місті не був, і формував своє враження на основі побачених мурів та почутого, з очевидним перебільшенням вказував, що у місті було 9 тисяч великих і малих будинків, всі будинки були вкриті дранкою і мали печі. У місті було 70 церков та монастирів, 80 торгівельних лавок, 7 постійних дворів та три бані [8, с. 159].

Умань у роки Національної революції мала не лише стратегічне військове значення, а й відіграла важливу роль у політикумі цього часу. У 1665 р. в місті проголосив себе гетьманом Правобережної України Степан Опара. У 1669 р. Умань стала столицею Михайла Ханенка, який конкурував за гетьманську булаву із П. Дорошенком.

У серпні 1674 р. місто було взято в облогу союзницьким до П. Дорошенка турецьким військом. Описуючи ці події, Ю. Мицик дуже вдало використовує визначення «уманська трагедія». Після цього місто фактично було знищене [6, с. 95].

Одним із міст Уманського полку був Ладижин. Місто було досить великим для того часу. У першій половині XVII ст. в нього проживало 6 тис. осіб, діяло 17 церков [6, с. 95].

Брацлавський полк був сформований у 1648 р. після визволення Брацлавщини козацькими загонами М. Кривоноса. Він займав територію сучасної Вінницької та більшу частину Хмельницької областей. Сотенними містами полку були

Брацлав, Браїлів, Буша, Красне, Тульчин, Клебань, Райгород, Вільшанка, Вербка, Гарячківка, Тимонівка, Олександрівка, Яланець, Ямпіль, Шаргород, Мурафа, Соколівка, Станіславчик, Мяснівка (Городівка), Лучинець, Багланівка, Чечельник, Комаргород, Чернавці [3, с. 44].

Місто Кальник (тепер село Кальник Іллінецького району Вінницької області) стало центром Кальницького полку, який був сформований у 1648 р. Сотенними містами полку були Животів, Борщагівка, Тетієв, Липовець, Погребище, Балабанівка, Іллінці, Куна (Кунка), Рахни, Дашів, Терлиця, Жорнище, Ометинці, Бабин, Прилука, Вінниця, Немирів, Вороновиця [3, с. 51].

У 1651 р. із Животівського округу Кальницького полку, Паволоцького округу Білоцерківського полку було утворено окремих Паволоцький полк. До нього із Кальницького відійшли Тетіївська, Погребищенська, Животівська та Борщагівська сотні. А 1653 р. полковий центр було переведено із Кальника до Вінниці і полк реорганізовано у Вінницький.

У 1648 р. загонами М. Кривоноса, І. Ганжі був утворений Могилівський полк, полковий центр якого містився у Могилів-Подільському (один із райцентрів Вінницької області). Сотенними центрами були Могилів, Вільшанка, Шаргород, Ямпіль. За Зборівським миром у 1649 р. Подільське воеводство залишилося у складі Польщі, окрім Шаргородського повіт, і полк розформували, включивши населені пункти цього повіту до складу Брацлавського полку. У 1657 р. полк відновлений під назвою Межибізького з центром у місті Меджибіж. У 1659 р. полковий центр був перенесений до Могилева і полк став іменуватися Подільським [3, с. 71].

За даними О. Компан, на передодні Національно-визвольної війни існування 66 міст у Подільському та 122 – у Брацлавському воеводствах [4 с. 66]. Постійна небезпека зовнішнього нападу призвели до розвитку відносно невеликих міст. Міста Поділля часто не мали навколо себе дрібних се-

лиц. На думку О. Компан, це було обумовлено складним військовим часом. Постійна небезпека примушувала населення, шукати притулку в межах укріплень [4 с. 69]. Мешканці містечок намагалися максимально використати природні ресурси для посилення обороноздатності населеного пункту. Будували укріплення на підвищеннях, на берегах річок.

В умовах постійних військових дій, фортифікаційні укріплення мали особливе значення і складали важливу частину кожного подільського міста. У той же час вони слугували і його межами. Для оборони міст найчастіше насипали земляний вал, в якому споруджували бійниці, тобто невеликі отвори, з яких можна було вести обстріли й контролювати місцевість. У фортифікаційних спорудах Поділля використовували дерев'яні частоколи. Як, це було у Брацлаві [8, с. 159].

Вал посилювали ровом, який заливали водою. Оборонними спорудами міста були також і башти, кількість яких могла бути різною. До міста можна було потрапити через брами, яких було декілька. Крім брами, до міста можна було ввійти через вилазки, які робилися у валах. Подібні тунелі прокладалися для пішоходів, коли треба було вийти з міста на город, в сад, по воду або під час облоги мати запасний вихід з міста.

Детальний опис фортифікаційних укріплень міст Поділля залишив П. Халебський: «Кожне місто неодмінно захищено трьома оборонними дерев'яними стінами, дбайливо утримуваними; зовнішня стіна – це частокіл з гострих паль проти кінноти, щоб не могла увірватися; дві інші, з ровами поміж ними, зведено в середмісті. Над самим містом панує фортеця з гарматами в бійницях; отож, коли ворог усе ж проникне крізь усі три стіни, захисники міста можуть зачинитися у фортеці та оборонятися далі. Дорога до фортеці веде через вузький міст понад ровом, схожим на став, і через

фортечний вал. Коли виникає небезпека, мости руйнують, тому ворога не бояться....» [7 с. 71].

В укріпленій частині розміщувався замок, площа та ринок, церква, адміністративні будівлі полкової та сотенної канцелярії, або органів місцевого самоуправління.

За кількістю населення міста Поділля на передодні Національно-визвольної війни умовно можна віднести до середніх, їх населення здебільшого доходило до 10 тис. осіб. Так, в у Камянець-Подільському мешкало 10 тис. осіб, в Умані – 9,6 тис. осіб, в Брацлаві, Немирові, Ладижині, Прилуках, Погребищах – 6 тис. осіб., в Барі – 5,2 тис. [4 с. 67, 77].

Особливістю цього періоду були зміни в соціальній структурі міст. Провідну позицію не лише у кількісних показниках, а й в економічній сфері, управлінні містами почали займати українці. Так, у Вінниці поляки були відсторонені від врядування у місті, а міські актові книги велися староукраїнською мовою [5, с. 24].

У зв'язку із політичними, військовими обставинами часу, серед міщан спостерігалось збільшення кількості козацького населення. Особливо в Немирові, Ладижині, Прилуках, Погребищі [4, с. 67].

Б. Хмельницький підтримував самоврядування міст. Вони зберігали за собою раніше отримані права, деякі з них одержали від гетьмана охоронні універсали, а їхні жителі – різноманітні пільги, що сприяло активізації господарського життя міст. Проводилася політика підтримки міської промислової галузі. Робилися спроби поліпшувати функціонування цехів. Утверджувалися права власне українських ремісників, котрі набували вільного доступу до занять різноманітними промислами, що, безперечно, сприяло активізації економіки.

На підтвердження цього можна привести опис П. Халєбського: «У кожному місті чи селі неодмінно бачиш великий зариблений ставок, утворений дощовими водами й перегаченими річками. Гать або ж греблю кмітливо вимощено

в'язанками хмизу, ущільненими гноєм та соломою; в греблі пороблено протоки, проточна вода рухає млини. Пристрої, що їх застосовують козаки для обертання млинових коліс, просто таки дивовижні, ми бачили млин, що його змушувала молоти жменя води» [7, с. 64].

Разом з тим, спостерігалася тенденція до посилення влади в містах полкової та сотенної адміністрації, яка нерідко прагнули підпорядкувати собі магдебурзьке й ратушне самоврядування, обкладали міщан податками й поборами. Зокрема, державний скарб взяв під контроль виробництво і продаж горілчаних напоїв у містах, віддаючи їх в оренду магістратам [1, с. 170 – 171].

Однією із найбільших проблем військової доби були руйнації міст, фізичне винищення їх населення. П. Халєбський, подорожуючи Україною, відзначав, що їхав «страшною дорогою» від Умані до Дністра. Містами, що спустошила шляхта разом з татарами та турками. Наявність постійної військової загрози приводила до міграцій населення, які переходили у більш спокійні регіони Волині, Слобожанщини.

Проте, говорити про повне спустошення міст та краю не варто, оскільки після завершення військових дій населення поверталось до старих міст. Прикладом є Кам'янець-Подільський, населення якого тікало в більш безпечні місця, зокрема, на Волинь, але більшість ховалась тут же, а потім поверталась на старі місця. Свідченням цього може бути той факт, що в 1699 р., відразу ж після відходу турків, у Кам'янці-Подільському з'явилися його колишні жителі і пред'явили свої права на будинки і садиби [4, с. 66]. Той же П. Халєбський зазначає, що в краї багато міст і сила народу, а діти «численні як мурашки, і незліченні як зірки» [7, с. 64].

Таким чином, міста Поділля у роки Національно визвольної війни розвивалися відповідно до умов військового часу. Велике значення надавалося сфері оборони, що позначилося на просторових структурах міста, винятково важливий

ролі фортифікаційних укріплень. Відбулися зміни у соціальній структурі, у напрямку збільшення кількості українського населення та посилення його ролі в управлінні містами, економічній сфері. Внутрішня політика Війська Запорозького сприяла збереженню принципів самоуправління міст. Разом з тим мали місце численні руйнації, попри які, край продовжував розвиватися.

Джерела та література:

1. Верменич Я. В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. 306 с.

2. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право. Київ: Основи, 1996. 223 с.

3. Заруба В. М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. Дніпропетровськ: ПП "Ліра ЛТД", 2007. 380 с.

4. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 388 с.

5. *Малицька К. П. Історія міста Вінниці (найдавніші часи – початок XXI століття). Навчально-методичний посібни. Вінниця: ММК, 2016. 122 с.*

6. Мицик Ю. А. Умань козацька і гайдамацька. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2002. 187 с.

7. Халєбський П. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / Упоряд. М. О. Рябий; Післям. В. О. Яворівського. Київ: Укр. Письменник; Ярославів Вал, 2008. 293 с.

8. Челеби Э. Книга путешествия. Том V. Земли Молдови и Украины. Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Celebi3/text5.phtml?id=1731>

УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ГЕРОЇВ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ

Сергій ГАЛЬЧАК

БІЛЯ ВИТОКІВ ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ...

Славетний гетьман Богдан Хмельницький мав широке коло однодумців, соратників-патріотів, які своїми ратними подвигами назавжди увічнили власні імена, до останнього подиху героїчно борючись за свободу та незалежність рідної неньки-України. Серед них видатні військові діячі національної революції 1648 – 1676 рр. Іван Богун, Максим Кривоніс, Данило Нечай...

Великим сподвижником гетьмана, одним із найближчих його соратників був також Іван Виговський, відомий широкому загалу науковців, краєзнавців як український військовий, політичний і державний діяч, гетьман Війська Запорозького, голова козацької держави у Наддніпрянській Україні, Великий князь Руський, київський воєвода, Барський староста, учасник низки переможних битв, у тому числі й славнозвісної битви під Батогом, що сталася в далекому 1652 році на теренах Вінниччини [1].

Проте це не повний перелік титулів і заслуг. Варто не забувати також про малодосліджену сторінку його діяльності – що саме він стояв біля витоків утворення Державного архіву козацько-гетьманської України, був його фундатором.

Термін «державний архів України» [2] запровадив відомий український історик Іван Крип'якевич. Початок же Українського Державного архіву пов'язують із зародженням козацтва, формуванням Запорозької Січі, виникненням козацького управління. Так, історичні джерела XVI ст. засвідчують існування військового архіву у Трахтемирові Київського воєводства. Реєстрове козацтво зберігало у цьому місті свій арсенал, казну, королівські корогви, переховувало важливі документи – козацькі привілеї [3, с. 34].

За часів Б. Хмельницького архів було перевезено до гетьманської столиці – Чигирини.

Функціонування системи державного устрою Української козацької держави, яка виникла в ході Національно-визвольної війни середини XVII ст. під проводом Б. Хмельницького, сприяло появі також численних поточних архівів. У роки війни відбувався активний процес формоутворення структур нової козацько-старшинської влади. Полково-сотенний адміністративно-територіальний устрій закріпився в Україні-Гетьманщині і проіснував до 80-х рр. XVIII ст. Його складовими були нові форми (полки і сотні) та дещо модифіковані усталені структури: міські общини з їх органами управління і суду (магістратами і ратушами) та цехи з певною автономією в управлінні й судівництві. Їхня діяльність відбилася у документах різного походження і форм.

В адміністративно-територіальному і військовому відношенні Гетьманщина поділялася на низку полків: Київський, Чернігівський, Стародубський, Ніжинський, Переяславський, Гадяцький, Прилуцький, Полтавський та ін. Вони були різними за територією, кількістю міст, містечок і слобід, жителів, кількістю в них менших адміністративно-територіальних одиниць – сотень. Полки мали до двох десятків сотень. Центрами полків були міста, які дали їм свою назву, окрім Київського і Миргородського, полкові канцелярії яких розташовувалися в Козельці й Сорочинцях...

Вища влада в державі належала гетьманові, який обирався на генеральній раді. Він був головнокомандувачем всього козацького війська, очолював верховне законодавство, адміністративне управління і суд. Від його імені здійснювалися міжнародні зносини (доки це право не перебрав московський уряд за договірними статтями). Він головував на старшинських з'їздах, був верховним розпорядником землі.

При гетьмані існувала Генеральна Військова канцелярія, що до 1720 р. виконувала функцію діловодного підрозділу. Її очолював генеральний писар, який входив до нечисельної державної еліти – генеральної старшини [4, с. 89 – 90].

В період Хмельниччини Генеральну Військову канцелярію очолювала талановита й неординарна особистість. А саме – Іван Остапович Виговський.

Будучи спочатку особистим писарем гетьмана Богдана Хмельницького, він швидко здобуває авторитет і робить блискучу кар'єру. У 1649 році став головним, поряд з гетьманом, упорядником «Ресстру війська Запорозького 1649 – початку 1650 років». Цей же документ згадує про Виговського як про генерального писаря. Новий генеральний писар виступає навіть як співавтор деяких важливих універсалів Богдана Хмельницького, нерідко сам пише їх з волі гетьмана.

За короткий час Виговський створив потужну та високо-ефективну Генеральну канцелярію – своєрідний мозковий центр козацької революції. Ця установа була по суті Міністерством закордонних справ і одночасно – внутрішніх. Вона стала тим самим генератором, який згідно з волею гетьмана й ради Війська Запорозького приводив у рух численні привідні пояси державної машини. Сюди надходила військово-політична інформація з усіх кінців України і зарубіжних держав, тут приймалися та звідси відправлялися численні посольства, ухвалювалися важливі рішення, котрі поруч з військовими перемогами визначали долю України. Щоб створити таку по-

тужну машину й керувати нею, потрібний був величезний талант адміністратора та політика.

Необхідність наведення різних довідок для гетьманського правління зумовила утворення архіву при Генеральній військовій канцелярії. Очолював архів і опікувався веденням діловодства генеральний військовий писар.

Активне листування гетьмана з іноземними урядами та забезпечення воєнного керівництва і функціонування адміністративних органів управління молодій державі вимагали від гетьмана оперативної інформації, звернення до документів. Тому військовий писар, котрий завжди був при гетьманові, возив з собою архів поточних справ [5]. Відтак існувала постійна небезпека втрати архіву, як, наприклад, трапилося під час Берестецької битви...

Уявлення про склад похідного архіву гетьмана дають повідомлення про захоплення поляками під Берестечком 1651 року козацьких привілеїв від польських королів, оригінального тексту Зборівської угоди (1649), листів від турецького цісаря, кримського хана та московського царя.

В архіві при Генеральній військовій канцелярії відкладалися документи про стосунки гетьмана з місцевою адміністрацією – полковими і сотенними канцеляріями, привілеї, угоди, листування. Є свідчення про те, що канцелярія зберігала копії дипломатичних актів, надісланих до інших держав.

Реляції російських послів початку 50-х років XVII ст. повідомляли про передання до Москви оригінальних документів з гетьманського архіву. Це стало початком руйнування українського архіву. За умови Березневих статей українсько-московської угоди 1654 р. гетьман був зобов'язаний надсилати найважливіші дипломатичні акти російському цареві. Оригінальні грамоти і листування гетьмана із сусідніми державами зосереджувалося відтоді в московських приказах.

Поділ України на Лівобережну та Правобережну, політичні й воєнні події після Андрусівського перемир'я 1667 р. мали катастрофічні наслідки для українських архівів – вели до розпорошування державного архіву і значних втрат документів.

Відомо, що за гетьманування І. Виговського важливі документи (королівські грамоти) було вивезено з Чигирина, їх переховували в Межигірському монастирі. Правобережний гетьман П. Тетеря, залишаючи Україну 1665 р., забрав до Польщі привілеї Запорозького війська.

З утворенням у Лівобережній Україні окремого гетьманства при гетьмані виникла генеральна канцелярія з архівом у гетьманській столиці. Столичним містом лівобережних гетьманів був Переяслав, згодом Гадяч і Батурин, де формувався архів. При гетьмані Іванові Самойловичу чигиринський гетьманський архів перевезли до Батурина. Внаслідок погрому Батурина московськими військами 1708 р. було зруйновано архів, ймовірно, він згорів разом з гетьманськими будинками. Уціліла лише невелика кількість документів, які вивіз гетьман І. Мазепа [3, с. 35, 36]...

Однак, не зважаючи на суспільні катаклізми, саме завдяки функціонуванню архівів, збереглися фрагменти документів, літописів, що містять відомості про події тієї драматичної пори. Зокрема, подільська історія козацьких часів знайшла відображення в літописі Самовидця «О войнах Богдана Хмельницкого и междуусобицах, бывших в Малой России по его смерти», «Хмельницькому літописі», котрий став складовою частиною «Літопису Самовидця».

Стосовно самого Самовидця, то більшість дослідників сходяться на тому, що за цим псевдонімом ховався син вихідця із Брацлавщини, генеральний підскарбій І. Брюховецького, брацлавський протопоп і стародубський священик Роман Ракушка-Романовський) [6].

У «Хмільницькому літописі», який віддзеркалює події 1636 – 1650 рр., містяться дані не лише про тогочасне суспільно-політичне життя, збройну боротьбу між супротивними сторонами, але й про природні катаклізми, котрі посилювали соціальну напругу. Так, у ньому відмічено, що через несприятливі погодні умови, а також загострення боротьби між козаками та польсько-шляхетськими поневолювачами дуже важким для населення Поділля був 1637 рік.

Тоді «въ Петровщину по двадцать злотовъ было жито и по 4 просо, по 12 и гречка, а овес по осемь злотовъ; и ели люде листь и лободу, зелье розмаитое. Трудно ся убогому человеку поживыти, поки до нового. А въ новое тежь малая была утеха: жита рвали и за диво единь щобъ обачивь хто снопь жатый: бо тои весны три месяцы не было дождю... Же хоть сто мерь хто посеял, ледве одну взял. И серпы, и косы ковали на оружие, и не дармо земля тряслася: трясли и ляхи козаквь. На Украине реки зафарбовалися оть кривь людской, повны были болота трупы лядского, а повны пали были трупы козацкого по местах...» [7].

«Року 1648 незначный приморокъ былъ. Люде барзо упадали... Того жъ року... козаки за ляхами пошли и мест, где ся боронили, поплендровали, ляховъ и жидовъ стинали, коморы и скрыне лупали. Кривнось из ыншими полковниками Немировъ, Животовъ, Махновку, Бердичевъ (попустошили). Въ Полонномъ, въ Костантинови-Старомъ кровью реки плынули...» [8].

«Року 1649 знову козаки на ляхи ишли полки подь Межибожь, бо тамъ были ляхи, которые места пустошили: Острополь, Костантиновъ Старый, Летичевъ и Синявку и людей губили. Але и козаки Межибожь достали и выпалили и постинали тыхъ, которым зъ ляхами преставали. И гетьманъ у Хмельнику былъ месяца іюня 15 дня, и татаръ безъ личбы... Того жъ року неврожай великий былъ...» [9].

В літописі «О войнах Богдана Хмельницкого и междуособицах, бывших в Малой России по его смерти» розкрито причини визвольної війни: «Початок и причина войны Хмельницкого ест едино от ляхов на православие гонение и козакам отягощение» [10]. Розкрито також її хід.

Про Пилявський розгром у вересні 1648 року, зокрема, сказано: «...Орда с козаками тое войско разгромили, же му- сіло утікати ку Костантину Великому, оставивши тяжари во- енніе, тільки з скарбними возами» [11].

Про битву 1652 року під Батогом літописець повідомляє: «...Тое войско знесл и Калиновскому там же голову оттято и до Хмельницкого татарин принісл...» [12].

На основі архівних джерел зафіксовано й подвиг Івана Богуна під час героїчної оборони Вінниці у лютому – березні 1651 року:

«Богун, так называемый сей казачий вождь, при прибли- жении поляков к Виннице взрубил лед на том месте, где предвидел их переправу: потом дав онному слабо замерзнуть в течении двух ночей, покрыл сию часть льда соломой. По- ляки, не ожидавшие такого приема, прямо поскакали через реку и во множестве утонули» [13]...

Отже, функціонування козацько-гетьманської держави сприяло розвиткові архівної справи в Україні. Найважливі- шим моментом цього періоду було формування українського державного архіву, біля витоків якого, витоків збереження історичної пам'яті, стояв Іван Остапович Виговський.

Джерела та література:

1. uk.wikipedia.org/wiki/Іван_Виговський
2. Крип'якевич І. До історії українського державного архіву в XVII ст. // Записки НТШ. – Т. 134 – 135. – Л., 1924. – С. 67 – 78.
3. Архівознавство: Підручник для студентів іст. ф-тів вищ. навч. закладів України / За заг. ред. Я. С. Калакури та І. Б. Матяш. – К.: Видавн. дім «КМ Академія», 2002. – 356 с.

4. Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І. Б. Матяш та К. І. Климової. – К.: Видавн. Дім «КМ Академія», 2002. – 612 с.
5. Романовський В. Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. – Х., 1927. – С. 61.
6. Прокопчук В. С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. – К.: Рідний край, 1995. – С. 19.
7. Летопись Самовидца. – К., 1878. – С. 78.
8. Летопись Самовидца. – К., 1878. – С. 79 – 80.
9. Летопись Самовидца. – К., 1878. – С. 80 – 81.
10. Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 45.
11. Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 64.
12. Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 53.
13. Бантыш-Каменский Д. История Малой России от водворения словян в сей стороне до уничтожения гетманства. – К., 1983.

Надія ТЕМІРОВА

ЩО «НЕ ТАК» З ПАМ'ЯТНИКАМИ ІВАНУ БОГУНУ?

У лексиконі сучасних суспільствознавців міцно закріпилась дефініція «історична пам'ять». Хоча вивчення цього явища як сукупності колективних уявлень про минуле має достатню історію, налічуючи майже століття, його актуалізація припадає на кінець ХХ – початок ХХІ ст., а в Україні – на початок 2000-х рр., що зумовлено суспільними запитамі. Зокрема, французький історик П. Нора в останній чверті ХХ ст. виступив з концепцією місць пам'яті, зрозумівши швидкоплинність сучасного світу і галопуючу змінність традиційної Франції, активне опрацювання проблематики пам'яті сучасною європейською наукою продиктовано пошуком дже-

рел загальноєвропейської ідентичності, що є однією з важливих засад існування Європейського Союзу. Є завдання і перед українським суспільством: апеляція до минулого заради інтеграції української нації з метою прогресивного поступу держави Україна.

Водночас у вітчизняному інтелектуальному просторі протягом тридцяти років Незалежності тривають історичні війни з приводу постатей, назв, подій, що не надає міці нашому суспільству. Лише до певної міри працює на перспективу й образ народу – жертви (загарбників, імперської влади, тоталітарних режимів). Натомість українцям бракує самоусвідомлення героїки свого минулого, відчуття причетності до звитяжної історії та гордості за неї. Це сталося внаслідок довготривалої селекції української минувшини, просіювання його через чуже сито ідеології. Показово, що до браку позитивної колективної пам'яті привернуто увагу в останній монографії авторитетної німецької дослідниці А. Ассман «Нове незадоволення меморіальною культурою». Авторка зазначила, що у сучасному пам'яттєвому наративі очевидним є переважання негативних подій, домінування пам'яті про жертви, що видається не стільки стратегією виживання та інструментом захисту їхньої ідентичності, скільки ознакою зневіри і застою [1, с. 154].

Одним із потужних факторів самоідентифікації та формування її тональності (герой / жертва) виступає символічний простір. Складовою його є пам'ятники, присвячені найвизначнішим подіям чи діячам. У камені чи металі не просто фіксуються певні смисли, довкола них здійснюються церемонії, спрямовані на закріплення стереотипів, які впливають на конструювання колективних уявлень про минуле, що поряд з іншими чинниками програмують поведінку громадян у визначальні для соціуму моменти.

Яскравим приводом для розмірковування над героїчним минулим українського народу є особа Івана Богуна, козаць-

кого воєначальника, кальницького (вінницького) полковника, визначного учасника Національно-визвольної війни українського народу. Його постать оповита серпанком романтичних легенд, оспівана народною творчістю, зафіксована у назвах і зображеннях. Найочевиднішим способом комеморації діяча виступають пам'ятники. В Україні Івану Богуно споруджено сім монументів – у Вінницькій, Дніпропетровській, Київській, Черкаській, Чернігівській областях.

Найперший об'єкт – пам'ятний знак на честь Вінницької оборони 1651 р. було відкрито у Вінниці 1954 р., до 300-ліття так званого «возз'єднання України з Росією». Його виготовлено у вигляді чотирикутного обеліску, складеного з великих колотих каменів, на якому закріплено мармурову табличку з меморіальним написом: «На цьому місці в березні 1651 р. козацькі загони під керівництвом героя визвольної війни полковника Івана Богуна розгромили військо польсько-шляхетських загарбників». Пам'ятний знак встановлено на оглядовій панорамі на початку колишньої вулиці Козицького. Це чи не найдискусійніший монумент, присвячений українському полководцю, адже розміщено його на значній відстані від місця реальних подій березня 1651 р. Причиною такого вибору стало хибне твердження про розташування там Вознесенського монастиря, де наче б то й тривало протистояння козацького війська на чолі з І. Богуном армії М. Калиновського. Як результат, на слушне зауваження О. Федоришена, «понад півстоліття цей знак вводить в оману вінничан та гостей міста» [11]. Протягом кількох років триває дискусія щодо зведення у місті доречного монументу Івану Богуно. Вона розгорнулася у серії публікацій істориків, у соціальній мережі Facebook, де з 2017 р. функціонує сторінка «Збудуємо перший у Вінниці пам'ятник Івану Богуно» [4]. 29 січня 2020 р. зареєстровано петицію до Вінницької міськради, на яку було дано відверто бюрократичну відповідь: «Станом на 04.02.2020 р. клопотання щодо встановлення у м. Вінниці пам'ят-

ника Івану Богуну із пакетом вищевказаних документів до виконавчих органів Вінницької міської ради не надходило» [8]. Отже, у Вінниці питання про повноцінний монумент І. Богуну залишається відкритим.

Наступний за часом виникнення меморіальний об'єкт у серпні 1991 р., за три тижні до проголошення незалежності України, було зведено у м. Жовті Води, що на Дніпропетровщині. Це величний монумент героям Національно-визвольної війни українського народу – Богдану Хмельницькому, Максиму Кривоносу, Івану Богуну. Ідея його встановлення виникла ще у 1950-х рр., реалізовано її було через тридцять років київськими скульпторами. У червні 1985 р. пам'ятникову композицію з трьох вершників, відлиту у бронзі, в розібраному стані на чотирьох машинах було привезено з Києва до Жовтих Вод. Монумент заввишки 11 м встановлено у міському парку Слави. На плиті біля підніжжя викарбовано: «Героям Визвольної війни українського народу 1648 – 1654 років» [7]. Цей пам'ятник є найвизначнішим у місті, вважається його візитівкою.

Пам'ятний знак на честь козацького полковника у 1994 р. зведено поблизу сіл Комань і Чернацьке Новгород-Сіверського району Чернігівської області, на правому березі р. Десна, на високому крутому пагорбі – умовному місці страти славетного ватажка. Стрижнем споруди є високий дубовий хрест, вмонтований у бетонну основу, на якій встановлено похилу плиту з викарбованими словами: «Полковнику Івану Богуну. Національному герою України, видатному військовому діячу визвольної війни українського народу 1648 – 1654 рр., страченому польською шляхтою в лютому 1664 року. Вклонімося цій землі!». Під текстом зображено козацьку шаблю та люльку. Над плитою встановлено мармурову дошку чорного кольору, на якій зображено портрет І. Богуну з відповідним написом [10].

У грудні 2003 р. монумент з'явився у селі Кальник Іллінецького району Вінницької області, де в середині XVII ст. стояв полк під керівництвом цього воєначальника. Він являє собою погруддя І. Богуна, нижче розміщено гранітну плиту, на якій, зокрема викарбувано: «Слава козацька вічно живе!». Його зведено біля будинку культури коштом місцевої громади, районного бюджету, спонсорів [2].

Ще одним прикладом увічнення постаті І. Богуна є пам'ятний знак, розташований у місті Боярка Київської області на території навчально-оздоровчого комплексу Київського військового ліцею. На гранітній основі встановлено мармурову плиту чорного кольору, де зображено портрет І. Богуна з написом: «Видатний військ. діяч укр. народу, прославлений герой Визвольної війни 1648 – 1654 рр. ...» [9].

Пам'ятний знак козацькому полководцю відкрито у лютому 2017 р. у місті Новгород-Сіверський. За формою монумент має гранітну основу, на яку встановлено металевий трикутник, де прикріплено шаблю та булаву. До неї приєднано мармурову плиту чорного кольору, на якій зображено портрет І. Богуна з його родовим гербом, напис: «Наказний Гетьман України Іван Богун страчений 17 лютого 1664 року біля Н. Сіверська» та віршовані тексти. Спорудження пам'ятного знака стало можливим завдяки міській раді та громадським активістам Новгород-Сіверського [5].

На початку 2018 р. монумент зведено у місті Монастирище Черкаської області, де 21 березня 1653 р. І. Богун розбив польське-шляхетське військо С. Чарнецького, змусивши його рятуватися втечею. На постаменті сірого кольору встановлено кінну фігуру полковника, яка стала головним художнім елементом центральної міської площі – Героїв Майдану [3].

Отже, монументи І. Богуна встановлено у семи населених пунктах п'яти областей України. Два з них – у Вінниці та Жовтих Водах з'явилися за радянської доби, решта – здобу-

ток незалежної України. Шість меморіальних об'єктів із семи розміщено у місцях, пов'язаних із визначними подіями за участі І. Богуну. Тобто наразі полковник асоціюється винятково з конкретними баталіями, але загального уособлення звитяги та патріотизму українців у боротьбі за свободу його постать не набула, а географія присвячених йому споруд не виходить за межі території, де він фізично був присутній. За жанровою ознакою серед монументів – два пам'ятники, одне погруддя, чотири пам'ятні знаки. Наразі бракує скульптурної візуалізації українського героя. Ці монументи викликають схвальне ставлення з боку громадськості. Проте щодо пам'ятника І. Богуну у Вінниці триває затяжна дискусія, в якій запити активної частини містян конфліктують з позицією місцевої влади. Полеміку розгорнуто і щодо скульптури козацького полководця на території Київського військового лицейового імені Івана Богуну, де 2018 р. прийнято рішення про її встановлення, лише у 2019 р. було демонтовано пам'ятник О. Суворову на терені закладу, у 2020 р. презентовано проєкт майбутнього монументу, але його втілення досі чекає свого часу [6]. У меморіальному об'єкті є важливим не лише місце розташування, скульптурна чи зображальна частина, але і текстовий супровід. У чотирьох із проаналізованих монументів І. Богуну позиціоновано як героя «Визвольної війни 1648 – 1654 рр.». Це стосується не лише споруд радянської доби (у Вінниці та Жовтих Водах), коли таке потрактування подій середини XVII ст. було єдине можливим, але і сучасних – монументів поблизу сіл Комань і Чернацьке та у Боярці, які встановлено у 1994 та 2010 рр. Очевидно, за версією авторів, «нічого», що після 1654 р. І. Богун ще протягом десяти років боронив Україну. До того ж, таке позиціонування Національно-визвольної війни наразі є некоректним.

Отже, незважаючи на певну данину пам'яті одному з найгероїчніших полководців української історії, у монументальному вимірі на даний момент вона є далекою від вичер-

панья. А життя та діяльність І. Богуна демонструють патріотизм, мужність, готовність боронити свою землю, віру у власні сили, усвідомлення чого надзвичайно важливо для громадян сучасної України у їхньому прагненні свободи та незалежності.

Джерела та література:

1. Ассман А. Новое недовольство мемориальной культурой / Пер. с нем. Б. Хлебникова. Москва: Новое литературное обозрение, 2016. 232 с.

2. Гордієвич О. Пам'ятник Івану Богуно відкрито на Вінничині. URL: <http://photo.ukrinform.ua/ukr/current/photo.php?Id=42646>

3. Даниленко О. У Монастирищі встановили пам'ятник Богуно. *ПРОЧЕРК*. 03 січня 2018 року. URL: <https://procherk.info/news/7-cherkassy/59243-u-monastirischi-vstanovili-pamjatnik-bogunu>

4. Збудуємо перший у Вінниці пам'ятник Івану Богуно. URL: <https://www.facebook.com/ivanbohunvn/>

5. На Чернігівщині відкрили пам'ятний знак Наказному Гетьману України Івану Богуно. URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=245203116

6. Омелянчук І. Чи постане пам'ятник Іванові Богуно. *Урядовий кур'єр*. 13 лютого 2021 р. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/chi-postane-pamyatnik-ivanovi-bogunu/>

7. Пам'ятник героям Визвольної війни українського народу у Жовтих Водах. URL: <http://people.dp.ua/press/pamyatnik-geroiam-vizvolnoi-vijni-ukrainskogo-narodu-u-zhovtih-vodah>

8. Пам'ятник козацькому вінницькому полковнику Івану Богуно. URL: <https://petition.e-dem.ua/vinnytsia/Petition/View/1781>

9. Памятний знак в честь Івана Богуна. URL: <http://boyarka-shop.in.ua/info.php?Id=56>

10. Провозін П. Славний лицар України. *Новгород-Сіверські старожитності*. 2019. № 1 (1). Січень-березень. С. 3. URL:

http://www.ns-slovo.org.ua/docs/gazeta/N-Siv_Starozhitnist_1_01.03.19.pdf

11. Федоришен О. Оборона Вінниці 1651 р.: факти і міфи. *Historians*. 02 July 2012. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/320-oleksandr-fedoryshen-oborona-vinnytsi-1651-r-fakty-i-mify>

Валентин ЛАЗУРЕНКО

ДО ПИТАННЯ ПОШУКУ РЕАЛЬНОГО МІСЦЯ ПОХОВАННЯ ДЕРЖАВОТВОРЦЯ УКРАЇНИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

27 грудня 2020 р. виповнилося 425 років від дня народження видатного державотворця України, людини, за часів якої ми утворилися як політична нація. І це має знати і усвідомлювати кожен українець, адже це наша українська історія. Сьогодні ми ще раз, з точки зору сьогодення, переосмислюємо те потужне значення постаті гетьмана України Богдана Хмельницького для нашої держави. Постать гетьмана на сьогодні для кожного щирого українця-патріота є уособленням нашої реальної державності. Про геніальні прояви особистості Богдана Хмельницького можна писати досить багато: державотворець, дипломат, військовий діяч. Стратег і тактик. Для своєї епохи, як писали його сучасники, він був “Богом даним вождем”.

364 роки тому, а саме 27 липня 1657 р. відійшов у вічність Богдан Хмельницький. Як за життя постать гетьмана була оповита багатьма легендами і міфами, так і після його смерті вона залишила по собі для нащадків чимало незрзу-

мілого і втаємниченого, а в деяких аспектах обросла і фальсифікаціями.

Новітні пошуки крипти (поховання) Богдана Хмельницького, які за ініціативи та підтримки громадської організації “Фонд Великий Льох” з кінця 2018 р. і донині проводяться в Іллінській церкві села Суботів Чигиринського району Черкаської області, на наше переконання, при правильній інформаційній політиці та консолідованій підтримці всіх національно-патріотичних сил, може слугувати активним поштовхом до наближення українського суспільства до усвідомлення необхідності створення Пантеону національної пам’яті українських героїв, чого нині бракує в нашій державі.

Незавершеним для історичної пам’яті нашого українського народу залишається на сьогодні встановлення реального місця поховання батька-засновника України як такої, що існує і донині, гетьмана України Богдана Хмельницького. “...На жаль, і до цього часу Українська держава, яка постала завдяки могутній волі та харизмі гетьмана Богдана Хмельницького 370 років тому, не має Пантеону своїх героїв-засновників.... Такі історичні Пантеони мають Італія, Франція, Польща та інші провідні країни світу, а ми – сучасні українці, перебуваємо тільки на початковому шляху створення таких важливих для нашої країни місць пам’яті. Зрозуміло, що місця пам’яті неможливо створити без проведення ґрунтовних наукових досліджень. Відтак початком практичного втілення ідеї створення Національного Пантеону вважаю максимальне сприяння ініціативам вчених та громадськості щодо локалізації місця поховання Великого Гетьмана, а також її подальшої музеєфікації” [9], – так висловився з приводу продовження пошуків місця поховання Богдана Хмельницького один з найкращих біографів гетьманів України, директор Інституту історії України НАН України Валерій Смолій.

Пошуком місця поховання гетьмана Богдана Хмельницького займались історики, археологи, краєзнавці. Була у цих пошуках і науковість, і політика, і авантюризм, і ідеологія... На наш погляд всі ці перераховані нами складники як наближали, так і віддаляли суспільство від розкриття таємниці місця поховання великого державотворця України.

Розглянемо нижче в короткій формі історичну інформацію про хід дослідження Іллінської церкви (та території біля неї) в селі Суботів Чигиринського району Черкаської області на предмет знаходження в даній культовій споруду можливого поховання Богдана Хмельницького.

Згідно з історичними джерелами, Богдан Хмельницький будував Іллінську церкву в Суботові як свою майбутню усипальницю (за різними даними) протягом 1651 – 1656 рр. [4, с. 24; 5, с. 427; 7, с. 532]. Іллінська церква в Суботові стала усипальницею в серпні 1657 р. [1, с. 446; 8, с. 595]. Адже в цей рік там було привселюдно, на чому засвідчують літописні джерела [10; с. 11], поховано гетьмана.

Сторічні, і, до речі, короткотривалі у часі археологічні дослідження, які проводились в Іллінській церкві в Суботові, наближали і віддаляли (з різних причин, у т. ч., не виключаємо і політичних) від встановлення реального місця поховання гетьмана Богдана Хмельницького, та перетворення його на своєрідне місце “української мекки” патріотизму і гордості за власну націю. Виклад матеріалу з приводу теми нашої статті побудуємо у хронологічній послідовності за роками проведення археологічних експедицій у Суботові.

1921 – 1922 рр. – археологічні розкопки під підлогою Іллінської церкви не проводились, лише робилося зняття штукатурки зі стіни з правого входу в церкву, на підставі чого було зроблено не зрозумілого нам характеру висновки про те, що поховання Богдана Хмельницького в церкві ніколи не було [2, с. 11].

1953 р. – дослідження всередині Іллінської церкви не проводились (було здійснено лише зовнішнє зондування церкви) [5, с. 428].

1970 р. – розкопки проводились, дослідники реально наблизились до відкриття місця поховання, але з різних міркувань продовжити дослідження у виявленому всередині Іллінської церкви місці було зупинено [5, с. 428]. Результати досліджень цього року – це тема окремої ґрунтовної статті.

1971 р. – розкопки проводились у церкві, але, за сучасними висновками ряду вчених, були сфальшовані, аби підтвердити дані Літопису Григорія Грабянки та Чернігівського літопису XVIII ст. про те, що ніби-то прах гетьмана Богдана Хмельницького та його сина Тимоша за наказом обозного коронного війська Речі Посполитої С. Чарнецького у 1664 р. був по вандальському викинутий із церкви [7, с. 533; 8, с. 595]. Це тема для окремої ґрунтовної статті з аргументованими щодо цього висновками.

Сучасні фахові дослідження українських вчених (професор Тарас Чухліб), проведені у польських архівах та бібліотеках, не підтверджують факт нападу С. Чарнецького на Суботів у 1664 р. та здійснення наруги над прахом гетьмана Богдана Хмельницького і його сина [9]. А тому ми можемо припускати, що у Літопис Григорія Грабянки, та й у Чернігівський літопис, могла свідомо (?), а може і не свідомо, потрапити вигадана інформація про напад карального загону на Суботів і знищення могил Богдана і Тимоша Хмельницьких, яке на століття збило дослідників з правильного напрямку пошуку місця поховання великого державотворця України та запустило в інформаційний простір неправдиві, на нашу думку, відомості, які використовувало в своїх дослідженнях не одне покоління істориків.

Автор цієї статті із великим застереженням ставиться до версії наруги над могилою Б. Хмельницького у 1664 р. [13, с. 27, 32]. Наприклад, скептично до версії плюндрування до-

мовини гетьмана Б. Хмельницького ставиться і сучасний львівський історик Тарас Барабаш: “По-перше тому, що навіть у ті воєнні часи існував неписаний кодекс військової етики, за яким, до прикладу, не вбивали (за нечастим випадком) тих, хто складав зброю під час битви, і давали можливість викупити себе з полону. Більше того, після битви ховали не тільки загиблих зі свого табору, але й з табору супротивника, віддаючи їм належну шану. По-друге, незважаючи на загальноприйняті для того часу руйнування та спалення захоплених міст, сіл, фортець, поки не знайдені свідчення про знищення кладовищ або цілеспрямовану наругу над могилами. Чарнецький мав би дотримуватись неписаного військового кодексу, за яким він міг би пограбувати та спалити хутір і замок, але навряд чи вчинив наругу над могилою гетьмана і його сина. Також сумнівно, що Чарнецький мав особисту образу на гетьмана. Так, Богдан Хмельницький свого часу полонив його під Жовтими водами, але згодом відпустив до Чигирини без будь-якої кривди, образ і за традицією надав можливість відкупитись від полону” [14, с. 239].

8 липня 2019 р. в Інституті історії України НАН України у м. Києві відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція “Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан”, учасники якої у своєму “Зверненні до української громадськості та Міністерства культури України” (проект звернення написав згаданий нами вище відомий український історик, директор Науково-дослідного інституту козацтва Тарас Чухліб) зазначили наступне: “...На сьогодні ні польськими, ні українськими істориками не віднайдено автентичних джерел, які б підтверджували легендарно-літописне свідчення про осквернення усипальниці Богдана Хмельницького в Суботіві у 1664 році. У війську “злого генія” козацької України, польського гетьмана Стефана Чарнецького, яке увійшло весною 1664 року для захоплення Правобережжя, служив ротмістром Ян Флоріан Дробиш-Ту-

шинський. Він залишив ґрунтовний рукописний щоденник, де детально описав усі тогочасні події, але нічого не згадував про напад на Суботів і викинення праху Богдана Хмельницького та його сина Тимоша. Якби це насправді відбулося, то хіба б таку мега-новину не занотував цей сучасник? Нічого немає про дану подію і в «Клімактерах» Веспасіана Коховського і щоденникових записах ще одного очевидця – шляхтича Міколая Йеміловського. Мало того, сам Стефан Чарнецький нічого не згадує про це у своїх тогочасних листах-звітах до короля. То звідки Літопис Граб'янки та Чернігівський літописець, які були написані на початку XVIII століття, тобто через 50 – 60 років після самої події, черпають свої повідомлення про згадувані обставини? Чи взагалі Стефан Чарнецький викидав прах Великого Богдана “на попилице”? Очевидно, що такої події не відбувалося, а це була вигадана у більш пізній час історична легенда” [13, 65].

2005 – 2006 *pp.* – розкопки в церкві проводились. Локально розкоп проводився біля місця розкопок 1970 р. Не дивлячись на сенсаційні результати (з використанням сучасного на той час пошукового обладнання було проведено ультразвукове обстеження південної і південно-західної стіни, і в місцях “потовщення” знайдено ознаки порожнин, які ведуть до південної стіни, вздовж якої виявлені ознаки порожнини на глибині 10 – 13 м, а глибина власне порожнин сягає 2,5 – 5 м) [4, с. 30], роботи були зупинені через загрозу, “ніби-то ”(???) руйнування храму [5, с. 428]. До речі, у ці роки бурінням ґрунту навколо Іллініської церкви було піднято з глибини 9 – 10 м фрагменти цегли XVII – XVIII ст., що вказує на існування під церквою підземної споруди. Магнетричне дослідження археологічного шурфу виявило тут наявність кольорових металів на рівнях, значно нижчих від рівня фундаменту церкви. Але, на жаль, дослідження на рівні 2,80 м довелося припинити. Враховуючи той факт, що тільки стіни цього кута церкви були викладені стіною кладкою, а

весь об'єм заповнений “забутовкою”, можна припустити, що даний об'єм південно-західного кута міг використовуватися вже після побудови стіни. До того ж, виявлено і можливий вхідний отвір до нього між південною і західною стінами храму, які не перев'язані одна з одною, а місце їх прилягання просто закладене камінням. Отже, південно-західний кут церкви площею 20 кв. м, який раніше вважався монолітним, за новими даними, цілком міг приховувати вхід як в одне із підземель, так і власне до поховання Богдана Хмельницького. Дослідження 2005 – 2006 рр. поставили перед науковцями багато нових питань і не дали жодної відповіді [15, с. 133]. Актів розкопок 2005 – 2006 рр. нами не виявлено, тому хід їх проведення і результати досліджень цих років є під знаком запитання. І в деяких аспектах обростають сучасними міфами, і не тільки...

2018 – 2019 рр. – з ініціативи й за фінансової підтримки громадської організації “Фонд Великий Льох” (голова – Павло Костенко) проводились обстеження всередині Іллінської церкви і на прилеглий території (керівник археологічної експедиції – старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук Лариса Виноградська). У результаті апаратурних досліджень з використанням сучасних георадарів фахівці Інституту геології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (керівники теми – кандидат геологічних наук Ксенія Бондар, кандидат геологічних наук Руслан Хоменко) виявили в Іллінській церкві контури склепіння та підлоги підземної поховальної споруди розмірами 3,0×1,3 м і заввишки, від підлоги до стелі, приблизно 1,6 м, імовірно, повністю засипаної ґрунтом. Споруда орієнтована за напрямком захід-схід. У привхідній частині церкви, між стовпами, що підтримують хори, виявлено ознаки вхідного колодязя до поховальної споруди [2, с. 58].

Наприкінці 2018 – на початку 2019 рр. георадарні дослідження навколо Іллінської церкви в Суботові проводив незалежний дослідник Іван Ільчишин, який у своєму звіті вказує наступне: “Біля церкви звертає на себе увагу велика (діаметр до 4 м) аномалія, розташована по вісі південної стіни церкви, на південному сході від вітваря. Вона може бути ознакою підземної споруди” [3, с.10].

У травні 2019 р. за фінансової підтримки громадської організації “Фонд Великий Льох” групою спелео-археологів з Кам’янця-Подільського було проведено дослідження підземних порожнин на пагорбі, де розташована Іллінська церква в с. Суботів Чигиринського району Черкаської області [6, с. 3]. В результаті досліджень спелео-археологів було обстежено 5 об’єктів (чотири льохи і провалля). Зв’язок підземних порожнин зі спорудою Іллінської церкви на даному етапі досліджень не знайшов підтверджень [6, с. 11 – 13].

В останні дні серпня 2019 р. проводилися дослідження внутрішньої частини південно-західної стіни Іллінської церкви з метою встановити наявність замуrowаних порожнин та проходів. Для цього застосували свердління отворів діаметром до 20 мм з наступним вивченням цих отворів за допомогою інспекційної відеокамери з підсвіткою (керівники теми – доктор архітектури, професор, завідувач кафедри архітектури та реставрації Національного університету “Львівська політехніка” Микола Бевз і кандидат архітектури, археолог, співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України у Львові Юрій Лукомський). Що ж вдалося виявити у результаті перевірконого буріння в підлозі й стінах Іллінської церкви? Дві свердловини у підлозі церкви були націлені на центральну частину виявленої аномальної зони. Вони мали діаметр 4 см і дали змогу встановити горизонти з різною щільністю у верхньому шарі й простежити стратиграфію за епізодичним кернавим матеріалом, а також за опором шарів буровому інструментові. Буріння не виявило

великих порожнин у стінах південно-західного кута церкви, проте невеликі порожнечі, виявлені за допомогою інспекційної камери, запущеної в отвір, на думку архітекторів М. Бевза і Ю. Лукомського, утворилися в процесі замурування якихось камер або проходів [12; 21, с. 186 – 187].

Дослідження всередині Іллінської церкви в Суботові, направлені на пошуки крипти Богдана Хмельницького, з новою методологією пошуку та за допомогою новітнього обладнання з великими потугами – тривають, але їх ініціює, як не дивно, не держава, а громадська організація “Фонд Великий Льох”. Процес проходить не так швидко, як хотілося б.

На наш погляд, у 2019 р. вчені реально наблизились до ймовірного (?) сенсаційного відкриття. З’явився реальний шанс в ХХІ ст. просунутись вперед із пошуком праху гетьмана України Богдана Хмельницького, і цей шанс нам необхідно використати, і що головне, використати з розумом, не завдавши шкоди, насамперед, Іллінській церкві – пам’ятці культурної спадщини національного значення.

Прикрим на сьогодні є факт відвернення (у різний спосіб) уваги українського суспільства від проведення сучасних досліджень в Іллінській церкві в Суботові на предмет підтвердження чи спростування гіпотези. А ще прикріше, що це роблять не українські історики, археологи, музеєзнавці чи краєзнавці – справжні фахівці з багаторічним досвідом, а закордонні історики, ніби маючи (нехай ми помиляємось!) якусь “певну місію”. Наприклад, російський історик Т. Таїрова-Яковлева наполягає на тому, що “найбільш вірогідно, що Б. Хмельницького поховали в батьківській Михайлівській церкві на ринку, тобто в центрі села, поряд з улюбленим сином. Могила гетьмана могла загинути під час однієї з пожеж, а склеп не пережив ХХ ст. І все ж розкопки на місці дерев’яного храму видаються перспективними” [17]. Не підтримуємо даний висновок згаданого вище історика. Аргументи викладемо найближчим часом у ґрунтовній науковій статті. Хо-

ча, на наше переконання, ця версія згаданого історика має право на існування і, можливо, є і перспективною в деяких аспектах. Видається дещо дивним вислів дослідниці “склеп не пережив ХХ ст.”, але це не виключає необхідності якнайшвидшого підтвердження гіпотези українських вчених-геофізиків, запропонованої у 2019 р. на основі отриманих сучасних даних. Очевидною є виявлена всередині Іллінської церкви локальна аномалія. До речі, сама конфігурація даної аномалії показує, що це не видовжена аномалія (тобто не підземний хід), а це щось зовсім інше. До речі, на сьогодні достовірних тогочасних писемних джерел про існування склепу у колишній дерев'яній Михайлівській церкві в Суботіві не зафіксовано. Час розставить все на свої місця. А наукова дискусія має бути толерантною і тривати у фахово окресленій площині, незалежно від того, якими є точки зору на ту чи іншу українську історичну проблему, запропоновані з Росії, Франції чи Польщі, і якими є версії (гіпотези), висунуті українцями.

На нашу думку, сьогодні, перспективними видаються пошуки місця поховання Богдана Хмельницького та його сина Тимоша саме в кам'яній Іллінській церкві. Враховуючи сучасні наукові гіпотези українських вчених, які базуються на виявленні у 2019 р. аномалій всередині Іллінської церкви, найбільш правильним і доцільним було б розробити і затвердити сьогодні на державному рівні комплексну Програму всебічного наукового дослідження пам'ятки національного значення Іллінської церкви в селі Суботів Чигиринського району Черкаської області на предмет підтвердження чи спростування можливого поховання в цій церкві на глибині від 4 метрів і нижче великого українського державотворця, гетьмана України Богдана Хмельницького та його сина Тимоша. В разі не підтвердження цієї гіпотези, вже потім, доцільно було б, розробити наступну програму по дослідженню

локацій колишньої Михайлівської церкви в Суботові на предмет зазначених поховань.

За словами засновника і голови ГО “Фонд Великий Льох” Павла Костенка, які він виголосив 8 липня 2019 р. в Інституті історії України НАН України у м. Києві на Всеукраїнській науково-практичній конференції “Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан” (на якій, до речі, були присутні представники авторитетних наукових та громадських кіл держави, зокрема, Президент України (2005 – 2010 рр.) Віктор Ющенко, директор Інституту історії України НАН України Валерій Смолій, відомі українські історики, археологи, теологи, геофізики, етнологи та музеєзнавці): “Століттями Російська імперія та СРСР знищували та приховували будь-яку інформацію, яка стосувалася теми національної ідентичності українців. А коли не могла викоринити історичну пам’ять – нав’язувала міфи... Ми навіть не знаємо, де поховані українські гетьмани. І сьогодні настав час ці міфи розвінчувати” [18, с. 220]. І логічно доповнює слова П. Костенка відомий український дослідник Коліївщини Євген Букет: “Сьогодні настав час розвінчувати ці міфи. Залучивши новітні технології, нині маємо шанс розгадати таємниці минулого, викрити містифікації, створити меморіали національних героїв” [19].

В цьому контексті глибоко патріотичною є думка кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України Дмитра Гордієнка, висловлена ним 8 липня 2019 р. на згаданій вище всеукраїнській конференції: “Політика національної пам’яті, яку активно провадить Україна, вимагає й відновлення могил видатних діячів України, насамперед державотворців. Основним місцем пам’яті є могили, а ставлення до них суспільства показує як національну зрілість самого суспільства, так і його державотворчий потенціал. З релігійної точки зору, відправлення па-

нахид біля гробу перетворює церкву з меморіалу у мартирій, що змінює й її значення і місце в історії України та української духовності. В умовах війни з Російською Федерацією, однією зі складових інформаційної складової якої є боротьба за історичну спадщину, відновлення могил і відродження в історичній свідомості точок державотворення, однією з яких було утворення Української козацької держави Богдана Хмельницького, руйнування пострадянських мітів набуває першочергової ваги” [18, с. 220 – 221].

Пошуки крипти видатного українця Богдана Хмельницького має важливе значення не лише для істориків, археологів, громадян України, але і для церкви. Митрополит Іоан (керуючий Черкаською єпархією Православної Церкви України, уповноважений Православною Церквою України курувати пошуки поховань Богдана Хмельницького) з приводу ставлення церкви до пошуків поховання Богдана Хмельницького зазначає наступне: “Для церкви пошуки поховання гетьмана України Богдана Хмельницького, які з ініціювала ГО “Фонд Великий Лях” дуже важливі. Від початку Свято-Іллінську церкву будували як родинну, яка мала стати усипальницею для роду Хмельницьких. Тому для нас важливо віднайти та належно вшанувати тих, кого тут поховано. Адже мова про гетьмана, який створив українську державність. Відтак пошуки поховань Хмельницького особисто благословив блаженніший митрополит Епіфаній та призначив мене звершувати безпосередню взаємодію між усіма сторонами, які задіяні в цій благій справі” [20].

Пошук праху великого державотворця України Богдана Хмельницького на сьогодні має не лише історичне, а і політичне значення. Адже його можливе віднайдення – стане одним із потужних джерел до запоруки єдності нашої української нації. А також – це реальний шлях, на нашу думку, до створення величного Пантеону пам’яті великого державотворця України Богдана Хмельницького. А Чигиринщина у

новому контексті перетвориться на реальне державотворчому-історичне місце України в ХХІ ст.

Джерела та література:

1. Бондаренко Р. І. Іллінська церква, Іллі пророка церква або Свято-Іллінська церква у с. Суботів // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е – Й. – К.: Наук. думка, 2005. – С. 446 – 447.

2. Обстеження Іллінської церкви та прилеглої до неї території у с. Суботів Чигиринського району Черкаської області із застосуванням неруйнівних геофізичних методів: звіт з виконання наук.-техн. експертизи / керівник теми: кандидат геологічних наук К. М. Бондар. – К., 2019. – 62 с.

3. Ільчишин І. Результати георадарних досліджень в Іллінській церкві. – Суботів: 2018 – 2019. – 11 с.

4. Кукса Н. В. Церква і ім'я Святого Пророка Іллі в Суботіві: минуле, реалії, перспективи усипальниці Богдана Хмельницького // Чигиринщина в історії України. Зб. 1. Суботів: минуле і сучасність: матеріали Першої історико-краєзнавчої учнівської конф. / за заг. ред. доц. В. М. Лазуренка. – Черкаси, 2006. – 120 с.

5. Нераденко Т. М. Словник-довідник з археології Черкащини: наук.-довідкове краєзнавче видання. – Черкаси: ФОП Чабаненко Ю. А., 2016. – 650 с.

6. Нечитайло П. О., Тимчук Д. В. Звіт за результатами проведення спелео-археологічних робіт поблизу Іллінської церкви в с. Суботів, Чигиринського району Черкаської області. – Кам'янець-Подільський, 2019. – 53 с.

7. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / собрал Л. Похилевич. – Біла Церква: видавець О. В. Пшонківський, 2007. – ХХІІ+642 с.

8. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). – 2-ге вид., перероб. – К.: Либідь, 1995. – 624 с.

9. Відділ середньовіччя Інституту історії НАН України [https:// www.facebook.com /Інститут-історії-України-Відділ-Середньовіччя](https://www.facebook.com/Інститут-історії-України-Відділ-Середньовіччя)

10. Літопис Григорія Грабянки // https://uk.wikipedia.org/wiki/Літопис_Григорія_Грабянки

11. Літопис Самовидця // <http://litopys.org.ua/samovyd/sam02.htm>

12. Звіт з виконання архітектурно-археологічних досліджень в приміщеннях пам'ятки архітектури національного значення охор. № 770 – церкви Св. Пророка Іллі в с. Суботіві Чигиринського району Черкаської області, об'єкта Національного заповідника “Чигирин” / керівник теми: доктор архітектури, професор, завідувач кафедри архітектури та реставрації Національного університету “Львівська політехніка” Микола Бевз. – Львів, 2019. – 45 с.

13. Лазуренко В. М. У пошуках крипти великого державотворця України Богдана Хмельницького. Поховання гетьмана України Богдана Хмельницького в Іллінській церкві у с. Суботів: від столітніх досліджень, легенд та міфів до сучасних наукових гіпотез. – Черкаси: Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2019. – 76 с.

14. Барабаш Т. Богдан Хмельницький. – Х.: КСД, 2015. – 256 с.

15. Нераденко Т. М. Археологія Чигиринщини. – Черкаси: видавець Чабаненко Ю. А., 2012. – 506 с.

16. У церкві в Суботіві знайдено загадкові пустоти. Історики сподіваються, що вони можуть вказати на ймовірне поховання Богдана Хмельницького // Історія. – жовтень. – 2019. – № 10 (61). – С. 13.

17. Таирова Т. Г. Могила Б. Хмельницького в Суботове и перспективы ее поисков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://SPBU.RU/SCIENCE/EXPERT.HTML>. – С. 6.

18. Чухліб Т. В. Всеукраїнська науково-практична конференція “Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан” // Український історичний журнал. – 2019. – № 6. – С. 220 – 223.

19. Букет Є. Міфічне поховання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uain.press/blogs/mifichne-pohovannya-1058277?fbclid=IwAR3sdPdbw_SjN5iXUL0ltT6qmdzk5gPxrh8tsF940SI30ZJMYtR1VIPPK4k

20. Доскоч В. У пошуках могили Богдана Хмельницького. Детально про віднайдення ймовірного поховання українського гетьмана // https://zaxid.net/statti_tag50974/https://zaxid.net/u_poshukah_mogili_bogdana_hmelnitskogo_n1483778

21. Бондарь К. М., Хоменко Р. В., Чернов А. П., Кукса Н. В. Результаты георадарного обследования Ильинской церкви – усыпальницы Богдана Хмельницкого в Субботове // Геофизический журнал. – № 3. – Т. 42. – 2020. – С. 175 – 194.

Кирило МЄЛЄКЄСЦЕВ

ІСТОРИЧНИЙ ОБРАЗ ІВАНА БОГУНА У СУЧАСНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРИ

Серед козацьких персоналій доби війни Хмельницького одним із найвідоміших в Україні є образ Івана Богуна. Для українського суспільства саме цей козацький стратег є символом воїнської доблесті та перемог тієї доби, чи не більше, ніж сам Богдан Хмельницький. У той час як Іван Богун уособлював бунтівну характеристику українства, не бажаючи миритися ані з владою короля, ані царя, Богдан Хмельницький отримав пам'ятники на свою честь ще в часи Російської імперії (для якої він був «дозволеним» історичним образом для «Південно-Західної Росії»), бо унеможливив васалізацію та анексію територій України, а також відповідав імперській політиці проти інородців – нарочито антисемітський перший проєкт пам'ятника гетьманові скульптора Михайла Мікешина це особливо підкреслює. «Бунташність» Івана Богуна ж надала йому визнання серед військових України, так, наприклад, в Українській Повстанській Армії був Загін імені Богуна

та Військовий округ «Богун», у незалежній Україні на честь Івана Богуну було названо десантний корабель Військово-Морських Сил України та 8 полк оперативного призначення імені Івана Богуну Національної гвардії України [1].

Хоча великою мірою пам'ять про Івана Богуну, можливо, заслуговує і на більш значну увагу (станом на кінець 2020 року так і не було побудовано повноцінного пам'ятника на честь оборони Вінниці на чолі з козацьким полковником, лише пам'ятна плита), проте здебільшого усвідомлення образу Івана Богуну українцями вже давно склалося і є незмінним, відповідаючи шкільним підручникам. Пересічний громадянин згадає про козацького стратега-переможця, соратника Богдана Хмельницького [2]. Серед знавців історії Іван Богун так само є популярною персоналією: у ході опитування серед читачів сайту «Ізборник» з 10 грудня 2008 року по 31 грудня 2009 року Іван Богун посів 16 місце з 246 голосами в рейтингу «видатних українців», поступившись Лесю Курбасу, але обігнавши В'ячеслава Чорновола [3].

«Наказний гетьман, полковник Вінницький-Кальницький, соратник Богдана Хмельницького, запеклий ворог союзу з Москвою Іван Богун – символ героїчного, відданого, жертвовного служіння Україні. Це видання є цікавим поглядом на Богуну як полководця і державного діяча. Адже досі, на жаль, немає окремих солідних фундаментальних праць чи монографій, присвячених Богуну, як і відповідних кінофільмів», – ці слова депутата Вінницької обласної ради Володимира Барцьоса повною мірою характеризують місце Івана Богуну в українському інформаційному просторі. Герой, відданий, символ – і якоїсь дискусії щодо цієї характеристики (як, наприклад, навколо вищезгаданого Богдана Хмельницького) і не знайти [4].

Чи не єдині «оригінальні» та «екзотичні» трактування історичного образу вінницького полковника пов'язані зі спробами записати козацького полковника до рядів подібним

чином героїзованих та міфологізованих «характерників». Таким чином до загальнопозитивного образу військового командира та захисника Вітчизни додаються ще й містичні нотки, магичні здібності, шляхом встановлення зв'язку з подібним чином легендаризованої постаті Івана Сірка. Такі підходи, звичайно, не претендують на історичність, проте апелюють до «народної пам'яті» та поширюються, наприклад, в місцевих вінницьких ЗМІ [5]. Варто відмітити, що тексти про Богуна-характерника перекладаються й англійською та поширюються у медіа української спільноти в США, де характерники представлені як «вічні захисники козацького роду», а Іван Богун згадується як майстер закляття, що, ніби, зупинило собак від лаю в ході нічної атаки козаків на польський табір. До переліку «характерників» автори «UA Post» окрім Івана Богуна додають Віщого Олега, Всеслава Чародія, Северина Наливайка, Петра Сагайдачного, Максима Кривоноса, Івана Золотаренка, Семена Палія, Максима Залізняка, і, звичайно, вже «традиційного» Івана Сірка. При цьому етимологію слова автори пов'язують з «давньою богинею Харою», а не з «характером» – зачарованим знаком [6].

Опустимо питання історичної достовірності та глянемо на суть таких текстів: позитивне забарвлення фігур з української історії, з наданням додаткового елементу містицизму. Тобто, в українському інформаційному просторі не присутні якісь поширені альтернативні позиції щодо образу козацького полковника. Не згадують особливо про його службу Короні Польській в добі Руїни, а коли згадують, подаючи біографію особи, то з вказівкою про те, що, мов «у полковника були інші плани: він замислив скористатися цим призначенням та знищити поляків об'єднаними силами лівобережних козаків та російських військ» [7]. Очевидно, що в українських нарративах про події XVII ст. Богдану Хмельницькому віддана роль «неоднозначного», Яремі Вишневецькому «зра-

дника», але Івану Богуну залишається виключно героїчний образ.

У чому ж причини «незаплямованості» образу вінницького полковника в народній пам'яті та суспільному дискурсі? Вбачаємо, що в цьому випадку не вистачає зацікавлених сторін, які б намагалися нав'язати українському суспільству альтернативні трактування. Врешті-решт, Іван Богун не був гетьманом Війська Запорозького, не був правителем України, тож щодо нього ніколи не було необхідності спалювання задля посилення ідеї про нікчемність та підступність чи не всіх правителів козацької держави: а тим часом зацікавлений у «викритті» діяча історик міг би згадати про кінець його життя, звинувати у службі іноземним монархам та «зраді вітчизні» за прикладом негативних характеристик гетьманів Брюховецького, Тетері, Виговського. Проте Іван Богун хоча й був «бунтарем», з нехарактерним для сучасників негативним ставленням до ідеї служити тому чи іншому монарху, він так і не створив власної політичної кар'єри, залишившись у історії та, особливо, народній пам'яті, як військовий, а не політик. Ані польським, ані московським «зацікавленим» не має такої великої необхідності працювати над створенням «антибогунського» наративу в українському суспільстві. Не мають претензій до персони Івана Богуна і єврейські автори, які зазвичай негативно характеризують погроми козаків у ході війни, й особливо власне гетьмана Богдана Хмельницького. Мирослав Шкандрій відмічає літературні твори радянської доби, які зображують ідилічну картину, в якій представники єврейства приєднуються до українських бунтівників: «Чи знайшлося євреям «літературне» місце в рамках нового радянсько-українського патріотизму? Їм знайшли місце в далекому минулому, але змінили контекст – євреї стали союзниками українців і взагалі, позитивними героями. У віршованій драмі Бажана «Олекса Довбуш» єврей-господар і його дочка – вірні друзі й помічники шляхетного розбійника. У

повіді Якова Качури «Іван Богун» єврей на ім'я Іцик приєднується до козаків, при цьому б'ється спритно й хвацько» [8]. Але така настанова літераторам у радянську добу була недовою. М. Шкандрій в іншому інтерв'ю згадуючи про п'єсу «Іван Богун, де зображений єврей, який бореться разом з козаками (вищезгаданий твір Якова Качури) додає: «У 60 –70-х роках в Радянському Союзі почали боятися союзу між українцями і євреями. Почали друкувати твори, які були скеровані на те, щоб розділювати ці громади. Був радянський антисемітизм – «Юдаїзм без прикрас» виданий в 1963 році був наклепом на євреїв, на єврейську культуру, віру» [9]. Тим не менш, з тих часів жодних «претензій» конкретно до Івана Богуну також не було оформлено, ані в історичній, ані в літературній традиції.

Чи означає це, що цих альтернативних перспектив взагалі не існує? Звичайно, це не так: свої особливі погляди на постать козацького полковника мають і поляки, і росіяни. Показові незадоволені відгуки польських глядачів на стрічку Єжи Гофмана «Вогнем і мечем», мов, занадто «українізував» наратив оригінального твору в ході екранізації, у тому числі через фокусування на романтизації образу Богуну [10]. Дійсно, оригінальний роман Генрика Сенкевича малює Богуну скоріш як «прямого» антагоніста-лиходія, а не суперника-антигероя, та й вся Хмельниччина зображена як безпричинний бунт, що також відрізняється від кінематографічної версії, що підкреслює трагічність українсько-польського конфлікту, яким скористалася Москва [10; 11]. Проте навіть «темніший» образ із оригіналу чомусь сприймався багатьма українцями з гордістю, – наприклад, Олена Теліга розповідає про ідеалізацію Богуну Сенкевича як образу лицаря: «Кожний, хто читав трилогію Сенкевича, був на довгий час полонений Богунном. «Бути таким, як він!» Про це мріяли сотні юнаків, з захопленням вдивляючися в пориваючу постать, яку навіть перо чужинця не хотіло викривити. «Хай будуть такими, як

він!» – проносилося в думках не однієї дівчини. Богун є непереможено захоплюючий своєю яскравою фантазією, нестримною сміливістю і безоглядністю в бою і таким лицарським відношенням до жінки, якого б мусів вчитися у нього не один з висококультурних українців нашого віку, що вважає чемність до жінки за прикмету слабости, негідну мужчини» [11].

У кінокартині Єжи Гофмана образ Богуна, як відмічали в рецензіях, виграв від кастингу на цю роль російського актора Олександра Домогорова. В цьому контексті дуже цікавою є стаття про постать вінницького полковника, представлена на присвяченому артистові інтернет-сайті, де все ще фігурує його власний копірайт щодо прав на весь зміст. Стаття ця написана з позицій несподіваного для гордого цим образом актора імперіалістичного шовінізму, чого вартий лише підзаголовок: «блиск і злидні безглузлого героїзму». Хто б не писав статтю, позитивними там зображено лише особисто Олександра Домогорова та польських фанатів актора, які навіть смакували пивом «Богун». Решта ж тексту стосується критики ідеалізації образу всім, окрім авторів статті: мов, поляки змалювали «неврівноваженого громилу», незалежна Україна, яку інакше як презирливо «новоприобретенной незалежністю» і не називають, посміла перейменувати на честь козака Суворовське училище. Ну, й, звичайно, московському шовіністу завжди треба помститися «незалежним», звідси історія з возвеличенням більшовиків: «один з підрозділів легендарного червоного командира Щорса теж носило ім'я не менш легендарного козацького полковника. І червоні козаки-«богунці» від цього нітрохи не менш успішно рубали петлюрівських «синьожупанників», які намагалися приватизувати колишню славу Запорізької Січі в своїх націоналістичних інтересах». Нагадаємо, що ця повна жовчі щодо українського патріотизму інформація представлена не в підручнику з історії КПРС, а на сайті, присвяченому діяльності актора [12].

Решта статті всіляким чином негативно зображує козацтво взагалі, та й Івана Богуна як шукача «ситуативних союзів» та «козацького союзу», згадуючи навіть стереотипи про поляків і українців, у тому числі прислів'я про «трьох гетьманів на двох українців». Хоча одна така статейка складає лише крихтинку в масиві антиукраїнської істерії та не дуже варта осмислення в контексті «інформаційної війни», варто відмітити, що вона повторює певні тенденції «дискусій про спільну історію». А саме – фокус на «старих провинах» та усталених стереотипах, який не минув і польсько-українських взаємин [13].

Таким чином, історичний образ Івана Богуна ще не став повноцінною частиною інформаційного протистояння навколо української історії. Причина цього – в надзвичайному домінуванні позитивного забарвлення образу в українському суспільстві. Звичайно, це не є причиною ігнорувати персону Івана Богуна: ба більше, є сенс розвивати паростки регіонального патріотизму Поділля з метою прямо пов'язати їх з «переможними» сторінками історії України. Життя та діяльність Івана Богуна – одна з небагатьох «поки що не спаплюжених» таких сторінок, і його вагомні перемоги, такі як оборона Вінниці, варті монументального увічнення, кінематографічних та анімаційних стрічок, перетворення на частину культурного контексту Подільського регіону та всієї України.

Джерела та література:

1. Імена Дмитра Вишневецького та Івана Богуна можуть знайти своє втілення в почесних найменуваннях військових частин Національної гвардії України. *Національна гвардія України*. 22 березня 2018 року URL: <https://www.ngu.gov.ua/ua/news/imena-dmytra-vyshneveckogo-ta-ivana-boguna-mozhut-znayty-svoje-vtilennya-v-pochesnyh-naymenuvannyah>

2. Кем был Иван Богун? Опрос. «Status quo». 28 лютого 2019 року. URL:

https://kiev.sq.com.ua/rus/news/novosti/28.02.2019/v_kieve_poyavitsya_a_novu_pamyatnik/

3. Видатні українці: підсумки опитування. «Ізборник». URL: http://izbornyk.org.ua/files/opyt/vydukr_1_result.htm

4. Уретій О. 800 примірників раритетного видання Михайла Колодзінського «Іван Богун: історичний нарис» передано в навчальні заклади Вінниччини. *АрміяInform*. 1 квітня 2020 року. URL: <https://armyinform.com.ua/2020/04/800-prymirnykiv-raryetnogo-vydannya-myhajla-kolodzinskogo-ivan-bogun-istorychnyj-narys-predano-v-navchalni-zaklady-vinnychchynu/>

5. Пустовіт О. Іван Богун: подільський «ніндзя» чи просто герой. *20 хвилин – Новини Вінниці*. 12 листопада 2008 року. URL: <https://vn.20minut.ua/ua-i-svit/ivan-bogun-podilskiy-nindzya-chi-prosto-geroy-137046.html>

6. Kharacterniks – the eternal guardians of the Cossack kin. *UA Post. Ukrainian American Media*. March 2, 2017. URL: <https://uapost.us/en/blog/kharacterniks-the-eternal-guardians-of-the-cossack-kin/>

7. Зятьєв С. «З московитами, хлопці, нам не по дорозі...». *День*. 14 жовтня, 2020 року. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya-z-moskovytamy-hlopoci-nam-ne-po-dorozi>

8. Gold M. Myroslav Shkandrij: «There are problems in Ukraine that are challenging historians, writers, and civil society». *Ukrainian Jewish Encounter: UJE*. December 18, 2019. URL: <https://ukrainianjewishencounter.org/en/myroslav-shkandrij-there-are-problems-in-ukraine-that-are-challenging-historians-writers-and-civil-society/>

9. Shandro V. In the 1960s and 1970s, the USSR began to fear an alliance between Ukrainians and Jews. Therefore, the authorities published works aimed at causing a rift between them – Myroslav Shkandrij. *Ukrainian Jewish Encounter: UJE*. August 11, 2020. URL: <https://ukrainianjewishencounter.org/en/in-the-1960s-and-1970s-the-ussr-began-to-fear-an-alliance-between-ukrainians-and-jews-therefore-the-authorities-published-works-aimed-at-causing-a-rift-between-them-myroslav-shkandrij/>

10. Брюховецька Л. Вогнем і мечем. *Кіно-Театр*. Червень 1999 р. № 4.

URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/5987/16%20Bryukhovets%27ka.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

11. Столяров А. Юрко Богун: антогоністичне уособлення вінницького полковника. *Київський Національний Університет імені Тараса Шевченка. Кафедра давньої та нової історії України*. 6 серпня 2020 року. URL:

<http://dukrainehistory.wixsite.com/kafedra2019knu/post/юрко-богун-антогоністичне-усоблення-вінницького-полковника>

12. Иван Богун: блеск и нищета бессмысленного героизма. *Народный артист России Александр Домогаров*. URL: <https://aleksandr-domogarov.blogspot.com/2020/04/ivan-bogun.html>

13. Мелекесцев К. І. Polish-Ukrainian relations and the issue of historical grievances in the societies of two countries. *Історичні і політологічні дослідження*. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2017. № 1. С. 270 – 283.

Оксана АНТОНЮК

ПОСТАТЬ ІВАНА БОГУНА КРИЗЬ ПРИЗМУ БІБЛІОГРАФІЧНОГО ПОКАЖЧИКА

Персональна бібліографія нині активно розвивається в Україні. Бібліографічні покажчики, присвячені видатним діячам, є необхідною умовою та складовою розвитку досліджень з історії держави, її науки, культури, мистецтва. Багатогранне життя та діяльність державних, громадських діячів, учених, представників культури, красного письменства, їхня творча спадщина, висвітлена у документах, є предметом дослідження у персональних покажчиках.

У когорті української слави посідає особливе місце Іван Богун – український військовий і державний діяч, козацький полководець часів Хмельниччини, який непохитно стояв на позиціях української державності. Кальницький (вінницький) полковник (1650, 1651, 1653 – 1657 рр.), який походив з родини українських шляхтичів, замолоду втік на Запорізьку Січ. Він був учасником визвольних повстань у 1637 – 1638 рр., брав участь у всіх битвах Національно-визвольної війни 1648 – 1657 рр.

Згадки про Івана Богуна є в загальних працях про Козаччину, козацьке військо та видатних діячів періоду козацької доби. Більш розширено представлено інформацію про нього у довідково-енциклопедичній літературі. Дослідженням життя та діяльності Івана Богуна, періодом національно-визвольної війни XVII століття займалися багато дослідників, зокрема, В. Антонович, О. Апанович, О. Гуржій, С. Коваленко, Д. Мишко, Б. Сушинський, Б. Флоря, Т. Чухліб, Т. Яковлева та інші вчені. Питання, пов'язані із вивченням життєвого та бойового шляху полковника козацького війська, широко представлено в наукових працях, науково-популярній, публіцистичній, художній літературі, монографіях, матеріалах конференцій, підручниках, періодичній пресі, довідкових виданнях. Багато фактів із життя полковника й дотепер залишаються відкритими та дискусійними: фактографічні дані про рід, рік та місце народження. Однак цілісного бібліографічного видання, присвяченого цій постаті, досі не було.

До 400-річчя від дня народження Івана Богуна (близько 1618 – 17.02.1664) Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. К. А. Тімірязєва (Вінницька ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва) підготувала бібліографічний покажчик «Вінницький полковник Іван Богун – яскрава постать в історії Козаччини» (укладач – Галина Миколаївна Авраменко, консультант, науковий редактор – Іван Миронович Романюк. Вінниця, 2020).

Метою статті є аналіз змістового наповнення бібліографічного покажчика «Вінницький полковник Іван Богун – яскрава постать в історії Козаччини».

Основою для створення покажчика стали фонди Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва. До видання включено 949 записів різних видів документів. У бібліографічному покажчику представлено архівні, книжкові, періодичні, електронні видання. Включено бібліографічну інформацію про наукові праці, науково-популярну, публіцистичну, художню літературу, монографії, матеріали конференцій, підручники, публікації з періодичних та продовжуваних видань, журналів та газет. Для більшої інформативності в покажчику представлено публікації, виявлені в бібліографічних джерелах козацької тематики, літописах Книжкової палати України, мережі інтернет. Документи подано українською, англійською, польською, російською мовами.

Видання складається з текстової та бібліографічної частин. Текстова частина містить узагальнююче слово від укладача, вступну статтю та основні віхи життя Івана Богуну. Бібліографічна частина складається із матеріалів, котрі у виданні систематизовано у 6 розділах («Козацтво в дослідженнях істориків, краєзнавців», «Іван Богун – вінницький полковник», «Вшанування пам'яті великого полководця», «Образ І. Богуну в художніх творах і мистецтві», «Відродження козацтва на Вінниччині», «Довідково-бібліографічні видання»). Кожний з розділів своєю чергою структуровано за підрозділами та тематичними рубриками. Розміщено їх за абеткою авторів і назв. Обраний укладачем розширений змістовно-тематичний формат видання не випадковий, висвітлення повноти бібліографії дає змогу відчувати дух тієї доби, жаги до волі, об'єктивно оцінити особистість діяча, створити цілісний портрет людини, яка поклала голову на захист нашої Батьківщини.

Наукове консультування здійснював Іван Миронович Романюк, доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України факультету історії, права і публічного управління ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Він – автор вступної статті «Кальницький (вінницький) полковник Іван Богун», в котрій ґрунтовно, спираючись на численні дослідження, розкрив постать Івана Богуна як одного із найвизначніших козацьких полководців головних історичних битв. Крім того, представлено «Основні віхи життя Івана Богуна» за публікацією О. Дмитрука [1, с. 68 – 92].

Усі тематичні розділи є логічними, рівноцінними, вони в бібліографічному спектрі допомагають розкрити постать Івана Богуна.

Розділ «Козацтво в дослідженнях істориків, краєзнавців» уміщує перелік фундаментальних джерел (52 позиції), що висвітлюють тему українського козацтва. Першими працями в українській історіографії, в яких зроблена спроба оцінити діяльність Івана Богуна, були козацькі літописи другої половини XVII – XVIII ст. – «Літопис Самійла Величка» [2], «Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки» [3], «Літопис Самовидця» [4]. Широко представлені праці українських та зарубіжних дослідників – В. Б. Антоновича, О. М. Апановича, М. С. Грушевського, О. І. Гуржія, І. П. Крип'якевича, Ю. А. Мицика, В. І. Сергійчука, В. С. Степанкова, Т. В. Чухліба, М. Андерсона, М. Нагельського, Р. Романського – та дослідження вінницьких науковців – М. М. Кравця, П. В. Слотюка, В. А. Тучинського.

Особливий інтерес має розділ «Іван Богун – вінницький полковник» (470 позицій), де представлено джерела, пов'язані з біографією цієї історичної особи, розкрито бойовий шлях, визначний військовий та дипломатичний хист, шляхетність вчинків як рятівника української армії (основні битви), майстерного фортифікатора та справжнього українського патріота. У виданні досить широко розкрито бойове (військове)

мистецтво Івана Богуна. За тематичними підрубриками увага приділена окремим історичним козацьким битвам, учасником яких він був: Пилявецька битва (21 – 23 вересня 1648 р.), Оборона Вінниці (1651 р.), Берестецька битва (28 червня – 10 липня 1651 р.), Битва під Батогом (1 – 2 червня 1652 р.), Битва під Конотопом (7 – 9 липня 1659 р.).

Досить деталізованим постає розділ «Вшанування пам'яті великого полководця» (160 позицій), що охоплює різні сфери мистецтва, в яких представлено ім'я полководця. Укладачеві вдалося зібрати надзвичайно цікаві бібліографічні посилання на різний спектр розкриття цього питання: об'єкти образотворчого мистецтва, скульптури, нумізматики. Вшанування пам'яті Івана Богуна відбувається проведенням тематичних конференцій, семінарів, круглих столів, свят, конкурсів, фестивалів, розробленням туристичних маршрутів, найменуванням парків, заповідників, площ, вулиць на його честь. Слід зазначити, що певна частина зібраної бібліографії присвячена питанню спорудження повноцінного пам'ятника українському військовому діячу, козацькому полководцю та полковнику Війська Запорізького Іванові Богуну у Вінниці, що вже не перший рік порушується на шпальтах місцевої преси: «Чому ми не цінуємо своїх героїв?», «У Вінниці хочуть встановити пам'ятник Івану Богуну». Однак є пам'ятний знак на честь оборони Вінниці козацьким полковником І. Богуну у 1651 р., встановлений у 1954 р. На Старому місті також збереглася церква Святого Миколи Чудотворця, збудована ще у 1641 році, у якій, за переказами, відбувся обряд вінчання уславленого полковника Івана Богуна з місцевою дівчиною. 1744 року сталася пожежа, після якої 1746 року церкву відбудували в такому ж стилі козацького бароко.

Розділ «Образ І. Богуна в художніх творах і мистецтві» охоплює видання та публікації, які розкривають постать Івана Богуна в різних видах і жанрах мистецтва та літератури.

Серед вінницьких майстрів пера до змалювання образу І. Богуна зверталися В. Буга, О. Бурбело, А. Веремій, Ж. Дмитренко, О. Дмитрук, М. Каменюк, Я. Качура, В. Кобець, В. Сокіл та інші.

Проведення інформаційно-просвітницької роботи, національно-патріотичне виховання з метою залучення громадянського суспільства Вінниччини – саме такі питання розкрито в розділі «Відродження козацтва на Вінниччині». Тут зібрано чимало публікацій про діяльність козацьких товариств міста Вінниці та Вінницької області, а саме: Крайове товариство «Вінницький козацький полк імені Івана Богуна», Молодіжне об'єднання «Молода Подільська Січ», Липовецький полк Вільного козацтва, Кальницький полк ім. Івана Богуна, Товариство Українського Реєстрового Козацтва (Тростянець), Томашпільський районний курінь МГО «Козацтво запорозьке» та інші.

Розділ «Довідково-бібліографічні видання» містить відомості про основні довідкові та бібліографічні видання, присвячені дослідженню питання українського козацтва в цілому, що були видані впродовж 1996 – 2017 рр. Відбір матеріалу до покажчика закінчено в березні 2018 р.

Отже, документи за темою покажчика, пов'язані з Вінниччиною, представлені у виданні вперше комплексно та найповніше. Ретельно укладений іменний покажчик, у якому наведено прізвища авторів, укладачів, редакторів та усіх осіб, які згадуються у виданні, допомагає зорієнтуватись у масиві бібліографічних записів.

У дизайні обкладинки використано картину художника Артура Орльонова «Полковник Іван Богун», яка яскраво змальовує образ видатного діяча. Посібник орієнтований на широке коло користувачів – від науковців-дослідників до усіх зацікавлених історією козацької доби, зокрема на Вінниччині, її видатними полководцями. Без сумніву, посібник стане в

пригоді викладачам, студентській та шкільній молоді, краєзнавцям, бібліотечним працівникам, учителям шкіл.

Варто зазначити, що 2020 р. з успіхом відбулися презентації електронної версії посібника – 5 березня у Вінницькій ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва пройшла година патріотизму «Історичними шляхами Вінниччини» за участі науковців, краєзнавців, письменників, студентів ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського, ДонНУ ім. В. Стуса та Вінницького медичного коледжу ім. акад. Д. К. Заболотного.

У Вінницькому обласному молодіжному центрі «Квадрат» 11 березня відбулося засідання круглого столу «Вшанування пам'яті Івана Богуну у Вінницькій області», ініціатором та організатором якого стало Крайове товариство «Вінницький козацький полк імені Івана Богуну». Учасниками круглого столу стали відомі науковці, громадські діячі, краєзнавці. Важливо, що презентація покажчика ще більше стимулювала молодих дослідників, учнівську молодь до глибшого вивчення історії рідного краю, пізнання її героїчних сторінок і вшанування пам'яті видатних історичних постатей. По завершенні круглого столу ухвалено резолюцію, у якій вказано, що «Громада Вінниці заслуговує на монумент славному козацькому лицарю, який покрив себе славою саме на цій політій кров'ю героїв землі». Це засвідчує, що яскрава особистість Івана Богуну повертається до нащадків своєю українською душею, бойовим духом.

Електронну версію бібліографічного покажчика розміщено на вебсайті Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва у Електронній бібліотеці в розділі «Видання бібліотеки» (<https://library.vn.ua/e-library/katalog/vinniczki-polkovnik-ivan-bogun>).

Безперечно, бібліографічний покажчик, присвячений Івану Богуну, є вагомим внеском в українську персональну бібліографію, сприяє вивченню його життя та діяльності, популяризації героїчних сторінок українського народу.

Джерела та література:

1. **Дмитрук, О.** Іван Богун: суперечності, таємниці, реальність / О. Дмитрук // Вінниц. край. – 2013. – № 4. – С. 68 – 92 : фот.
2. **Величко, С. В.** Літопис. У 2 т. Т. 1 / Самійло Величко ; відп. ред. О. В. Мишанич. – Київ : Дніпро, 1991. – 371 с. : іл. – (Давньоруські та давні українські літописи).
3. **Літопис** Гадяцького полковника Григорія Грабянки / Г. Грабянка ; [пер. зі староукр.] Р. Г. Іванченко. – Київ : Знання України, 1992. – 192 с.
4. **Літопис** Самовидця / АН УРСР, Ін-т історії ; вид. підгот. Я. І. Дзира ; відп. ред. А. Д. Скаба. – Київ : Наук. думка, 1971. – 207 с. : іл. – (Джерела з історії України). – Бібліогр.: с. 188 – 189.

Подільська поминальна

Слова і музика В.Червка

The musical score is written in 3/4 time with a key signature of two flats (B-flat and E-flat). It consists of four staves. The first three staves contain the vocal melody with lyrics underneath. The fourth staff contains the piano accompaniment, starting with the word 'Програш' (Intro) above the first measure. The lyrics are: 'Сла-во-ю пок - ри - тий, кро-ві-ю по - ли - тий Ко-за-ків Бо - гун - ців наш По-діль - ський край. В Каль-ник і Не - ми - рів, Брац - лав і Бра - ї - лів і - ме - на впи - са - ли Гон - та і Не - чай.'

Cm G7 Cm Fm
Сла-во-ю пок - ри - тий, кро-ві-ю по - ли - тий Ко-за-ків Бо - гун - ців

Fm6 G7 E♭ B♭ Fm6 Cm
наш По-діль - ський край. В Каль-ник і Не - ми - рів, Брац - лав і Бра - ї - лів

Fm E♭ D♭ G7 Cm
і - ме - на впи - са - ли Гон - та і Не - чай.

Програш
A♭ C7 Fm Cm G7 Cm

Ворон думу кряче, на березі сумно.
Ворону байдуже: Свій, а чи чужий
Голод його гонить на ратнеє поле,
Козака ж свобода зве в нерівний бій.

Скільки полягло їх Бог на світі знає,
За Україну-неньку, за праотчий край.
В пам'яті народу ви назавжди з нами
І Богун, і Гонта, відчайдух Нечай.

СТАНОВИЩЕ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ПОДІЛЛІ В РАМКАХ ПРОВЕДЕННЯ АНТИПОЛЬСЬКОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ВЛАДИ (КІНЕЦЬ XVII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIX ст.)

Історія нашої держави є надзвичайно великою і цікавою, особливо історія релігії. Воно й не дивно, адже український народ здавна славився своєю релігійністю, а на території України впродовж різних історичних періодів утворилося багато релігійних конфесій, які боролися за право на існування. Релігійний фактор, без перебільшення, можна назвати визначальним у політичній та соціально-економічній боротьбі українського народу проти іноземного панування, тому актуальність досліджень у цій сфері історії не підлягає сумніву.

Дослідженнями даної тематики займалися історики вже не один десяток років [5]. Також були написані праці вітчизняних науковців про наш край [1 – 3]. Однак питання становища католицької церкви на Поділлі, її переслідувань протягом кінця XVIII – початку XIX ст. вивчено недостатньо. Тому **метою** статті є показ взаємовідносин римо-католицької церкви з російським урядом, аналіз документів та наведення конкретних прикладів, які підтверджують антикатолицьку діяльність влади.

Після приєднання Поділля до Російської імперії римо-католицька церква перемістилася на другорядну позицію у релігійному житті краю. Втім, її позиції залишалися сильними. Тому російська бюрократія різними способами намагалася перетворити римо-католицьких священників на своїх агентів пропаганди [2, с. 98]. У 1795 р. за наказом Катерини II була

ліквідована кам'янецька римо-католицька дієцезія, кам'янецький єпископ А. Красінський виїхав до своєї резиденції в Празі (під Варшавою) [3, с. 74]. 6 вересня 1795 р. було створено Летичівську римо-католицьку єпархію для віруючих Подільської, Брацлавської і Вознесенської губерній. Після смерті Катерини II царем став її син Павло I. Позиція нового імператора щодо католиків зводилася до обмеження впливу останніх та налагодження з ними партнерських стосунків. Олександр I вважав релігію засобом відвернення вільнодумства. В цей час жодних обмежень, переслідувань чи гонінь католицьке духовенство краю не зазнавало. Користуючись царською підтримкою, поляки стали перетягувати в католицизм колишніх уніатів і кріпосних селян. Це фіксувалось в Проскурівському, Літинському, Летичівському, Ушицькому повітах, а також в Кам'янець-Подільському. Були випадки, коли церкви відбиралися, а натомість відкривалися костели [4, с. 71, 72]. Формально на території Правобережної України православна церква мала становище панівної, однак фактично до кінця 30-х рр. XIX ст. панівні позиції продовжувала зберігати римо-католицька церква [1, с. 94]. Владі потрібен був вагомий привід, щоб почати антикатолицьку та антипольську політику. Цим приводом стало Польське повстання 1830 – 1831 рр.

Після придушення повстання 1830 – 1831 рр. в Російській імперії починається період реакції. Насамперед, це стосувалося західних і південно-західних губерній. Репресивні дії влади були направлені не лише проти учасників повстання. Саме ідеологія Римо-католицької церкви в сукупності з національною ідеєю, вплив римо-католицького духовенства на населення був, на думку можновладців, одним з вирішальних факторів під час повстання. Висновок, що зробила влада, призвів до «корінних змін в національній політиці держави, царський уряд проводив жорстокі заходи антипольського і антикатолицького характеру» [5, с. 99]. В статті «Российский

конкордат от 3 августа 1847 г. и создание Тираспольской епархии» отец Болеслав Кумор пише, що після кривавого придушення польського повстання, вийшла енцикліка папи Григорія XVI «Cum grimum» із проханням до Миколи I про поблажливе ставлення до Римо-католицької церкви. Однак «Росія з цього року почала широкомасштабну акцію по знищенню Католицької Церкви і всього польського на так званих «забраних землях». Царські накази антикатолицького і антипольського характеру посипались як з «рогу достатку» [6, с. 124]. Необхідно звернути увагу на те, що реакційні заходи влади щодо Римо-католицької церкви набули планомірного характеру ще до початку повстання. Польський національно-визвольний рух став для самодержавства дуже доречним в справі пояснення цілеспрямованих репресій проти римо-католиків. Ще в липні 1830 р., згідно із положенням комітету міністрів, прийнято заходи, направлені на заборону самовільних відлучок римо-католицького духовництва із місцевостей, за якими вони закріплені, тобто зі своїх приходів [7, с. 249]. В цьому ж році вкотре заборонено католицьким священикам проводити агітацію серед людей православного віросповідання [7, с. 253]. Протягом 1830 – 1836 рр. вийшла низка указів, за якими заборонили уніатам і православним працювати в католицьких костелах і монастирях [8, с. 32], самовільно побудовані Римо-католицькі церкви не мали права на організацію приходу, навіть якщо католики відповідної місцевості мали в цьому потребу. В костелах дозволялось проводити богослужіння лише у визначений місцевою владою час [7, с. 253 – 342].

Заходи проти Римо-католицької церкви набувають масованого удару. Вже в грудні 1831 р. Комітет у справах Західних губерній затвердив правила конфіскації майна католицьких монастирів. Згідно із цими правилами, 19 липня 1832 р. з'явився царський указ «Про ліквідацію деяких римо-католицьких монастирів». З метою реалізації документу на тери-

торії Правобережної України закрито 61 монастир [8, с. 32 – 33]. Указом від 25 липня 1832 р. закрито всі католицькі приходські школи на Волині і Поділлі. Від цього часу навчальні заклади римо-католицької конфесії переведені в управління Православної церкви. В 1832 р. вийшов указ, який анулював усі шлюби між католиками і православними [6, с. 125].

3 квітня 1834 р. з'явилась постанова про заборону греко-уніатському духовенству служити в Римо-католицьких церквах [7, с. 237]. 1 січня 1837 р. справи про Греко-уніатські церкви були передані з міністерства внутрішніх справ до обер-прокурора Святішого Синоду [7, с. 238 – 239]. Мета указу – пошкваллення заходів з повернення уніатів до їх лона – Східної церкви. 25 липня 1839 р. Микола I підписав указ, яким остаточно ліквідував Греко-католицьку церкву в Росії і підпорядкував її колишні приходи адміністрації Православної церкви. Спроби уніатів перейти до латинського обряду, указом від 28 листопада 1839 р. прирівняли до зрадництва [6, с. 125].

Протягом 1840 – 1843 рр. вийшла ще низка указів, направлених на знищення Римо-католицької церкви. Серед них можна виділити указ про передачу нерухомого майна Католицької церкви в західних провінціях у державну власність, від 25 листопада 1841 р.; про призначення спеціальних секретарів до Римо-католицьких консисторій з метою контролювання дій єпископів, від 1 січня 1843 р. [6, с. 127].

Київський військовий губернатор, Подільський і Волинський генерал-губернатор Василій Васильович Левашов 12 травня 1833 р. видає припис № 12 «Про нагляд за римо-католицьким і уніатським духовенством». Для чиновників та поліцейських ставилося завдання – з'ясувати, чи немає у проповідях священиків «чогось не законного» [9, с. 1 – 4]. Волинський громадянський губернатор розсилає «...городничим і земським справникам особисто і через надійних і здібних чиновників... мати пильне таємне спостереження при

богослужіннях в римо-католицьких і уніатських храмах, чи не проголошуються проповіді, що вміщують у собі підозрілі вислови відносно політичних подій і якщо таке буде помічено, то про всякі такі проповіді доводити до мого відома, таємно доставляти списки з їх (іменами)...» [9, с. 6]. Результатом розпоряджень стали доноси на ксьондзів. Так, на початку червня 1833 р., з Київського навчального округу до Київського генерал-губернатора надійшов лист, в якому повідомлялося, що вчитель Луцької гімназії Пилип Морачевський підготував рапорт з наведенням висловів, що проголошувались ксьондзами Луцького католицького кафедрального собору під час проведення проповідей. В доносі наголошувалось: «Проповіді, більшою частиною наповнені обурливим духом, що хвилює серця поляків проти руського уряду і породжує в них полум'я безглузлого патріотизму, яким просякнута кожна жилка цього легковажного народу. В кожній проповіді можна почути хитрі, темні, але сильно багато значущі вислови, що проголошуються з полум'яним ентузіазмом». Автор наводить приклади «темних висловів». Один з ксьондзів звертався до прихожан із закликом «переносити з твердістю всі нещастя, які Бог посилає за гріхи. Увірувати, що всі нещастя на землі не вічні, що всі підступи ворогів цього краю, а саме: гоніння віри, спустошення храмів, утиски народу, кров невинних, що проливається руками нечестивців – всі ці біди звернуться на голови гнобителів їх» [9, с. 8]. Луцько-Житомирському єпископу Михайлу Пивницькому наказано негайно розібратися в ситуації і усмирити непокірних. В іншому випадку, «коли миттєво не будуть припинені такі заворушення» адміністрація погрожувала «приступити до самих суворих мір» покарання. Михайло Пивницький намагався запевнити можновладців в благонадійності і вірності пастви та римо-католицького духовенства російському уряду. Він наголошував, що ксьондзи проповіді читають відповідно до настанов міністра внутрішніх справ Дмитра Блудова, а саме

«щоб в проповідях не були використані вислови, які не відповідають духу християнському, або двозначні, або ті, що мають відношення до політики» [9, с. 24 – 27]. В свою чергу, Кам'янецький єпископ Франциск Мацкевич запропонував Київському військовому губернатору розіслати підвідомчому римо-католицькому духовенству тексти проповідей, які не суперечитимуть інтересам держави. Будь-які відхилення від запропонованих зразків мають суворо каратися. Така пропозиція знайшла схвалення і в міністерстві внутрішніх справ. В свою чергу Київський військовий губернатор вносить ще одну поправку – обмежити кількість проповідників, залишити лише тих, що відзначаються найбільшими моральними якостями і знанням Святого письма. В міністерстві ідея губернатора отримала схвалення. Вже 29 липня 1833 р. Київський військовий губернатор, Подільський і Волинський генерал-губернатор видає припис за № 1652 про нагляд за дотриманням римо-католицьким духовенством «точного сенсу при проголошенні розданих їм друкованих повчань» і про дозвіл виголошувати проповіді тільки особам, що відзначились. До речі, в цих пропозиціях, втілених у життя, не було нічого нового. У 1832 р. Міністерством внутрішніх справ видані правила нагляду місцевої громадянської влади за діями римо-католицького духовенства. В 5 пункті цих правил наголошувалось і на змісті проповідей, і на особах, що їх виголошують [9, с. 28 – 32]. Пояснити подібний «плагіат» можна прагненням місцевих можновладців скласти з себе відповідальність за ті події, що відбувалися на підзвітній їм території.

Польське повстання стало черговим приводом до більш прискіпливого ставлення до питань змішаних шлюбів. Указами 1796, 1797, 1799, 1803 влада заборонила переходити з одного християнського обряду до іншого. Між тим гарантувалося вільне віросповідання всім підданім імперії. В 1834 р. Святий Правлячий Синод видав указ із роз'ясненнями: «На-

роджені діти від подружжя, що одружилися з особами православного віросповідання до підписання Височайшого указу від 20 серпня 1832 р. можуть бути охрещені на підставі трактату 1768 р.» [10, с. 13 – 18]. Згідно із цим документом, діти від змішаних шлюбів, якщо не хрестяться в православній вірі, мають бути охрещені за такою схемою: дівчинка – в віру матері, хлопчик – в віру батька. Указ 1832 р. скасовував такий порядок. Згідно із новими правилами всіх дітей від змішаних шлюбів хрестили в православній вірі, самі ж шлюби між православними і католиками заборонялися. Остання справа, на якій хотілося б зупинитися, торкається саме проблеми змішаних шлюбів. Приводом до початку розслідування став донос православного священика Льва Демяновського про намір ксьондза Махновського латинського косяулу Ляховського обвінчати дівчину Романію Смоленськую греко-російського віросповідання з особою римо-католицького віросповідання за католицьким обрядом. Саме це звинувачення мало призвести до відсторонення від справ даного ксьондза і висилку його до монастиря із суворим режимом в одну із віддалених губерній Російської імперії. Саме до таких висновків на підставі проведеного розслідування прийшла Київська духовна консисторія, яка займалася даною справою. Мати дівчини греко-уніатського віросповідання, батько – римо-католицького. Дівчину хрестили за вірою матері. Після приєднання греко-уніатів до православної церкви, всі вони автоматично ставали православними. Таким чином, дівчина є православною і брати шлюб вона має за православним обрядом. Свідчення батьків про те, що насправді дівчину хрестили за римо-католицьким обрядом і виховувалася вона відповідно в римо-католицькій вірі, не брали до уваги. У Київській духовній консисторії вважали, що це лише вигадка батьків, яка не підтверджується метричними книгами. Також було зібрано компромат проти ксьондза Ляховського. З'ясовано, що раніше він був уніатом, але після закриття уніатських храмів пе-

рейшов в римо-католицизм. Причина – його батьки сповідували цю віру. Додаються до справи доноси про те, коли і кого він неправильно хрестив або вінчав. Аби дана справа мала більш вагомий резонанс, Київська духовна консисторія наголошує на тому, що в суспільстві досі болючою проблемою залишається насильницьке покатоличення православного і колишнього уніатського населення. І єдиним порятунком від цього лиха є суворе покарання всіх, хто причетний до порушення відповідних законів імперії [10, с. 18 – 22].

Отже, причиною тиску на католицьку церкву було намагання влади Російської імперії якнайбільше зменшити її вплив на Поділлі. Спочатку не було підстав для радикальних дій проти церкви, але у 1830 – 1831рр. відбулося польське повстання, яке розв'язало руки діючій владі. Наслідком цього було багаторічне гноблення католицької церкви та її вірян.

Джерела та література:

1. Григоренко, О. П. Деякі аспекти російщення населення Поділля в період становлення православної подільської єпархії в перші десятиліття XIX ст. / О. П. Григоренко, В. В. Чупира // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т. 9: Матеріали п'ятого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С. 70.

2. Зваричук, Е. О. Благодійна діяльність римо-католицької церкви на Поділлі у XIX ст. / Е. О. Зваричук // Міжнародні відносини в контексті українського державотворення: історіографія та сучасність (міжнародний науковий «круглий стіл» у дні проведення в Хмельницькій області міжнародного національних культур: української, російської, польської, вірменської, єврейської, литовської, турецької – 15 вересня 2001 року, Кам'янець-Подільський): Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, інформ.-видав. відділ, 2001. – С. 98 – 101.

3. Трубочанінов, С. В. Політико-культурні зв'язки між Кам'янцем-Подільським і Прагою (XVI – XX ст.) / С. В. Трубочанінов // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. –

Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т. 8: Матеріали четвертого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С. 74.

4. Яворовский, Н. И. История гражданской и церковной жизни Подолии / Н. Н. Яворский. – Каменец-Подольский: Тип. Св.-Троицкого Братства, городской дом, 1912. – С. 71 – 72.

5. Лиценбергер, О. А. Римско-католическая церковь в России: история и правовое положение. – Саратов, 2001. – 382 с.

6. Кумор, Б. Российский конкордат от 3 августа 1847 г. и создание Тираспольской епархии // История церкви в России. – СПб, 2000. – С. 124 – 128.

7. Варадинов, Н. В. История Министерства внутренних дел. – Ч. 3. – Кн. 2. – СПб, 1861. – С. 249.

8. Хитровська, Ю. В. Організаційно-правове становище римокатолицької церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку ХХ ст. // Сторінки історії: збірник наукових праць. – Вип. 30. – К. : ІВЦ «Видавництво «Політехніка», 2010. – С. 27 – 42.

9. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (надалі ЦДАК), ф. 442, оп. 783, спр. 97. Дело по донесению Начальника Радзивиловского таможенного округа о неблагонадежности римско-католических ксендзов, 12. 05. 33 – 17. 08. 33, 33 С.

10. ЦДАК, ф. 127, оп. 639, спр. 126. Дело киевской духовной консистории о намерении ксендза Ляховского считать браком девицу греко-російского исповедания с лицом латинським, 30. 03. 42 – 22. 06. 42, 50 С.

Науковий керівник:

Олена Стадник, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Антонюк Оксана Юріївна, завідувачка відділу краєзнавства Вінницької обласної універсальної наукової бібліотеки імені Климента Тімірязєва, аспірантка Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського, член Національної спілки краєзнавців України.

Білик Анна Вікторівна, студентка 4 курсу факультету історії, права і публічного управління Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Гальчак Сергій Дмитрович, доктор історичних наук, професор Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, член-кореспондент Української академії історичних наук, керівник Вінницької філії Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, голова правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, заслужений працівник культури України, Почесний краєзнавець України.

Гуржій Олександр Іванович, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор.

Дендюк Іван Андрійович, студент 3 курсу факультету історії, права і публічного управління Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Журавлівський Ігор Михайлович, культуролог, член Національної спілки краєзнавців України (м. Вінниця).

Заболотний Євгеній Романович, студент 2 курсу факультету історії та міжнародних відносин Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Завальнюк Костянтин Вікторович, кандат історичних наук, головний спеціаліст відділу інформації Державного архіву Вінницької області, член правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України.

Калакура Ярослав Степанович, доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Калуцький Сергій Сергійович, кандидат історичних наук, завідувач сектору «Старий замок» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.

Колесник Володимир Андрійович, студент 2 курсу факультету історії та міжнародних відносин Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Кузьмінець Наталія Петрівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Лазуренко Валентин Миколайович, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, проєктор з гуманітарно-виховних питань Черкаського державного технологічного університету.

Лисий Анатолій Кононович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри суспільно-гуманітарних наук комунального закладу «Вінницький гуманітарно-педагогічний коледж», Почесний краєзнавець України.

Мельничук Тетяна Анатоліївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Мерімерін Євген Олегович, кандидат історичних наук, юрист ТОВ «ЮК» «ЛЕКС КОНСЕНСУС» (м. Київ).

Мелєкєсцев Кирило Ігоревич, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Прокопчук Віктор Степанович, доктор історичних наук, професор, академік Української академії історичних наук, заступник голови правління Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України і Хмельниччини (м. Дунаївці Хмельницької області).

Пятницькова Ірина Володимирівна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Роговий Олександр Іванович, головний спеціаліст архівного відділу Вінницької райдержадміністрації, заступник голови правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України.

Романюк Іван Миронович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії та культури України факультету історії, права і публічного управління Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Рябуха Юрій Валерійович, кандидат історичних наук, старший викладач Маріупольської філії Національної академії образотворчого мистецтва та архітектури.

Сауляк Анастасія Сергіївна, студентка 2 курсу факультету історії та міжнародних відносин Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Стадник Олена Олексіївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Степанчук Юрій Степанович, доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Темірова Надія Романівна, доктор історичних наук, професор кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Трембіцький Анатолій Михайлович, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, член НТШ і Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України (м. Хмельницький).

Черевко Віктор Андрійович, композитор, поет, член творчої спілки діячів естрадного мистецтва України, відмінник освіти України, викладач, завідувач циклової комісії музичного інструменту (баян) факультету дошкільної освіти та музичного мистецтва Вінницького гуманітарно-педагогічного коледжу.

ЗМІСТ

<i>Володимир Воловодюк. Його слава невмируща</i>	3
<i>Олександр Марченко. Створити пантеон Героїв</i>	5
<i>Джерела з історії, питання історіографії та методологія вивчення Національної революції середини XVII століття</i>	7
<i>Олександр Гуржій, Євген Мерімерін. Хмельниччина та її герої у відображенні історичних пісень і дум</i>	7
<i>Ярослав Калакура. Методологічні та історіографічні підходи до оцінки знакових постатей козацької України</i> ...	39
<i>Сергій Гальчак. Стежинами «Країни козаків»</i>	51
<i>Анатолій Лисий. Костомаров М. І. про оборону Вінниці в лютому – березні 1651 року</i>	56
<i>Анатолій Трембіцький. Пилявецька битва у дослідженнях Юрія Крохмалюка</i>	62
<i>Володимир Колесник. Події національно-визвольної війни середини XVII ст. в іноземних джерелах</i>	73
<i>Анатолій Лисий. Погляд з іншого боку (польські джерела про облогу Вінниці у лютому – березні 1651 року)</i>	82
<i>Сергій Калуцький. Подільська шляхта у подіях Української революції XVII ст.: погляд В'ячеслава Липинського</i>	88
<i>Юрій Степанчук. Теофіл Коструба про вінницького полковника Івана Богуна на сторінках часопису «Літопис Червоної Калини»</i>	99
<i>Тетяна Мельничук, Анна Білик. Застосування онлайн-сервісу «На урок» при проведенні тематичного оцінювання з історії України на тему «Становлення козацтва: XVI – перша половина XVII ст.» у 8 класі</i>	105

***Іван Богун та події Національної революції
середини XVII століття*** 110

Іван Романюк. Полковник Іван Богун –
«благородний шляхтич і лицар-козак» 110

Костянтин Завальнюк, Ігор Журавлівський.
Сподвижник Б. Хмельницького брацлавський
полковник Данило Нечай (? – 1651) 119

Наталія Кузьмінець, Олена Стадник. Геополітичні
перспективи південного напрямку політики Богдана
Хмельницького 131

Юрій Рябуха. Красненська оборона 1651 року:
міфи та реалії 139

Олександр Роговий. Липовецька битва –
кульмінація Зимової війни 1651 року 150

Віктор Прокопчук. Дунаєвеччина в роки
національно-визвольної боротьби українського народу
середини XVII ст. 162

Анастасія Сауляк. Події Національно-визвольної
війни в селі Стіна 171

Євгеній Заболотний. Порівняльний аналіз озброєння
козацького та коронного польського війська
у битві під Берестечком 178

Ірина Пятницькова. Міста Поділля в часи
Національно-визвольної війни середини XVII ст. 188

***Увічнення пам'яті та популяризація героїв
Національної революції середини XVII століття*** 197

Сергій Гальчак. Біля витоків збереження
історичної пам'яті... 197

Надія Темірова. Що «не так» з пам'ятниками
Івану Богуну? 204

Валентин Лазуренко. До питання пошуку

реального місця поховання державотворця України Богдана Хмельницького	211
<i>Кирило Мелекесцев</i> . Історичний образ Івана Богуна у сучасному інформаційному просторі	225
<i>Оксана Антонюк</i> . Постать Івана Богуна крізь призму бібліографічного покажчика	233
<i>Віктор Черевко</i> . Подільська поминальна (пісня)	234
<i>Іван Дендюк</i> . Становище католицької церкви на Поділлі в рамках проведення антипольської політики російської влади (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)	242

Наукове видання

**Поділля в роки Української національної революції
середини XVII століття**
Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції,
приуроченої 370-й річниці героїчної оборони Вінниці
на чолі з полковником Іваном Богуном

4 березня 2021 р.

Видавець ПП Балюк І. Б.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2524 від 13.06.2006

Здано у виробництво 19.02.2021

Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman

Ум. друк. арк. 16,25.

Друк офсетний. Наклад 300 прим. Зам. 12.

ПП Балюк І. Б.

Тел. / факс: (0432) 52-08-02

e-mail: balyk2@ukr.net